

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ÇAĞATAY HANLIĞI'NIN İKTİSADİ TARİHİ

DOKTORA TEZİ

FATİH ORTA

BALIKESİR, 2025

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ÇAĞATAY HANLIĞI'NIN İKTİSADİ TARİHİ

DOKTORA TEZİ

FATİH ORTA

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR KENAN ZİYA TAŞ

BALIKESİR, 2025

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı'nda 202012518001 numaralı Fatih ORTA'nın hazırladığı Çağatay Hanlığı'nın İktisadi Tarihi konulu DOKTORA tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 28/04/2025 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir

Üye (Başkan/Danışman) Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ İmza

Üye Doç. Dr. Serkan SARI İmza

Üye Doç. Dr. Hatice KERİMOĞLU İmza

Üye Doç. Dr. Kemal Ramazan HAYKIRAN İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KILIÇASLAN İmza

Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı ve
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

.../.../20...

İmza

Adı Soyadı

ÖNSÖZ

Moğol tarihi araştırmaları artık günümüzde çeperini kırmayı başarmış ve kapsama alanını genişletmiştir. Önceleri önyargı ile yaklaşılan ve hatta ideolojik saiklerle göz ardı edilen bir alan olmaktan uzaklaşarak Türk tarihçiliğinin yeni gözdelelerinden birisi olmayı başarmıştır. Ülkemizde genellikle İlhanlı ve Altın Orda tarihinin merkeze alındığı görölmektedir. Özellikle erken Moğol ve Yuan tarihini dikkate alan çalışmaların nicelik olarak zayıf kaldığı gözlemlenmektedir. Keza Çağatay Hanlığı da bu meyandadır. Burada ana sorun kaynak kıtlığı ve var olan kaynakların dilleridir. Umarız ki Moğol tarihinin noksan kalan yönleri de araştırmacıların ilgisiyle karşılaşır.

Konuyu işlerken dikkat etmeye özen gösterdiğimiz unsurlardan birisi de tarihi bağılantıyı korumak olmuştur. Mesela, bir vergi kalemini açıklarken onun menşei ve Moğol tarihinde geçirdiğı evreleri de anlatmayı amaçladık. Böylelikle Çağatay Hanlığı'nın iktisadi tarihinin diğeri Moğol devletleri ile de mukayese etmek de amaçlanmıştır.

Bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk eden motivasyon Çağatay Hanlığı ile ilgili çalışmaların azlığıdır. Daha önce kitap ve tez boyutunda birkaç çalışmayla sınırlı kalan bir konuyu çalışmayı tercih ederek alana katkı sağılamayı amaçladık. Ülkemizde Çağatay Hanlığı tarihi araştırmalarının önünü açan kişi Prof. Dr. Mustafa Kafalı'dır. Onun *Çağatay Hanlığı (1227-1345)* serlevhalı eseri 2005 yılında yayımlanmış olmakla beraber onun 1982 yılında takdim ettiğı profesörlük teziydi. Bu çalışma, Türk akademisinde Çağatay Hanlığı'nı ve Çağataylıları merkeze alan ilk müstakil araştırma olma özelliğini taşımaktadır. Bundan dolayı Çağatay Hanlığı üzerine yapılan her çalışma, yeni bilgilerle tahkim edilerek, biraz da onun *Çağatay Hanlığı* kitabının bir şerhi olma özelliğini de taşımaktadır. Bu vesileyle Türk tarihçiliğine katkılarından dolayı merhum hocamız Prof. Dr. Mustafa Kafalı'yı rahmetle anıyoruz.

Son olarak danışmanlığımı yürüten kıymetli hocam Prof. Dr. Kenan Ziya Taş'a teşekkür etmek istiyorum. Kendisi, hocası Prof. Dr. Mustafa Kafalı'ya olan vefa borcunu bir nebze de olsa ödeyebilmek adına en az benim kadar istekli davranarak tezin hitama ermesini arzuladı. Yine tez izleme komitesinde yer alarak tezin şekillenmesini sağılayan Doç. Dr. Serkan Sarı'ya ve Doç. Dr. Kemal Ramazan

Haykıran'a da teŖekkürlerimi sunuyorum. Çağatay Hanlığı nümizmatiğı konusunda oldukça velut bir araştırmacı olan Dr. Pavel Petrov, konuyla ilgili kendisine ne zaman danışsam yardımlarını esirgemeyerek sorularımı içtenlikle ve büyük bir sabırla cevapladı. Ayrıca henüz yayımlanmış kitabını ve ihtiyaç duyduğum makalelerini gönderme nezaketini de gösterdiği için kendisine teŖekkürlerimi sunuyorum. Zaman zaman görüşlerine başvurduğum Dr. Michael Hope, Dr. Enkhbat Avirmed, Dr. Dai Matsui, Dr. Öğr. Üyesi Çetin Kaya, Ar. Gör. Dr. Kerra Altuğ Kaya, Suvd-Ergene Otgonbaatar, Engin Salduz, Metin Savaş, Onur Belli ve Arif Güzel'e yoğun mesailerine rağmen düşüncelerini benimle paylaşma nezaketini göstermeleri, ulaşmakta zorluk yaşadığım bazı kaynakları paylaşmaları ve teknik desteklerinden ötürü teŖekkürü bir borç bilirim. Son olarak eğitim hayatımı destekleyen ve bu tezin ortaya çıkış sürecinde hep varlıklarını hissettiğim aileme ne kadar teŖekkür etsem az kalır. Eksikliklerin tarafımdan kaynaklandığının farkında olmakla beraber bu çalışmanın Türk akademisine faydalı olması dilerim.

BALIKESİR, 2025

FATİH ORTA

ÖZET

ÇAĞATAY HANLIĞI'NIN İKTİSADİ TARİHİ

ORTA, Fatih

Doktora, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

2025, 138 sayfa

Çağatay Hanlığı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'a verilen topraklarda kurulmuştur. Bu coğrafya, ana hatları ile Türkistan bölgesini kapsamaktadır. Çağatay Hanlığı, kuruluş yıllarının tamamını Büyük Moğol Hanlığı'na bağlı olarak geçirmiştir. Bundan ötürü siyasi ve ekonomik tarihini bu ilişki belirlemiştir. Başta şehirlerin idaresi ve vergi toplaması olmak üzere pek çok konuda onlara tabiydiler. Bu da Çağatay Hanlığı'nın bağımsız hareket etmesini engellemiştir. Büyük Hanlık'ın otoritesini kaybetmesi ve Moğol ulusları arasındaki bağların çözülmesiyle birlikte Çağataylılar da müstakil hareket etmeye başlamıştır. Bu süreçte onlar şehirlerini kendilerini yönetmeye, vergilerini kendi namlarına toplamaya başlamışlardır. Çağatay toplumu şehirde ve bozkırda yaşayan insanların bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bundan ötürü onların temel geçim kaynakları zenginlik göstermektedir. Konargöçerler hayvancılık ile uğraşırken, şehirde mukim olanlar tarım ve ticaret ile meşgul olmuşlardır. Çağatay Hanlığı'nın maliyesi oldukça sade bir görünüm arz etmektedir. Kaynakların azlığı nedeniyle hangi memurların olduğu, bu memurların görevleri, vergi kalemleri, vergi politikaları, toprak idaresi gibi hususlar karanlıkta kalmaktadır. Bu çalışma Çağatay Hanlığı'nın ekonomisi bütüncül bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Çağatay Hanlığı, İpek Yolu, Ekonomi, Nümizmatik

ABSTRACT

THE ECONOMIC HISTORY OF CHAGHATAI KHANATE

ORTA, Fatih

PhD Thesis, Department of History

Advisor: Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

2025, 138 pages

The Chaghatai Khanate was established in the territory given to Chaghatai Khan, the son of Genghis Khan. This geography covers the Turkestan region in its main outlines. The Chaghatai Khanate spent all of its foundation years under the Great Mongol Khanate. Therefore, its political and economic history was determined by this relationship. They were subordinate to them in many matters, especially in the administration of cities and tax collection. This prevented the Chaghatai Khanate from acting independently. With the loss of the Great Khanate's authority and the dissolution of ties between the Mongol uluses, the Chaghataids began to act independently. In this process, they began to govern their cities and collect taxes on their own behalf. Chaghatai society was formed by the combination of people living in the city and the steppe. Therefore, their main sources of livelihood were varied. While the nomads were engaged in animal husbandry, the urban dwellers were engaged in agriculture and trade. The finances of the Chaghatai Khanate are quite simple. Due to the scarcity of sources, issues such as which officials were in charge, the duties of these officials, tax items, tax policies, and land administration remain in the dark. This study aims to present the economy of the Chaghatai Khanate in a holistic manner.

Keywords: Mongol, Chaghatai Khanate, Silk Road, Economy, Numismatic

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖNSÖZ	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.3. Araştırmanın Önemi	1
1.4. Araştırmanın Varsayımları	2
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	2
1.6. Araştırmanın Tanımları	2
2. İLGİLİ ALANYAZIN	3
2. 1. Kuramsal Çerçeve	3
2. 2. İlgili Araştırmalar	3
3. YÖNTEM	8
3.1. Araştırmanın Modeli	8
3.2. Evren ve Örneklem.....	8
3.3. Veri Toplama Araçları ve Teknikleri	8
3.4. Verilerin Toplanma Süreci	8
3.5. Verilerin Analizi.....	9
4. BULGULAR VE YORUMLAR	10
4.1. Coğrafi ve Tarihi Arka Plan	10
4.1.1. Çağatay Hanlığı Coğrafyası.....	10

4.1.2. Çağatay Hanlığı'nın Siyasi Tarihi	13
4.2. Temel İktisadi Faaliyetler	10
4.2.1. Bozkırda İktisadi Yaşamın Temeli: Hayvancılık	24
4.2.2. Ziraat	24
4.2.3. Madencilik ve Zanaat	30
4.2.4. Alternatif Gelir Kaynakları: Avlar, Savaşlar ve Yağma Akınları	32
4.3. Çağatay Hanlığı'nda Ticaret	37
4.3.1. Çağataylılar ve İpek Yolu	37
4.3.1.1. İpek Yolu: Ortaya Çıkışından Moğol Hakimiyetine	38
4.3.1.2. İpek Yolu: Doğudan Batıya Ekonomik ve Kültürel Etkileşim	40
4.3.2. Çağatay Hanlığı'nın Ticaret Politikası	43
4.3.2. Çağatay Hanlığı'nda İthalat ve İhracat	47
4.3.3. Yam Teşkilatı: Tesisi, Gelişimi ve Ticaretteki Rolü	50
4.3.4. Ortak Sistemi	55
4.4. Çağatay Hanlığı'nda Şehir	57
4.4.1. Moğol İstilasının Türkistan Şehirleri Üzerindeki Etkisi	59
4.4.2. Kaydu İsyanının Çağatay Şehirlerine Etkisi	61
4.4.3. Çağatay Şehirlerinin Ekonomik Ekosistemi	64
4.5. Çağatay Hanlığı'nın Malî Yapısı	68
4.5.1. Maliye Teşkilatı	69
4.5.1.1. Çağatay Maliyesi'nin Yapısı ve Görevlileri	70
4.5.2. Yalavaç Ailesinin Çağatay Hanlığı'nın Maliyesine Etkisi	75
4.5.3. Çağatay Hanlığı Maliyesinin Diğer Moğol Hanlıklarının Maliyeleri ile Mukayesesi	78
4.5.4. Toprak İdaresi ve Vakıflar	79
4.5.5. Çağatay Hanlığı'nda Vergi	82
4.5.5.1. Çağatay Hanlığı'nın Vergi Politikası	83

4.5.1.2. Çağatay Hanlığı'nda Vergi Kalemleri	86
4.5.1.2.1. Kopçur Vergisi	86
4.5.1.2.2. Tamga	88
4.5.1.2.3. Kalan	90
4.5.1.2.4. Diğer Vergi Kalemleri	93
4.6. Çağatay Nüvizmatığı	95
4.6.1. Moğollarda Para Kullanımı	96
4.6.2. Çağatay Hanlığı'nın Para Politikası	98
4.6.3. Çağatay Paralarının Özellikleri	104
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	108
5.1. Sonuçlar	108
5.2. Öneriler	110
KAYNAKÇA	112
EKLER	131
Ek 1: Çağatay Hanlığı Haritası	131
Ek 2: Yam Rotası	132
Ek 3: İpek Yolu Haritası	133
Ek 4: Çağatay Hanları Listesi	134
Ek 5: Doğu Çağatay Hanlığı Hükümdarları	135
Ek 6: Çağatay Hanlığı'na Ait Para Örnekleri	136

KISALTMALAR LİSTESİ

Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TİAV	: Türkiye İdari Araştırmalar Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve Diğerleri
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışma, Türkistan tarihinde mühim bir mevkide bulunan Çağatay Hanlığı'nın daha önce geniş çaplı olarak incelenmeyen iktisadi tarihini ortaya koymaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu tezin amacı, Cengiz Han'ın evladından Çağatay Han tarafından kurulan ve Maverünnehir ile Doğu Türkistan gibi kadim Türk topraklarında varlığını devam ettiren Çağatay Hanlığı'nın pek fazla incelenmemiş olan iktisadi tarihini bir bütün olarak ortaya koymaktır. Çağatay Hanlığı, diğer Moğol hanlıklarına nazaran daha az inceleme konusu olmuştur. Bu durum onun iktisadi tarihine de yansımıştır. Bundan ötürü bu tezin çıkış noktası ve motivasyonu Çağatay Hanlığı'na ve onun iktisadi tarihine ilişkin yayınların azlığıdır.

Bu tezin ana hedefi, Hanlığın İpek Yolu güzergâhı üzerindeki konumu ve etkisi ile Pax Mongolica (Moğol Barışı)'nın önemli bir parçası olduğunu ortaya koymaktır. Diğer taraftan Çağatay Ulusunun oluşumu, yapısı ve geçirdiği evreler de tezin içerisinde değerlendirilecektir. Tez, bu yönüyle, bir sosyal ve ekonomik tarih yazımı anlayışı ile ele alınmıştır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Günümüzde, ülkemizde Moğol tarihi araştırmalarında bir artışın olduğu görülmektedir. Fakat bu araştırmalar içerisinde Çağatay Hanlığı'na ayrılan mesainin görece azlığı dikkat çekmektedir. Bunun muhtelif sebepleri olmakla beraber kaynak sıkıntısı önde gelmektedir. Bundan ötürü bu çalışma, araştırmacıların Moğol tarihi konusunda mesai sarf etmekten uzak oldukları bir dönemi ele almaktadır.

1.4. Araştırmanın Varsayımları

Çağatay Hanlığı, İpek Yolu güzergâhında bulunmasından ötürü ticari faaliyetlerin de yoğun olduğu bir devlettir. Fakat tarihi boyunca bu imkândan yeterince faydalanamadı.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu tez tarih aralığı olarak takriben 13-14. yüzyılları kapsamaktadır. Çalışılan zaman aralığı takriben 1227-1345 yılları arasındır. Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihi boyunca iktisadi yapısına odaklanmaktadır. Tezin mekânsal sınırlamasını Türkistan ve Moğolistan'ın bazı kesimleri teşkil etmektedir. Fakat yeri geldiğinde bu coğrafyaların dışına çıkılarak konuyla iltisakı nispetinde farklı bölgelerden de bahsedilecektir.

1.6. Araştırmanın Tanımları

Ulus: Moğol şube devletlerine ve buralarda yaşanan tebaaya verilen isimdir (Cuci Ulusu, Çağatay Ulusu gibi).

İpek Yolu: Asya'dan Avrupa coğrafyasına uzanan ticaret yoludur. Çok eski zamanlardan beri kullanılır. Başlangıç noktası Çin olup Avrupa ve Asya'yı birleştirerek ticari ve kültürel etkileşimi sağlamıştır.

Nümizmatik: Eski paraları inceleyen bilim dalıdır.

2. İLGİLİ ALANYAZIN

2. 1. Kuramsal Çerçeve

Bu tez çalışması, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han tarafından tesis edilen devletin iktisadi tarihini yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemeler üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2. 2. İlgili Araştırmalar

Çağatay Hanlığı, Moğol tarihinin diğer konularına kıyasla hakkında en çok ana kaynak sıkıntısı çekilen kısmını teşkil etmektedir. Çağatay Hanlığı sahasında yazılan ve günümüze ulaşan tek tarih kaynağı Cemal Karşı'nın Arapça yazdığı *Mülhakatu's-Surah* adlı eseridir. O, burada Çağatay Hanlığı'nın siyasi ve ekonomik yönlerini bize aktarmaktadır. Buna ilaveten İbn Battuta, el-Ömerî, Mirza Uluğ Bey, Ebulgazi Bahadır Han, Marco Polo, Ruysbroeckli Willem, Pordenonelu Oderic gibi doğulu ve batılı yazarların eserlerinde Çağatay Hanlığı'nın siyasi, ekonomik ve kültürel tarihlerine ilişkin malumat bulunmaktadır. Fakat bu kaynaklarda Hanlığın iktisadi yönünden ziyade siyasi ve sosyal tarihine ilişkin malumat daha fazladır.

Elimizdeki kaynaklar, diğer Moğol şube devletlerine nazaran daha mahduttur. Bu durum, Çağatay tarihini teferruatlı bir şekilde ele almamızı engellemekte, yapılan çalışmalarda boşlukların oluşmasına neden olmaktadır. Arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bulgular bu boşluğun bir nebze de olsa kapanmasına imkan tanımaktadır. Özellikle keşfedilen paralar, Çağatay Hanlığı'nın iktisadi yönünü anlamamıza yardımcı olmaktadır. Keza gün yüzüne çıkarılan bazı mimari eserler ve diğer günlük eşyalar, Çağataylıların sosyal ve kültürel tarihlerine ışık tutmaktadır.

Araştırmacılar, yukarıda zikredilen yazılı kaynaklar ile arkeolojik buluntulara istinat ederek Çağatay Hanlığı'nın siyasi, kültürel ve ekonomik tarihlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Fakat eldeki mahdut kaynaklar bunun yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı diğer Moğol şube devletlerinin tarihlerine kıyasla

Çağatay Hanlığı tarihinin yazımı oldukça zayıftır. Yani Çağatay Hanlığı üzerine yapılan çalışmalar Altın Orda, İlhanlı, Büyük Hanlık gibi devletlere dair yapılan çalışmalara göre nicelik olarak daha azdır.

Türkiye’de Çağatay Hanlığı’nı müstakil bir çalışma konusu yapan ilk kişi Mustafa Kafalı’dır. O, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)* başlıklı eseri ile Çağatay Hanlığı’nın siyasi tarihini ana hatları ile ortaya koymuştur. Bunu yaparken devletin sosyal ve ekonomik yönlerine değinmeyi ihmal etmemiştir. Bu çalışma haricinde Muhammet Bilal Çelik’in *Yarkend Hanlığı’nın Siyasi Tarihi* başlıklı çalışmasında da Çağataylılardan genişçe bahsedilmiştir. Yine Çelik’in “Moğollar Zamanında Orta Asya” başlıklı kitap bölümü de Çağataylılar ve onların muhtelif yönlerinden bahsetmektedir. Ayrıca Çetin Kaya’nın *Çağatay Hanlığı - Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler* adlı eseri Çağataylıların siyasi tarihini karanlıkta kalan yönlerini okuyucuya göstermektedir. Kaya, bu eserinde, iki tarafın münasebetlerini incelerken Çağatay Hanlığı’nın iktisadi yapısına da atıfta bulunmuştur. Keza Bilen Yılmaz’ın *Moğolların Türkistan Fethi* başlıklı kitabında da Çağataylıların iktisadi yapısına ilişkin bilgiler verilmiştir. Orhan Çınar’ın *Çağatay Hanlığı (Siyasi ve Askeri Tarih)* adlı eserinde iktisadi tarihe ilişkin malumatın zayıf olduğu görülmektedir. Hayrunnisa Alan’ın “Çağatay Hanlığı” başlıklı kitap bölümünde Çağataylıların ekonomik faaliyetlerine ilişkin bazı bilgiler verilmiştir. Diğer taraftan Ömürkul Karayev’in *Çagatayskiy Ulus* isimli eseri de Çağatay Hanlığı’nın siyasi, kültürel ve ekonomik tarihine ilişkin kayda değer çalışmalardan birisidir.

Buna ilave olarak Çağatay Hanlığı’nın iktisadi tarihini ortaya koyan müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Çağatay Hanlığı ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğu onun siyasi tarihini merkeze alır ve genellikle ansiklopedik türdedir. Mehmet Alpargu’nun “Çağatay Hanlığı” makalesi, Hanlığın baştan sonra siyasi tarihini ele alırken iktisadi yönlerine neredeyse hiç değinmez. Serkan Acar’ın “Cengiz Han’dan Sonra Moğollar: Dört Ulusun Tarihi” başlıklı çalışması da siyasi tarih eksenli olup Kebek Han’ın para reformundan bahsetmektedir. İlyas Kemaloğlu’nun “Çağatay Hanlığı”, Abdülkadir Yuvalı’nın “Çağatay Hanlığı” ile Nadir Devlet’in “Çağatay Hanlığı” başlıklı ansiklopedi maddeleri, Çağataylıların siyasi tarihinin genel seyrini sunmaktadır. Bu çalışmalarda iktisadi tarihe ilişkin malumat bulmak oldukça zordur.

Hebrew University of Jerusalem'de çalışan Michal Biran, muhtemelen, Çağatay Hanlığı üzerine en çok mesai sarf eden araştırmacılardan birisidir. O yazdığı kitap ve makalelerinde Çağatay Hanlığı'nın muhtelif yönlerini ortaya koymuştur.

Çağatay Hanlığı'nın ticari faaliyetlerini kaynaklar ekseninde takip etmemiz oldukça zordur. Çünkü kaynaklar, bu konuya ilişkin oldukça kısıtlı bir bilgiyi bizlere sunmaktadır. Yine de buna rağmen bazı çalışmalar, Çağataylıların ticari yönünü ortaya koyabilmeyi başarmıştır. Ortak sistemi, İsenbike Togan, Şirenay Aizizi ve Melek Özyetgin tarafından farklı yönleriyle incelenmiştir. Keza haberleşme ve posta sistemi olan Yam'ın tarihi ve işleyişi Adam Silverstein, Marton Ver, Hosung Shim, Colleen Ho gibi yazarlar tarafından ortaya konulmuştur.

Çağatay şehirlerinin akıbetini hem yazılı hem de arkeolojik kalıntılardan da takip etmemiz mümkündür. Ruysbroeckli Willem, Cemal Karşı, Mu'îneddin Natanzî, İbn Battuta, el-Ömerî, Marco Polo, Francesco Balducci Pegolotti gibi yazarlar, eserlerinde, bazı Çağatay şehirlerinin durumunu anlatmışlardır. Farklı dönemleri kapsayan bu eserler sayesinde Çağatay şehirlerinin Moğol fütuhâtı öncesindeki, Moğol idaresindeki ve Çağatay Hanlığı zamanlarındaki durumlarını anlamaktayız. Yine bunlara müstenit olarak yapılan çağdaş araştırmalar da bize bu konuda yardımcı olmaktadır. Michal Biran, Jurgen Paul, Bernard O'kane, Dilnavoz Rahmatova, Anthony Watson, Alexander Pachakalov gibi araştırmacıların Çağataylıların mimari tarihlerine dair değerlendirmeleri mevcuttur.

Çağatay Hanlığı'nın mali yapısını ortaya koymak oldukça zordur. Kaynaklar mali yapıyı tam olarak aydınlatmaya imkan tanımamaktadır. Mali yapı içerisindeki memuriyetlerin neler olduğu, görevleri ve icraatları hakkında kısıtlı bir bilgiye sahibiz. Burada en çok bilgi sahibi olduğumuz kurum darugadır. Istvan Vásary, Melek Özyetgin, Svetlana Maslova ve Christopher Atwood gibi araştırmacıların çalışmalarında darugalık kurumundan bahsedilmektedir. Özellikle Özyetgin ve Keskin, eski Uygur vesikalarını merkeze almaktadır.

Çağatay Hanlığı'nda vergi konusu da oldukça muğlaktır. Reşidüddin, Cüveyni, Ebul Ferec, Kemaleddin Abdürrezzak es-Semerkindî, Mu'îneddin Natanzî gibi kaynaklar ile eski Uygur vesikalarından bu konu hakkında bilgi bulmamız mümkündür. Burada bahsedilen kaynakların bazısı doğrudan Çağatay Hanlığı merkezli olmasa da Moğollarda vergi tatbikinin nasıl işlediğini göstermesi açısından

önemlidir. Burada eski Uygur vesikaları ve onlar üzerine yapılan çalışmalarda Çağatay Hanlığı'nda kopçur, tamga, kalan gibi vergi kalemlerinin toplandığını görmekteyiz. Dai Matsui, Özkan İzgi, Melek Özyetgin gibi yerli ve yabancı araştırmacılar, eski Uygur vesikalarında karşılaşılan vergi terimlerini incelemişlerdir. Biz de onların ortaya çıkardıkları verilerden faydalanarak hangi verginin Çağataylılarda olduğunu gösterdik.

Çağatay Hanlığı paralarına ilişkin ilk bilgileri veren Stanley Lane-Poole'dir. O, 1881'de neşrettiği *Catalogue of the Oriental Coins*'in 6. cildinde birkaç tane Çağatay parasını göstermiştir. Fakat bu sayı oldukça azdır. 1891 yılında E. E. Oliver de Çağatay paralarını inceleyen bir çalışmasını yayınlamıştır. Oliver'in incelediği paralar, Lane-Poole'den daha fazladır.

Çağatay nümizmatigi konusunda Rusçada oldukça geniş bir külliyat vardır. Bu hususta en başta gelen isim Aleksey Markov'dur. O, 1892 yılında yayınladığı *İnventarniy Katalog Musulmanskih Monet İmperataskago Ermitajaisimli* katalogda Çağatay paralarının bir tasnifini yapmıştır. Markov'un kataloğu, Lane-Poole kataloguna göre daha geniş ve teferruatlıdır.

Rusya'daki Moğol dönemi nümizmatlarından Pavel Petrov, çalışma konumuzun bir kısmını teşkil Çağatay paraları hakkında oldukça geniş bir yayın listesine sahiptir. Petrov, hem bireysel hem de kolektif çalışmalarıyla öne çıkarak bu alana büyük katkılar sağlamıştır. O, keşfedilen Çağatay paralarını inceleyerek Çağatay Hanlığı'nın ekonomik durumunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Türkiye'de Moğol nümizmatigi hususunda pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle Büyük Moğol Hanlığı, Altın Orda ve İlhanlılar merkezinde yapılmıştır. Mehmed Mübarek, *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslamiyye Kataloğu*'nun Mülûk-ı Cingiziyye ve İlhaniyye ve Celairiyye ve Kırım Hanları Meskûkâtı alt başlıklı üçüncü cildini Moğol paralarına ayırarak burada Büyük Moğol Hanlığı ve İlhanlı devri paralarını tasnif etmiştir. Fakat burada Çağatay paralarına yer vermemiştir. Tuncay Aykut ve Şennur Aydın, Yapı Kredi koleksiyonunda mevcut olan Moğol ve İlhanlı paralarının tasnif etmişlerdir. Ömer Diler, İlhanlı paraları üzerine bir katalog çıkarmış ve çeşitli makaleler yazmıştır. Mehmet Çayırdağ da İlhanlı nümizmatigine ilişkin makaleler yayınlamıştır. Emre Günay, İlhanlı paralarına ilişkin bir doktora tezi yazmıştır. Nurettin Ağat, 1976 yılında Altın Orda

Hanlığı paralarını katalogladığı çalışmasını neşretmiştir. Ekrem Kalan, nümizmatik kaynaklar ekseninde Cuci ulusunun İslamlaşma sürecini irdelemiştir. Mustafa Kalkan, ağatay nmizmatiğine temas eden bir makale yazarak bu konudaki ilk çalışmayı gerçekleştirmiştir.

Elena Abramovna Davidoviç, Mesud Yalavaç'ın para reformuna etrafıca açıklamaktadır. Diğer taraftan Michael Fedorov, Mihail Evgenevi Masson, Dovudi Davlathoca, Ankhbayar Danuu, Michael Weiers gibi bilim adamlarının ağatay nmizmatiğine ilişkin çalışmalarında da faydalandık.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu tez, konuyla ilgili dönem kaynaklarının ve ilgili literatürün taranmasıyla meydana getirilmiştir.

3.2. Evren ve Örneklem

Bu tez, Büyük Moğol Hanlığı'nın banisi Cengiz Han'ın dört oğlundan birisi olan Çağatay Han tarafından kurulan ve onun adıyla Çağatay Hanlığı'nın iktisadi tarihini merkeze almaktadır.

3.3. Veri Toplama Araçları ve Teknikleri

Çağatay Hanlığı ile ilgili bilgi veren dönem kaynakları genellikle Farsça ve Arapça kaleme alınmıştır. Bu tezde Farsça olanların orijinallerinden, bunun dışında kalan dillerin İngilizce ve Rusça tercümelelerinden faydalanılmıştır. Ayrıca tez konusuyla ilgili olarak Türkçe, İngilizce, Rusça ve Moğolca yazılan akademik metinlerden de yararlanılmıştır.

Bu doktora tez çalışması yapılırken yalnızca yazılı kaynaklar kullanılarak veri toplaması yapılmıştır. Bunun haricinde herhangi bir araca yahut tekniğe başvurulmamıştır.

3.4. Verilerin Toplanma Süreci

Çalışmaya söz konusu döneme ilişkin kaynakların ve modern araştırmaların taraması yapılarak başlanmıştır. Bunun sonucunda elde edilen bilgiler tasnif edilmiştir. Tasnif edilen bilgiler çalışma planına uygunluk gösterecek şekilde

kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan kaynaklara fiziksel ve çevrimiçi kütüphaneler vasıtasıyla ulaşılmıştır.

3.5. Verilerin Analizi

Döneme ilişkin kaynakların incelenmesi ve ulaşılan bilgilerin tasnif edilerek Çağatay Hanlığı'nda ekonomik yapının nasıl olduğu ortaya çıkarılması amacıyla değerlendirmeye ve yorumlamaya tabi tutulmuştur. Bu suretle konunun açıklığa kavuşturulması sağlanmıştır.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

4.1. Coğrafi ve Tarihi Arka Plan

4.1.1.Çağatay Hanlığı Coğrafyası

Çağatay Hanlığı'nın hükmettiği coğrafyayı etraflıca incelememiz bize Çağataylıların tarihinin aydınlatılmasında oldukça faydalı olacaktır. Çünkü Hanlığın sınırları, dolayısıyla çevre koşulları gibi pek çok özellik bize hanlığın ekonomisi, sosyal yapısı, kültürü ve siyasi faaliyetleri hakkında ipuçları verecektir.

Çağatay Hanlığı, bulunduğu coğrafya itibariyle Moğol İmparatorluğu'nun merkezinde yer almaktaydı. Kabaca tarif edecek olursak Türkistan bölgesi, Çağataylıların hâkimiyet alanıdır. Diğer taraftan Çağatay Hanlığı'nın idare ettiği topraklar oldukça geniştir. Çağatay ülkesinin sınırları doğuda Beşbalık'ı için alacak şekilde başlıyor, batıda Ceyhun ırmağına kadar uzanıyordu. Kuzeyde İli havzası ve Yedisu bölgeleri Hanlık sahasına dâhildir (Kafalı, 2005, s. 34; Alan, 2016, s. 69). Ayrıca Maverâünnehir, Fergana vadisi, Yedisu, Tarım havzası ve Turfan bölgeleri ile Güney Kazakistan topraklarının da Çağatay Hanlığı'nın idaresine bağlı olduğu görülmektedir (Hope, 2022, s. 298; Zholdasbayev ve Aldabergenova, 2013, s. 74).

Tarihi kaynaklara baktığımız zaman Çağatay Hanlığı'nın coğrafyasını neredeyse aynı şekilde tarif ettikleri göze çarpmaktadır. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa* serlevhalı eserinde Çağatay coğrafyasını Uygur şehirlerinden Semerkand ve Buhara'ya kadar olan yerler olarak tarif etmiştir (2022, s.95). Çağatay sahasında yazılan tek tarih kitabı olan *Mülhakatu's-Surah*'ın müellifi Cemal Karşi, Çağatay Hanlığı'nın sınırlarının Türkistan'dan Horasan'a ve güney bölgelerine değin uzandığını söylemekle iktifa etmektedir (2005, s. 127).

Mesalik'ül-Ebsar'daki bir kayda göre, Çağatay'ın payına Uygur topraklarından Buhara ve Semerkand'a kadar uzanan topraklar düşmüş ve o, Almalık civarındaki Kuyas'ı başkenti ilan etmiştir (el-Ömeri, 2014, s. 66). *Tarih-i Güzide*'de

Çağatay Hanlığı'nın sınırları, Maverâünnahir ile Harezm'in bazı bölgeleri ve Uygur ülkeleri şeklinde belirtilmiş ve Cengiz Han'ın Çağatay'a Türk ülkelerini verdiği ifade edilmiştir (Kazvinî, 2018, s. 472, 485). *Şecere-i Türk'e* göre Cengiz Han, Maverâünnahir ve Harezm'in bazı bölgelerini, Uygur ve Kaşgar ülkelerini, Bedehşan, Belh ve Gazne dâhil ta Hint okyanusuna kadar Çağatay Han'a vermiştir (Ebülgazi Bahadır Han, 2020, s. 115). Ebülgazi Bahadır Han'ın çerçevesini çizdiği sınırlar bir başka kaynakta da tekrarlanmıştır (Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, 2020, s. 29). 16. yüzyıl yazarlarından Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, Cengiz Han'ın Çağatay'a Türkistan ve Maverâünnahir bölgelerini verdiğini ifade ederek Çağatay coğrafyasını üstünkörü bir şekilde tarif etmiştir (1342, s. 199).

Dikkatli bir şekilde incelendiği takdirde Çağatay Hanlığı, Türkistan'ın ticaret ve üretim merkezlerini elinde bulundurmaktadır. Semerkant, Buhara, Fergana, Kaşgar gibi şehirler, Asya coğrafyasında ticaret kapasitesi ve potansiyeli ve tarımsal üretim hacmiyle öne çıkmaktadır. İpek Yolu'nun da Çağatay coğrafyasından geçmesi ve isimleri yukarıda zikredilen şehirlerin İpek Yolu'nda önemli duraklar olması, Hanlığın ekonomik coğrafyasının ne kadar kayda değer öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı Moğol ticareti üzerine çalışan Ho, Çağatay ulusundan bahsederken "*Via Mongolica'nın kalbindedir*" şeklinde bir ifade kullanmak suretiyle Çağataylıların Pax Mongolica'daki konumunu ve buna bağlı olarak da önemini göstermiştir (2022, s. 490).

Çağataylıların Moğol hâkimiyeti altındaki toprakların kalbinde yer alması oldukça dramatik sonuçlara yol açmıştır. Bunların başında diğer Moğol uluslarının Çağatay Hanlığı'nın komşuları olması gelmektedir. Büyük Kağanlık, Altın Orda ve İlhanlı devletleri, Çağatay ülkesine sınırdı. Bu durum sıklıkla kardeş Moğol ulusları arasında sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun bir diğer sonucu da Çağataylıların sınırlarının genişlemesine mani olmasıdır.

Çağataylıların İran'daki ve Deşt-i Kıpçak'taki soydaşları ile sınır çatışmaları yaşamalarının en büyük sebebi, yukarıda zikredildiği üzere sınırlarının netlik kazanmamasıdır. İran'daki İlhanlı idaresi ile Horasan, Doğu Avrupa'daki Altın Orda Hanlığı ile de Harezm yüzünden sık sık anlaşmazlık yaşadıkları vakidir (Erdem, 1997, s. 106-112). Bir görüşe göre, Harezm bölgesinin kuzey ve batı kısımları Altın

Orda'ya, doğusu Çağataylılara bırakılmıştır (Paşaoğlu, 2023, s.137). Bu suretle iki Moğol ulusu Harezmi bölgesini kendi aralarında taksim etmişlerdir.

Özellikle İlhanlılarla bu sorundan dolayı sürekli bir savaş hali yaşanmıştır. Möngke Han, tahta iclas ettikten sonra Hülegü'yü batıya sevk etmiştir. Esasında bu, İran'da bir Moğol devletinin tesis edilmesinin ve dolayısıyla da Çağataylıların Horasan'daki topraklarını ve haklarını kaybetmelerine yol açmıştır. Möngke Han'dan sonra Kubilay Han'ın tahta geçmesiyle Çağataylılar yine istediklerini elde edememişlerdir. Bu konuda bir çözüm arayışında olan Barak Han, Horasan üzerine sefer tertiplemişse de başarısız olmuştur. Bundan dolayı İlhanlıların Horasan'daki siyasi tarihini Çağataylılarla olan mücadeleleri şekillendirmiştir (Durmuşoğlu, 2023, s. 35; Güneş, 2022, s. 95-98).

Duva Han'ın idaresine kadar Çağataylılar sınırlarını genişletmeye muvaffak olamamıştır. Duva Han, Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı üzerine tertip ettiği seferler neticesinde hem bu bölge aleyhine sınırlarını genişletmeye muvaffak olmuş hem de hazinesini zenginleştirmeyi başarmıştır.

Çağatay Hanlığı, her ne kadar kuruluşunda kendisine belirli topraklar verilse de tarihi boyunca sınırlarının sürekli değişkenliği problemini yaşamıştır (Lkhundev, 2013, s. 107). Bu onların siyasi vaziyetlerini de etkilemiştir. Çağatay Hanlığı'nın sahip olduğu sınırlar, "kardeşleri" ve Büyük Hanlık ile olan ilişkilerine bağlı olarak da değişkenlik gösterebiliyordu. Hanlık, burada, Moğol hâkimiyet sahasının neredeyse ortasında yer almasının yansımalarını görmüştür. Çağatay hanları ilk başlarda yayılmacı bir tutum takınarak hareket etmişler ve özellikle İran'daki Moğollar aleyhine bir genişleme çabası içerisinde olmuşlardır. Atwood, Çağataylıların Moğol topraklarının ortasında kalmasını ve komşularının da birer Moğol devleti olmasını, ayrılıklarını teşvik ettiğini düşünmüştür (2004, s. 85).

Komşularla olan olumsuz ilişkiler ve mütemadiyen yaşanan iç çekişmelerden dolayı Çağataylıların sınırlarını tespit etmek oldukça müşkül bir hal almaktadır. Roux da bu noktaya değinerek Çağataylıların 14. yüzyılda toprak bütünlüğünü sağladığını fakat yine de sınırlarının belirsiz olduğunu düşünmektedir (2001, s. 328). Çağatay Hanlığı, 14. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla, birbirine zıt iki parçaya ayrılmıştır. Tarihi boyunca zıtlıkların bünyesinde faaliyet gösterdiği daha şehirli, İslam kimliğine daha yakın blok ile daha muhafazakâr Moğollar, bu dönemde,

birbirinden tamamen kopmuşlardır. Birinci blok Maverâünnehir bölgesini, ikinci blok da Moğolistan havalisini merkez seçmişler ve böylece Çağatay Hanlığı iki parçaya ayrılmıştır.

4.1.2. Çağatay Hanlığı'nın Siyasi Tarihi

Çağatay Hanlığı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'a tahsis edilen topraklar üzerinde yükselmiştir. Hanlığın sınırları Uygur topraklarından Semerkand ve Buhara'ya kadar uzanmaktaydı (Alan, 2016, s. 68). Hanlığın ilk hükümdarı Çağatay Han olarak kabul edilmektedir. Çağatay Han, kaynaklarda feraset sahibi, zeki, adil, yetkin ve hayranlık uyandırıcı birisi olarak tavsif edilir. Ayrıca o Cengiz Han Yasası'nı en iyi bilen ve tatbik eden kişi olarak da maruftur (Nizamüddin Şâmî, 1987, s. 16; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî, 1373, s. 762; Barthold, 1979, s. 266). Her ne kadar o, bu konuda Büyük Han'a mutlak itaat etmiş olsa da kaynaklarda ve çağdaş araştırmalarda devletin kurucusu ve ilk hükümdarı olarak kabul edilmektedir (Alan, 2016, s. 73). Çağatay Han, babasının vasiyeti mucibince Ögedey Han'ın tahta çıkmasında da etkili olmuştur. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Çağatay'ın, küçük kardeşi Ögedey Han'ı tahta oturttuğu ifade edilmiştir (Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî, 1373, s. 764; Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 191; Kaya, 2023, s. 112-115).

Çağatay Han'ın Büyük Hanlık'ın otoritesine katı bir şekilde bağlı olmasından dolayı bu dönemde Hanlık, diğer Moğol devletlerinin arasında kalmasından dolayı müstakil hareket etmekte zorlanmıştır. Çağatay Han, Büyük Kağanlığın otoritesine katı bir şekilde bağlıydı. Bu yüzden Kafalı, Çağatay Han'ın, Büyük Kağanlığa bağlı umumi bir vali hüviyetinde olduğunu ifade etmiştir (2005, s. 76). Çağatay Han'ın altı oğlu olmuştur. Bunlar sırasıyla Mötügen, Moçi Yebe, Belkşi, Sarban, Yisü Möngeke ve Baydar'dır (Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî, 1373, s. 762).

Çağatay Han'ın vefatını müteakiben Çağatay tahtına Kara Hülagü oturmuştur. Esasında Çağatay Han'ın kendisinden sonra tahta geçmesini istediği kişi, oğlu Mötügen'di. Fakat onun Bamiyan'da ölmesinden sonra onun oğlu Kara Hülagü'yü veliaht olarak seçmiştir (Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî, 1373, 753, 758; Benâkitî, 1348, s. 394; Kafalı, 2005, s. 89). Fakat Kara Hülagü Han'ın hanlık makamındaki ömrü fazla uzun sürmedi. Güyük Han, 1246'da iş başına gelir gelmez Kara Hülagü

Han'ı görevinden azletti ve yerine Çağatay Han'ın oğullarından Yisü Mönge'yi han olarak tayin etmiştir. Mönge Han'ın 1251'deki kurultayda Büyük Han olmasıyla Kara Hülagü tekrar Çağatay tahtına atandı. Kara Hülagü, bu kurultayda Mönge'nin han olmasını desteklemiş ve ona biat etmiştir (Cüveynî, 2022, s. 472). Fakat Kara Hülagü, Çağatay tahtına tekrardan geçmek üzere yola çıkıp Altay dağlarını geçerken vefat etmiştir (Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî, 1373, s. 767). Bunun üzerine eşi Organa Hatun, oğlu Mübarekşah adına idareyi eline alarak Yisu Mönge'yi idam ettirmiştir (Kaya, 2023, s. 139-140).

Organa Hatun, görünürde oğlu adına vekaleten idareye geçmiş gibi görünse de esasen iktidarın tüm gücünü eline almak istiyordu. Organa Hatun'un geçmişi hakkında elimizde fazla malumat yoktur. Cengiz Han tarafından Mötüken'in oğlu Kara Hülagü ile evlendirildiğini ve halasının Oğulkaymış olduğunu biliyoruz (de Nicola, 2017, s. 176). Organa Hatun, kocasından sonra Çağatay Hanlığı tarihindeki konumu itibariyle Moğol tarihi içerisinde önemli bir figür olarak görünmektedir. Organa Hatun, yaklaşık dokuz yıl boyunca Çağatay Hanlığı'nı idare etmiştir. Mönge Han'ın iktidarına tekabül eden bu yönetim döneminde Organa Hatun, Almalık'ı merkez seçerek diplomatik faaliyetler yürütmüş, İran ve Anadolu'ya yürüyen Hülegü için ziyafet tertip etmiştir (de Nicola, 2017, s. 177). Organa Hatun'un iktidar yılları oldukça sakin geçmişse de Büyük Kağanlık için Kubilay ve Arık Buka'nın mücadeleye başlaması Organa Hatun'u ve dolayısıyla Çağatay Hanlığı'nı derinden etkilemiştir (Kafalı, 2005, s. 96-97).

Tuluy evlatları arasında cereyan eden bu taht kavgası imparatorluğun sonraki yıllarını da etkileyecekti. Moğol uluslarının bu rekabette taraflarını netleştirmesi, aslında birbirlerinden de kopuşu göstermekteydi. Bu manzaranın oluşmasında muhafazakar Moğolluğu temsil eden Arık Buka ile yerleşik nüfusla entegre olmayı savunan yenilikçi kanadın lideri Kubilay arasındaki rekabet, bu vaziyetin oluşmasını sağlayan ideolojik zemini hazırlamıştır (May, 2021, s. 251). Taraflar arasındaki bu rekabet ortamını hazırlayan sebep her ne olursa olsun bu süreç Moğollar arasındaki birliğin sona ermesinin altyapısını hazırlamıştır.

Arık Buka, Kubilay'a karşı kendi hükümdarlığını ilan etmesini müteakip Çağatay tahtına da Algu'yu han olarak tayin etmiştir. Esasen Algu, Arık Buka'nın yanında yetişmişti. Arık Buka, Büyük Han olmak için mücadele etmeye başlayınca onu Almalık'a gönderdi (Vassaf, 1346, s. 2). Algu Han da bu duruma karşılık Arık

Buka'ya Büyük Kağan olması için destek vermiştir. Fakat Algu Han'ın esas planı bu kaotik ortamdan faydalanarak Çağatay Hanlığı'nı bağımsız hale getirmektir (Kafalı, 2005, s. 98-99; Jackson, 1999, s. 13-14). Algu Han, tahta çıktıktan bir müddet sonra Cucilere ait Harezmi topraklarına saldırmıştır. Bu, Cuci nesli ile ittifakı olan Arık Buka'yı tedirgin etmiştir (May, 2021, s. 370).

Algu Han, Mesud Bey'i şehirlerden sorumlu hale getirmiştir. Böylece şehirlerden elde edilen gelirler, Hanlığın tarihinde ilk defa Büyük Han'a değil Çağatay hazinesine aktarılmıştır. Bu gelirlerle Algu, ordusunu teçhiz ederek kuvvetlendirmiştir (Kafalı, 2005, s. 100). Algu, güçlendikten sonra Arık Buka ile savaşmıştır. İlk savaşı kaybetse de ikinci savaşı kazanarak Arık Buka'yı mağlup etmiştir (Vassaf, 1346, s. 3).

Algu Han, Kubilay Han ile dostane ilişkiler kurarak Arık Buka'ya karşı cephe aldı. 1264 yılında Organa Hatun da oğlu Mübarekşah'ın varis olması şartıyla Algu ile evlendi (May, 2021, s. 371). Algu'nun bu faaliyetlerine, özellikle Kubilay Han ile iyi ilişkiler kurulmasına Ögedey neslinin tepkisi farklı olmuştur. Tuluy nesli iktidara geldiğinde on beş yaşında olan Kaydu, bozkırda yaşayan "gerçek bir göçebe olarak" Arık Buka'ya sempati besliyor olsa da esasen tarafsızdı. Bu süreçte Arık Buka'nın mağlup olmasından sonra Algu'ya karşı Cuci ulusundan Berke Han ile ittifak yapan Kaydu, tarihi mirasını elde etmek adına mücadeleye başladı (May, 2021, s. 372). Algu, Berke ve Hülegü'nün ardı sıra ölümleri, Kaydu'nun önünü açmasına imkan verdi ve sınırlarını genişletti.

Çağatay Hanlığı'nda Organa Hatun, Algu'dan sonra oğlu Mübarekşah'ı han yaptı. Fakat Büyük Han olan Kubilay, bunu tasdik etmeyerek Barak'ı Çağatay hanı olarak atadı (May, 2021, s. 375; Kaya, 2023, s. 159). Barak Han, Özkent'te tahta çıkmış olup Algu'nun ve Organa'nın buradaki hazinesine de el koymuştur (Vassaf, 1346, s. 38; Mu'ineddîn Natanzî; 1336, s. 105). Barak Han, tahta oturduktan sonra Mübarekşah'ı av işlerinin sorumlusu yani Barsçı olarak tayin etti (Mu'ineddîn Natanzî, 1336, s. 104; Kafalı, 2005, s. 106). Barak Han, her ne kadar Kubilay Han tarafından han olarak atanmış olsa da bir zaman sonra ona ve Abaka ve Kaydu'ya karşı da ulusunu savunmak durumunda kalmıştır (Kafalı, 2005, s. 107). 1267'de Kaydu'ya mağlup olduktan sonra 1269'da Talas'ta Çağatay, Cuci ve Ögedey uluslarının temsilcilerinin toplandığı bir kurultay tertip edildi. Burada Kaydu'nun hanlığı onaylandığı gibi şehirlerin idaresi ile ilgili kararlar alınmıştır. Bu kurultay

sonucunda Barak Han ve Çağatay Hanlığı, Kaydu'nun otoritesini kabul etmiştir. Böylece Çağataylıların istiklal hareketi son bulmuştur (Kafalı, 2005, s. 107-109; May, 2021, s. 376-378). Bu kurultaydan sonra Barak Han, ülkesindeki kıtlığı bahane ederek İran'a sefer için Kaydu'dan destek istemiştir. Barak'ın ordusu İlhan Abaka'nın ordusu tarafından mağlup edilmiş ve İlhanlı ordusu Çağatay ülkesine girmiştir. Bu savaş, Haziran 1270'te Herat önlerinde gerçekleşen muharebe ile son bulmuştur. Burada İlhanlı ordusu, Çağataylıları yenmiş ve bu savaştan kısa bir süre sonra da Barak Han vefat etmiştir (Kaya, 2023, s. 165-171). Kaydu, Barak Han'ın ölmesini müteakip Çağataylıları daha fazla kontrolü altına almayı başarmıştır.

Barak Han'dan sonra Nikbay ve Buka Timur hanlar işbaşına gelmiştir. Onlardan sonra, Çağatay Hanlığı'nda en uzun saltanatın sahibi olan Duva Han iktidar gelmiştir. Barak Han'ın oğlu olan Duva Han (Raşid ad-din, 2019, s. 94), iktidarının bir kısmı Kaydu'nu gölgesi altında olmak üzere otuz yıl boyunca Çağatay Hanlığı'nı idare etmiştir. Cemal Karşı, Duva Han'ın Kaydu'nun talimatıyla han olduğunu yazmaktadır (2005, s. 126). Kaydu – Duva ittifakı, Büyük Hanlık'a karşı mücadele etmişse de buradan istedikleri sonucu elde edememişlerdir. Duva Han'ın ve Kaydu'nun tamgalarının beraber basıldığı ortak sikkeler mevcuttur.

Kaydu'dan sonra onun evlatları arasında iktidar çekişmesi ortaya çıktı. Ögedeyliler Orus'u, Duva Han Çapar'ı destekledi. Duva Han, bu sırada Büyük Han Temür Ölceytü tarafından Çağatay hanı olarak kabul edildi. Duva Han, Çapar'ın otoritesini ise tanımadığı anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra Ögedey ulusunun artık Çağatay ulusuna bağlandığı görülmektedir (Kafalı, 2005, s. 117-122). Duva Han, Hindistan'a karşı seferler yapmış, ülkesini Yuan ve İlhanlı tehlikesine karşı muhafaza etmeyi başarmıştır. Yıllarca boyunduruğu altında bulunduğu Kaydu öldükten sonra Ögedeyli gölgesinden çıkmayı başarmıştır (Hope, 2022, s. 304-307). *Zafername*'de kendisinden sitayişle bahsedilen Duva Han'dan sonra çocukları Kөнçek, Taligu, İsen Buka, Kebek ve Tarmaşirin han olmuştur (Nizamüddin Şâmî, 1987, s. 16). İsen Buka'nın hanlığı sırasında Büyük Han Buyantu, Çağatay tahtına Yasavur'un geçmesini istemiş ve onu desteklemiştir. Fakat İsen Buka Han ve kardeşi Kebek buna müsaade etmemiştir. İsen Buka Han, Büyük Han'a karşı Altın Orda Hanlığı ile temasa geçmiştir. Fakat Özbek Han, Buyantu Han ile irtibata geçerek İsen Buka ile temaslara son vermiştir (Kafalı, 2005, s. 127; Kaya, 2023, s. 206).

İsen Buka Han'ın vefatından sonra 1319 yılında Kebek Han idarenin başına geçti. O, iktidarında birtakım idari ve mali reformun hayata geçirilmesini sağlamıştır. İleride göreceğimiz üzere, kendi adına para bastırması, şehir kurması gibi yenilikler bu minvaldedir. Kebek Han'ın vefatından sonra hanlık makamına kardeşi Elçiğidey ve Döre Temür geçmiştir. Onların kısa süreli iktidarından sonra tahta Tarmaşirin Han geçmiştir. Tarmaşirin Han, Duva Han'ın tahta çıkan son oğludur. O, İlhanlılar ile savaşmış ve Hindistan üzerine sefer tertip etmiştir (Kafalı, 2005, s. 135). Onun devr-i saltanatında da Kebek Han'ın yaptığı gibi yenilikler mevcuttur. Ülkesini ticari olarak canlandırmak istemiş ve Suriye ve Mısır gibi ülkelerden gelen tüccarlarla temas kurmuştur. Kendisi, Müslüman olarak temayüz ettiği ve Moğol adetlerinden uzaklaştığı gerekçesiyle 1334 yılında muhafazakar Moğollar tarafından iktidardan uzaklaştırılmış ve öldürülmüştür (İbn Battuta, 2000, s. 533; Mu'ineddîn Natanzî, 1336, s. 111; Kafalı, 2005, s. 136-137; Biran, 2002, s. 742-752).

Tarmaşirin Han'dan sonra tahta Cenkşi, Buzan, Yisun Timur, Ali Sultan, Kazan Timur gibi hanlar geçmiştir. Tarmaşirin Han'ın ölümünden sonra Çağatay Hanlığı'nda iç karışıklıklar daha fazla artmıştır. Bu süreçte Çağatay Hanlığı'nın kuruluşunda rol alan ulus emirleri, iktidarı baskın rol oynamaya başlamıştır. Bu askeri aristokrasi, hanlardan bağımsız olarak otoriteleri altındaki toprakları kontrol etmeye başlamışlardır (Hope, 2022, s. 309). Tarmaşirin Han, Hanlığın doğusundaki isyan tarafından devrildiği için onun dikkatini yoğunlaştırdığı batı kesimindeki emirler, doğudan gelen gayrimüslim hanları kabul etmeyeceği için Çağatay Hanlığı iki ayrı devlete bölünmüştür (Ryan, 1998, s. 367). Bu tarihten sonra karşımıza birisi batıda konuşlanan Çağatay Hanlığı, diğeri de doğuda yine Almalık merkezli olmak üzere Doğu Çağatay Hanlığı devletleri çıkmaktadır. İlkinde devleti yöneten esas unsur hanlar değil ulus emirleridir. Mesela Emir Kazgan bunlardan birisidir. Kazgan ve halefleri, Çağatay ve Ögedey soyundan kişileri han olarak tahta oturtmuştur (Alan, 2016, s. 90; Barthold, 2013, s. 173). Batıdaki Çağataylılar, Emir Timur'un yükselişinden sonra onun hakimiyeti altına girmiştir. Doğu Çağatay Hanlığı, 16. asrın ortalarına kadar varlığını devam ettirmiştir.

4.2. Temel İktisadi Faaliyetler

Çağatay Hanlığı'nın nüfusu birbirine zıt iki yapının bir araya gelmesiyle teşekkül etmiştir. Nüfusun bir kısmını yerleşikler yani şehirlerde ve köylerde mukim insanlar, diğer kısmını da bozkırda yaşayan konargöçerler oluşturmaktadır. Çağatay Hanlığı'nın sınırları dahilinde yerleşik bir hayat yaşayan şehir ve köy ahalisi, tarım ve ticaretle uğraşmaktadır. Bozkırda yaşayanların ise hayvancılıkla meşgul oldukları görülmektedir. Yaşam tarzları birbirine taban tabana zıt iki unsurun Çağatay sahasında toplanması, devletin tarihi seyrini de etkilemiştir.

İnsanoğlunun avcı toplayıcı yaşam tarzını bırakarak tarım yapmaya başlaması ile birlikte yerleşik hayatın kapıları aralanmıştır. İlk köy yerleşimlerden şehre uzanan bu süreçte insanlık, doğayı kontrol altına almayı öğrenmiştir. Şehir hayatı, insanlığın avcı toplayıcı yaşam tarzı ile başladığı tarihi sürecin kritik bir parçasıdır. Türk ve Moğol tarihinin cereyan ettiği Türkistan toprakları da şehircilik tarihi açısından kıymetlidir. Yüzyıllar boyunca insanlar burada şehirler inşa etmişler ve o şehirler etrafından bir kültür meydana getirmişlerdir.

Şehirde mukim insanlar ticaret ve şehir etrafındaki tarlalardan ve bahçelerden faydalanarak tarım yaparlardı. Ticaret, şehir içerisindeki çarşı ve pazarlarda gerçekleşirdi. İpek Yolu üzerinde yer alan pek çok Çağatay şehrinin en önemli gelir kalemi ticaretti. Semerkand, Buhara, Kaşgar gibi şehirler birer ticaret şehri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Peki, Çağataylıların belki de esas kısmını teşkil eden konargöçerlik nedir? Öncelikle bu hususta bir kavram kargaşası olduğu muhakkaktır. Bu kargaşa, konargöçer ve göçebe arasında kavramlarının kullanımıyla ilgilidir. Esasen ikisi de aynı tasavvurdan yola çıkmakla beraber sonuçları farklıdır. Göçebelik, düzensizdir; belirli bir takvimi ve rotası yoktur. Fakat konargöçerlik bunu aksidir. Ne zaman nereye gidileceği, hangi yolların takip edileceği planlı ve düzenlidir. Bu yüzden biz konargöçer ifadesini kullanmayı tercih ediyoruz. Konargöçerlik, geniş fakat mevsimlik olarak kullanılan bozkır ve meraların kullanımına dayanmaktadır. Burada mevsime göre bir yerden bir yere intikal söz konusudur. Ayrıca konargöçerler koyun, keçi, at, sığır ve develeri kullanırlardı (Barfield, 1993, s. 137). Moğollar bozkırda yurt olarak tesmiye edilen otağlarda yaşarlardı. Bir yerden bir yere gittikler zaman bunlarla beraber hareket ederdiler. Moğollar bu yurtları, atlar tarafından çekilen dört

tekerlekli arabalarla taşırıldardı (Plano Carpinili Johannes, 2022, s. 12; Marco Polo, 2019, s. 146; İbn Battuta, 2000, s. 465).

Buna ilaveten konargöçer yaşam tarzının medeniyete katkısının düşük dereceli tutulduğu şeklinde bir düşünce vardır. Mehmet Eröz, “*Muntazam göçlerle, ileri bir kültürü temsil eden çadır ve malzemesi ile, maddi eşya ve mobilyaları ile, hayvancılık teknikleri ile yerleşik topluluklardan iç de geri değillerdir.*” (Eröz, 2014, s. 334) sözleriyle konargöçerlerin yerleşiklerden daha aşağı seviyede olmadıklarını dile getirmektedir. Thomas Barfield da konargöçerliğin dışarıdan bakanlarca ilkel olarak küçümsense de aslında karmaşık bir ekonomik yapısı vardır (Barfield, 1993, s. 137). Scott’un “*Bütün göçebe toplumlar çobanlığın yanı sıra belli oranda tarımla uğraştığı ve önemli bir zanaatkar sınıfına sahip olduğu için karmaşık yapılarıdır.*” demek suretiyle konargöçer yaşantısının basit bir ekonomik faaliyet olmadığına dikkat çekmektedir (2020, s. 215). Bold da konargöçer hayvancılığın bölgenin iklim şartlarına uyduğunu ve bu hayat tarzının doğayı kullanmanın en ekonomik biçimi olduğunu ileri sürmektedir (2001, s. 25).

Çağatay Hanlığı’ndaki konargöçerlik tipi yarı göçebe pastoralizmi ile yarı yerleşik pastoralizm arasında bir konumdadır. Yarı göçebe pastoralizmde tarım ikincil bir iktisadi faaliyettir. Burada hayvancılık esas meşgaledir. Yarı yerleşik pastoralizmde ise tarım, iktisadi hayatın ana unsurudur (Khazanov, 2015, s. 100-101). Bize göre, Çağatay Hanlığı’nın iki farklı unsurdan, bozkır ve şehirden teşekkül etmesinden ötürü, yukarıda zikredilen pastoralizm türleri arasında kalmasına yol açmaktadır. Hatta zaman içerisinde ikincisine yakın bir hale geldiğini ileri sürebiliriz. Peki Çağataylıların önemli bir kısmı hayvancılıkla iştiğal ettiği halde neden tam göçebe pastoralizme dahil değildir? Çünkü onda hayvancılık dışında başka bir iktisadi uğraş bulunmamaktadır. Halbuki Çağatay Hanlığı’nda sadece hayvancılık yoktur; tarım ve ticaret gibi uğraşlar da mevcuttur. Çağataylıların yerleşik kültürle temasları kuvvetlendikçe yarı yerleşik pastoralizme yaklaştılar diyebiliriz.

Bu noktada Ruy Gonzalez de Clavijo'nun bir kaydı, konargöçerliğin alelade bir faaliyet olmadığını ve aynı zamanda Çağataylılarda tarım ve hayvancılık işlerinin beraber yürütüldüğünü göstermektedir. O, Çağataylı konargöçerleri yazları ve kışları sürekli çadırlarda yaşayan; at, koyun ve sığır gibi hayvanlardan müteşekkil büyük sürüleri olan; yazları ovalara giderek burada buğday, pamuk ve kavun yetiştiren; kış

olunca da havanın daha ılıman olduğu yerlere giden; sefer zamanı kadınlar eşleriyle birlikte hareket eden bir topluluk olarak zikretmektedir (2016, s. 143, 147).

Çağatay hanları dahi konargöçer hayatın bir parçası olmuşlardır. Şehirler kursalar, yerleşik halka daha yakın olmaya çalışsalar bile bu yaşam tarzından kopamadıkları bir gerçektir. El-Ömerî ve İbn Battuta gibi kaynakların müşahedesine göre, Çağatay hanları sabit bir meskende yahut sarayda değil ordalarda yaşamışlardır. El-Ömerî, Çağataylı yöneticilerin bir şehirde yaşama eğilimleri olmadığını ifade etmektedir (2014, s. 97). İbn Battuta, Tarmaşirin Han'ı otağında ziyaret etmiştir (2000, s. 533). El-Ömerî de Çağataylıların duvarlar arasında yaşamayı tercih etmediğini ifade etmektedir (2014, s. 97). Birbiriyle uyuşan bu iki kaynağın ifadelerini nazar-ı dikkate aldığımız zaman Çağatay hükümdarları şehir hayatının önemini idrak etmelerine rağmen geleneklerinden kopamamışlardır. Şehirler kursalar da konargöçer hayatın bir parçası olmaktan vazgeçmemişlerdir.

Burada hem hanları hem de Çağatay tebaasını müşterek noktada buluşturan bir şehir üzerinden konuyu izah edelim. Bahse konu şehir Almalık'tır. Burasının Çağatay Hanlığı'nda siyasi merkez olarak yükselmesi şaşırtıcı değildir. Zira burası konargöçerler için oldukça geniş imkanlara sahiptir. Cemal Karşı'nın burasının geniş otlakları olduğuna dikkat çekmesi, konargöçer Moğolların hayvanlarını otatabilecekleri imkanları haiz olduğunu göstermektedir (2005, s. 131). Burası devletin kuruluş yıllarından itibaren başkent misyonunu yerine getirmiştir. Hanların buraya ihtimam göstermesi bir devlet geleneği olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu şehir ve havalisi, gerek Çağataylı idarecilerin gerekse de tebaanın hayat tarzına uygun olan bir yerdir.

4.2.1. Bozkırda İktisadi Yaşamın Temeli: Hayvancılık

Bozkır, Türk ve Moğol halklarının yaşadıkları alandır. Bozkır coğrafyasının kendisine mahsus bir yaşam tarzı ve standardı vardır. Burada yaşayan insanlar, coğrafyanın onlara sunduğu imkânlar dahilinde, yerleşiklerden birtakım farklılıklar arz etmektedir. Bozkır dünyası, hayvancılık etrafından şekillenen bir yaşam alanıdır. Bozkır ekonomisinin esasını, yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkırın iklim şartları icabı çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu. Taşınabilir evler yani yurtlar veya çadırlar, giyimler, yiyecekler, türlü el üretimleri engin bozkırların ve dağ

düzlüklerinin imkânlarından azami surette istifade etme üzerine kuruludur. Böylece bozkırdakiler, doğrudan mekânın zorlamasıyla besledikleri hayvan etrafında kendilerine has dünya görüşü, ideoloji ve sanat şekillendirmişlerdir (Kafesoğlu, 2017, s. 304; Yıldırım, 2020, s. 259).

Bozkır insanı, genellikle, konargöçer bir hayat tarzına sahip olan, hayvancılıkla uğraşan kişilerdir. Tabii burada dikkat edilmesi gereken nokta, bozkırda yaşayan insanların bunlar dışında uğraşı olmadığıdır. Bozkırda hayvancılık dışında tarım ve ticaret faaliyetleri de yürütülmektedir. Bozkırda konargöçer yaşantı olmasına rağmen şehirlerde yaşayan insanların olduğu da bir gerçektir. Ve şehirler ticari faaliyetlerin yapıldığı ana merkezlerdir. Bundan dolayı bozkırı şehirsiz tahayyül etmek büyük bir yanılıdır.

Hayvancılık faaliyetleri, bozkırda yaşayan insanların en mühim ekonomik faaliyetidir diyebiliriz. Yıl boyunca hayvanlarının peşinde dolaşan konargöçerler, hayvanlarına çok büyük özenle bakarlardı. Onların etinden ve sütünden beslenme, yünlerinden ve derilerinden de giyinme ihtiyaçlarını giderirlerdi. Aynı zamanda ellerinde kalan yahut artan ürünleri de piyasaya sunarak ekonomik olarak da kazanç sağlardı. Hayvancılığın üç açıdan önemli olduğu görülmektedir. Bunların başında gıda maddesi olması gelirken diğerleri ise ticaret aracı ve nakil vasıtası olmasıdır (Gömeç, 2015, s. 559).

Çağatay Hanlığı'nda devlet politikası gereği olarak konargöçer halka büyük bir önem verilmiştir. Dolayısıyla onların temel geçim kaynakları olan hayvancılığın korunması ve geliştirilmesi nazar-ı itibara alınan başlıca husustur. Özellikle 13. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle hayvancılığın geliştirilmesi için çaba sarf edilmiştir. Bu suretle Moğol fütuhâtı evresinde darbe alan bozkır ekonomisinin tekrar ayağa kaldırılması hedeflenmiştir.

Çağatay Hanlığı'nın nüfusunun büyük bir kısmı hayvancılıkla uğraşan insanlardan müteşekkildir. Ermeni müverrih Korykoslu Hayton, Türkistan'dan bahsederken bölgedeki hayvancılığa dikkat çekmiştir. O, "*Ülkede görkemli pek az kent bulunur, buna mukabil geniş platolar ile hayvancılığa elverişli meralar geniştir. Bu nedenle ülke sakinleri çadır ve benzer yapılarında, bir yerden bir yere taşınmak suretiyle hayvancılıkla meşguldürler.*" (Korykoslu Hayton, 2015, s. 35) şeklindeki ifadesiyle bölge sakinlerinin esas meşgalesinin hayvancılık olduğunu altını çizmiştir.

Çağataylıların sürüleri at, deve, sığır, eşek, katır, koyun ve keçi gibi hayvanlardan oluşmaktadır. Onlar hayvanlarıyla beraber yılın belirli zamanlarında yaylak ve kışlakları arasında mekik dokurlardı (Kollmar-Paulenz, 2020, s. 19; Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 169). Çağatay Hanlığı'nda siyasi merkez olarak temayüz eden Almalık, aynı zamanda hayvancılığın merkezi olarak da kendisini göstermiştir.

Konargöçerlerin ekonomisi genellikle besin üretimine endekslidir. Ve böylesine bir ekonomik yapıda meralar konargöçerlerin çalışma alanı olup göç hareketleri bu meralar istikametinde düzenli ve teşkilatlı bir şekilde yapılır (Dokur, 2017, s. 2818-2819). Çağatay Hanlığı da konargöçer nüfusunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına onlar için zaman zaman yeni meralar açma yoluna gitmiştir. Bu durum özellikle 1269 Talas kurultayında alınan kararlar sonrasında karşımıza çıkmaktadır.

Bozkırlılar için ellerindeki hayvanlar oldukça kıymetlidir. Zaten bütün yaşam döngüleri ellerindeki bu hayvanlar üzerine tesis edilmiştir. Peki, bozkır insanı hangi hayvanları niçin tercih etmiştir. Bu soruya verilecek ilk cevap at olacaktır. İskit çağından beri bozkırlılar attan faydalanmaktaydı. At, bozkır insanının sosyal, ekonomik ve askeri ihtiyaçlarına cevap veren bir hayvandır (Durmuş, 2021, s. 1-12). Arkeolojik bulgular, atın koyun, keçi ve sığırdan daha sonra ehlileştirildiğini göstermektedir (Barfield, 1993, s. 134). Atı ehlileştirerek binek hayvanı ve savaş aracı olarak kullanan Türklerdir (Gömeç, 2015, s. 560; Sertkaya, 1995, s. 26). Türk ve Moğol konargöçerlerinin ihtiyaçlarını karşılamada at önceliklidir diyebiliriz. Moğollar atları sadece binek olarak kullanmamış, onların gücünden, etinden, sütünden faydalanmışlar ve savaşlarda kullanmışlardır. Ata sıkıca bağlı olan Moğollar, gündelik işlerinin çoğunda attan faydalanmışlardır (Güneş, 2022, s. 65). Çağatay Han'ın ordasını ziyaret eden ve onunla görüşme imkanını elde eden Ruysbroeckli Willem'in kayıtlarında Çağatay Han'ın ona at sütünden elde edilen kımız içme teklifinde bulunduğunu yazmaktadır (Ruysbroeckli Willem, 2010, s. 114).

At, avlanmada, savaşta, yağma akınında yahut göç hareketlerinde bozkırlılara dayanak noktasıdır. Ayrıca at yük taşımada da oldukça faydalı olduğu için tercih edilmiştir. Moğol atları küçük olmasına rağmen güçlü olup ağır yükleri taşırdı. Kendi ağırlığının üçte birini taşıyabilir, uzun mesafeler kat edebilirdi. Buna ilaveten, atın bozkırda servet ölçüsü olarak kullanıldığı da görülmektedir (Bold, 2001, s. 37;

Golden, 2015, s.32; Arslan, 1984, s. 21). Bu noktada atın ticari bir meta olduğundan da bahsetmek gerekmektedir. Bozkır halkları olarak Türkler ve Moğolların başta Çin olmak üzere muhtelif coğrafyalara at ihraç ettiği bilinmektedir. Çin'den ipek, kumaş, porselen gibi ürünlere karşılık at ihraç edildiği görülmektedir. Bu durum Hunlardan Uygurlara ve Moğollara kadar intikal etmiştir (Dashtseren, 2022, s. 144-145). At, ekonomik olarak kullanılan bir hayvan olmasının yanı sıra dini inançla ilgili yönleri de mevcut olduğu için kıymetlidir (Veit, 2006, s. 135).

Bozkırda yaşayanlar at dışında muhtelif hayvanlardan yararlanmışlardır. Hunlardan beri Türkistan'da yaşayan Türkler gibi Moğollar da koyun, keçi, sığır, deve gibi hayvanlardan faydalanılmıştır (Plano Carpinili Johannes, 2022, s. 13; Bold, 2001, s. 36). Erken dönemlerde domuz ve kümes hayvanları yetiştiriciliği bozkırda pek tercih edilmemiştir. Bold, bunu, konargöçer yaşantıya uygun olmamaları şeklinde açıklamaktadır (Bold, 2001, s. 36). Fakat 13. yüzyılda Plano Carpinili Johannes, Moğolların az da olsa domuz beslediğinden bahsetmektedir (2022, s 13). Koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlar büyükbaşlara nazaran soğuğa dayanabilmeleri, hızlı göç hareketlerine uyma kabiliyetleri, kolayca idare edilebilmeleri, et, yün ve deri ihtiyacını karşılayabilmeleri, büyükbaşların yemediği otları yemeleri gibi sebeplerden ötürü tercih edilmiştir. Sığır gibi büyükbaş hayvanların hantallıkları, soğuğa karşı dayanıksız olmaları, sık otlanmalarından dolayı küçükbaşlara nazaran daha az tercih edilmiştir (Dokur, 2017, s. 2819; Golden, 2015, s.33). Kafesoğlu, bozkırda büyükbaş hayvanların kullanımına biraz daha farklı yaklaşmaktadır. Ona göre, öküz, sığır gibi büyükbaş hayvanlar bozkıra ait olmayıp sulak, verimli, çiftçilik yapmaya elverişli sahalarda oturanlar için ehemmiyetlidir ve bu yüzden bozkır ekonomisinde etkili değildir (2017, s. 305).

Bozkırda yer yer develerden de faydalanılmıştır. Çöl ve yarı çöl bölgelerde bilhassa nakliye maksadıyla develer kullanılmıştır (Golden, 2015, s. 33). Develer, yük taşımacılığında ve kervan ticaretinde güçlü ve dayanıklı hayvanlar olarak tercih edilmiştir (Aydın, 2022, s. 184). Moğol bozkırında genelde çift hörgüçlü develer yaygındır fakat az da olsa tek hörgüçlü develer de kullanılmıştır (Peng Da Ya & Xiu Ting, 2012, s. 105). Mesela Kuça civarında tek hörgüçlü develerin beslendiği görülmüştür (Yıldırım, 2016, s. 172). Fakat bu tek hörgüçlü develerin kullanım alanları ve sıklığı oldukça azdır. Schafer, develerin bozkırdaki önemini vurgulayarak

onların altın, gümüş, bakire kızlar ve köleler gibi büyük kıymete sahip şeyler olduğunu ifade etmiştir (Schafer, 2020, s.126).

Moğol sosyo-ekonomik hayatı, hayvancılık etrafında şekillenen bir hayat tarzına dayalıydı. Asya bozkırlarının önemli bir kısmında görülen bu hayat tarzı, klasik Moğol çağının esas unsurlarından birisini teşkil etmektedir. Fakat burada Moğolların çeşitli hayvanlardan mürekkep sürülerinin peşinde koşarak hayatlarını geçirdiklerini düşünmek zorlama olacaktır. Karatay, konargöçerleri yersiz yurtsuz insanlar olarak telakki etmenin yanlışlığına dikkat çekmektedir. Ona göre, konargöçerler üretebilmek için hareket ederler, hareketleri planlı ve düzenli olup göçlerinin takvimi bellidir (Karatay, 2011, s. 2-3). Ayrıca bozkırda hayvancılık otlakların mahdut olduğu yerlerde yapılmazdı. Bu yüzden konargöçerler otlakların bol olduğu yerleri yaylak-kışlak konaklar tespit ederlerdi (İlgen, 2005, s. 829). Bundan ötürü Moğollardaki konargöçerliği düzensiz ve keyfi addetmek oldukça yanlıştır. Belirli bir sistematiği, takvimi, coğrafyası ve üretim gayesi olan bir yer değiştirme anlayışına sahiptir.

Bozkır coğrafyasında yaşayan insanların bir temel geçim aracı da balıkçılıktır. Fakat bu faaliyet yılın bütün periyotlarını kapsamamaktadır. Konargöçerler, göç etmedikleri dönemde nehirler etrafında toplanarak balıkçılıkla da uğraşırlardı. Bunun dışında bozkırlılar nehirlerden faydalanmazdı (Golden, 2015, s.21, 34).

4.2.2. Ziraat

Bugünkü zihin dünyamızda bozkırda tarımsal faaliyetlerin olmadığına ilişkin bir genel kabul vardır. Çünkü tarım, yerleşik insanların yani şehirlerde ikamet eden ve ticaret ile meşgul toplumların bir uğraş alanı olarak algılanmaktadır. Fakat bozkır halkları da topraktan faydalanmış ve beslenme ihtiyaçlarının bir kısmını topraktan elde ettikleri ürünlerle sağlamaktaydı.

Çağatay Hanlığı, zıtlıkların bir arada olduğu bir devlettir. Bir tarafında konargöçer ahali diğer tarafta şehirde mukim insanlar vardı. Bu da ülke içerisinde ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğine imkan tanımaktadır. Bozkırda meskun insanlar hayvancılık ve bunun etrafında gelişen ekonomik ekosistemde yaşarlarken şehirli de şehir hayatının kendilerine tanıdıkları hayat tarzını devam ettiriyorlardı. Bu

minvalde Çağatay Hanlığı'nda zirai üretimin yapıldığı yerler genellikle şehirlerdi. Bozkırda da insanlar kendilerine yetecek düzeyde tarımla işigal etmekteydi.

Şehir kültürünü oluşturan unsurlardan birisi de ziraattır. Zira ziraat yapanlar muhakkak bir yerde ikamet etmek durumundadırlar. Toprağın hazırlanması, sulanması, hasat yapılması belirli bir zaman gerektiren işlerdir. Bundan ötürü ziraat yerleşik hayatı zorunlu kılmaktadır (Baykara, 1975, s. 80-81). Bozkırda tarım kültürünün olmadığı, konargöçerlerin ziraatla uğraşmadığı düşüncesi eksiktir. Eski Türkler, milattan önceki asırlardan beri ziraat yapmayı biliyorlardı. Öğütme taşları, su kanalları, kürek, pulluk, saban, orak gibi kalıntılar bunu doğrulamaktadır (Baykara, 1975, s. 81; Ögel, 2014, s. 90-91, 168-169, 226-227; Kafesoğlu, 2017, s. 314). Dolayısıyla Asya bozkırlarındaki bu ziraat kültürü Çağataylılara da intikal etmiştir.

Cengiz Han liderliğinde gerçekleştirilen Moğol fütuhatının, ele geçirilen yerlerdeki tarımsal üretime zarar verdiği görülmektedir. Moğol fütuhatının getirdiği tahribat, sonraları her ne kadar giderilmeye çalışılsa da oldukça büyük olmuştur. Bu durum, fütuhat evresinden sonra da Moğolları etkilemiş ve bölgedeki ekonomik aksaklıklardan dolayı Moğollar bazı tedbirlere başvurmuşlardır. Ögedey Han devrinde başta tarımsal üretim olmak üzere mali alandaki sorunlara çözümler aranmıştır (Dayı, 2020, s. 381). *Moğolların Gizli Tarihi*'nde, Ögedey Han'ın tarımı ilgilendiren kararlar aldığı aktarılmaktadır. Burada Ögedey Han'ın "*Bütün arazi ve sular halkın arasında taksim edilecektir.*" şeklinde bir talimat verdiği ifade edilmektedir (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 203).

Çağatay Hanlığı'nın idare ettiği topraklarda da ziraat bir süreliğine kesintiye uğramış ve diğer Moğol topraklarında olduğu gibi bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Liu, İpek Yolu üzerine yazdığı kitabında, Çağatay Hanlığı topraklarının vahalar dışında, tarıma çok az elverişli olduğunu düşünmektedir (2010, s. 117). Fakat Çağatay Hanlığı sınırları içerisinde yer alan Doğu Türkistan ve Maverainnehir gibi tarıma elverişli toprakların tarımsal üretimin büyük bir kısmını karşılaması, Liu'nun bu görüşünün sorgulanmasına yol açmaktadır.

Hanlık coğrafyasına baktığımız zaman, Çağataylıların tarımsal üretim yükünü çeken bölgenin Doğu Türkistan ve Maverainnehir bölgeleri olduğu görülmektedir. Eskiden beri bu topraklar yerleşik hayatın ve tarımsal üretimin olduğu bir bölge

olarak dikkat çekmektedir. *Mesâlikü'l-Ebsar*'da geçen "*Maveraünnehir, iklimler arasında en mümbit topraklara sahip en zengin ülkelerdendir.*" (el-Ömerî, 2014, s. 92) şeklindeki kayıt, bölgenin sahip olduğu tarımsal zenginliği göstermektedir. Bundan dolayı Çağatay Hanlığı döneminde de bu bölgelerin bu şekilde öne çıkması gayet olağan görülmektedir. Bu bölgelerde sulama kanalları ve kemerlerinin inşa edilmesi bu çabanın bir sonucudur (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 170).

Çağatay Hanlığı'nda zirai faaliyetlerin mahdut olduğu genel kabul görse de bunun aksini yansıtacak bazı emarelere sahibiz. Bu noktada eski Uygur belgeleri bilgi eksikliğimizi gidermekte oldukça faydalı olmaktadır. 13-14. yüzyıllara tarihlenen bazı Uygur evrakında Çağatay sahasını ilgilendirecek şekilde ziraat kültürü ile ilgili malumata ulaşmaktayız. Buradaki bilgiler genellikle zirai işleyişin ana hatları, arazi alım, satım ve kiralaması ile vergilendirilmeleri hususlarını ihtiva etmektedir. Çağatay Hanlığı zamanına tesadüf eden bu belgeler bize, bu dönemde yani 13-14. yüzyıllarda, Çağatay sahasında aktif bir ziraat kültürü olduğunu göstermektedir (Gül, 2004, s. 7, 80).

Çağatay Hanlığı, ziraat faaliyetlerini gerçekleştirmeye müsait topraklara sahipti. Maveraünnehir ve Doğu Türkistan toprakları, tarihleri boyunca zengin bir tarım kültürüne sahip olmuşlardır. Bu durumları Çağatay Hanlığı zamanında da gelişerek devam etmiştir. Hanlık, başta sulama kanalları yaparak tarımı geliştirmeye çaba sarf etmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 170).

Çağatay Hanlığı'nda üretimi yapılan ürün çeşitliliği de oldukça fazlaydı. Semerkant, Buhara, Beşbalık, Almalık, Kaşgar gibi şehirler ticaret potansiyelleriyle öne çıktıkları gibi tarımsal üretim açısından kayda değer bir öneme sahiptir. Bu ve başka şehirlerde yapılan üretimde elde edilenlerin başında pamuk, keten kenevir, buğday, pirinç, kavun, üzüm, nar, asma gibi zirai ürünler öne çıkmaktadır (Marco Polo, 2019, s. 117, 122; Bretschneider, 2013, s.277-280).

Moğol tarihine ilişkin önemli bir kaynak olan el-Ömerî'de Çağatay ülkesinde yetişen bitkiler hakkında bilgiler bulunmaktadır. *Mesâlikü'l-Ebsar*'a göre, Çağatay topraklarında hububat, buğday, arpa, nohut, pirinç, mısır ve diğer taneli bitkilerle üzüm, incir, nar, elma, erik, şeftali, ayva, kayısı, dut, armut, kavun, karpuz gibi meyve türleri de yetiştirilmektedir. Yine o, bu topraklarda yetişen ürünlerden bahsettiği gibi buraya dışarıdan gelen ürünlerden de bahsetmiştir. Buna göre,

portakal, mandalina, limon, muz, şeker kamışı gibi ürünler dışarıdan ithal edilmektedir (el-Ömerî, 2014, s.96). Buhara ve Semerkant şehirlerinde yetiştirilen kavunlar oldukça meşhurdur. Yine Kaşgar ve Hoten’de yetiştirilen üzümler de oldukça ünlüdür. Burada yetiştirilen üzümlerden dolayı burada bağcılık faaliyetleri de gelişmiştir. Bu doğrultuda şarap imali de burada yaygındır. Turfan belgelerinde şarabın bazen bir ödeme aracı olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 171).

İsimleri yukarıda zikredilen ürünlerin her biri bu coğrafya için kıymetli olmakla birlikte bunların arasında diğerlerinden ayrılanlar vardır. Bunların başında pamuk gelmektedir. Bu yüzden pamuğa ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Pamuğun üretim tarihi oldukça eski olup pamuk Hindistan, İran ve Mezopotamya gibi antik dünyanın önemli kültür havzalarında yetiştirilmekteydi. Türkistan’da ise Doğu Türkistan bölgesi kayda değer pamuk üretim merkezi olup Çin’deki pamukların kaynağı da burasıydı (Bozkurt, 2007, s. 154; Ögel, 2014, s. 393). Pamuk üretimi, Uygur, Karahanlı ve Karahıtay dönemlerinde büyük bir öneme sahipti (Kutluk, 2020, s. 147-150). Bu vaziyetin Moğol döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Çağataylıların idare sahasında yer alan Tarım Havzası ve Turfan Havzası, pamuk üretiminin yoğunlaştığı yerlerdir. Kaynaklarda, Turfan ve Almalık’ta daha yeni tekniklerle üretilen pamukların kalitesinin üst seviyede olduğuna vurgu yapılmaktadır. Her ne kadar ülke içerisinde yaşanan savaşlar Doğu Türkistan’daki zirai üretimi zayıflatmışsa da iç savaşların sona ermesiyle pamuk üretimi eski günlerdeki gibi devam etti (Kutluk, 2020, s. 150-151). Moğollar pamuk üretimine büyük bir önem vermişlerdir. Bunun arka planında pamuklu kumaşların dayanıklılığı, soğuklara karşı koruyuculuğu ve sıcak havalardaki emicilik özellikleri yer almaktadır. Moğollar, pamuğu bu özelliklerinden dolayı özellikle orduda yaygın olarak kullandılar (Zurndorfer, 2009, s. 48).

Moğolların pamuğa yönelik bu ilgilerine karşın Çağatay Hanlığı topraklarının her yerinde pamuk üretimi yoktur. Pamuk üretimi için uygun hava sıcaklığı ve nem gereklidir. Çağatay topraklarında bu şartları haiz olan şehirlerde pamuk üretimi yapılmaktadır. Uygur topraklarından Kaşgar’da ve Hoten’de pamuk üretimi oldukça yaygındır. Marco Polo, Kaşgar’daki insanların pamuk üretimine ve işlemlerine işaret ederek buralardaki pamuk üretiminin zirai faaliyetlerin önemli bir parçası olduğunu dile getirmektedir (2019, s. 117, 122; Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 171). William

Eleroy Curtis, Buhara’da pamuğun çok eski zamanlarda beri yetiştirildiğini ve burasının pamuğuyla meşhur olduğunu zikreder (2023, s. 98). Türkistan’da Buhara ve Hokand hanlıklarında yoğun bir şekilde pamuk üretimi yapılmıştır. Rus istilası devrinde dahi pamuk konumunu muhafaza ederek ticaretin önemli bir parçası olmaya devam etti (Kılıçaslan, 2024a, 67-81; Kılıçaslan, 2024b, s. 613-622).

Cemal Karşı, Moğol devrinde Türkistan’da tarımın nasıl yapıldığını aydınlatan kıymetli bir kayıt sunmaktadır. Onun kaydına göre, Kaşgar şehrin havası kurak olmasına rağmen vadileri sulaktır ve burada üzümlerin bolluğu dikkat çekicidir. Yine ona göre buradaki çiftçiler ziraat yaparken büyükbaş hayvanlardan faydalanmazlar, onların yerine kazma ve çapa gibi araç gereçleri kullanırlardı (Cemal Karşı, 2005, s. 140). Tabii ki bu kayıt Kaşgar özeline aittir. Diğer şehirlerde aynı uygulamanın olup olmadığını bilmiyoruz.

Yukarıda zikredilen ürünlerin yetiştirilmesinde arazi ve iklim koşulları tabii ki yüksek derecede bir öneme sahiptir. Fakat bunlar tek başına yeterli olmamaktadır. Güzel ve kaliteli ürün yetiştirilmesinin önemli unsurlarından bir diğeri de toprağın yeterli bir şekilde sulanmasıdır. Böylece kaliteli toprak, iyi hava ve gelişmiş sulama sistemi sayesinde verimli bir şekilde mahsul elde edilirdi. Çağatay coğrafyasında daha eski zamanlardan kalma bir sulama kültürü varlığı bilinmektedir (Barthold, 2020). Daha Hun çağında açılmış muhtelif sulama kanallarının varlığını bilmekteyiz (Ögel, 2014, s. 90, 91; Kafesoğlu, 2017, s. 314; Gömeç, 2015, s. 573). Bu durumun Türkistan’da Hunların varisi olarak nitelendirebileceğimiz Köktürk ve Uygur çağlarında da devam ettiği görülmektedir (İzgi, 2000, s. 57). İbn Hurdadbih, *Şûret el-arz* adlı eserinde Semerkand’dan bahsederken burada bulunan gelişmiş su kanallarından ve sulama sisteminden bahsetmektedir (Şeşen, 1985, s. 228-230). Narşahî de *Tarih-i Buhara*’sında, Moğol hakimiyeti öncesinde Buhara’da bulunan su kanallarına değinmektedir (2013, s. 46-49). Fakat bu su kanalları Moğol fütuhâtı döneminde tahrip olmuştur. Daha sonra yapılan düzenlemelerde hangi kanalların tekrar kullanıma açılıp açılmadığı belirsizdir.

Gerçi Moğol fütuhâtı esnasında bu sulama kültürü ciddi bir zarar almış olsa da zamanla bu zararın giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ögedey Han zamanında bu doğrultuda adımları atıldığı görülmektedir. O, özellikle yeni yerleşime açılan yerlerde su kanalları, kuyular ve bentlerin yapımına özen gösterilmesini emretmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 203). El-Ömerî’deki bir kayıta “[Buhara

kasabalarının] hepsinin içinden bakımlı kanallar geçer” şeklinde bir ifade vardır (2014, 101). Yine el-Ömerî, Buhara’yı besleyen ve Semerkand taraflarından gelen bir nehrin Bab-ı Balami’ye doğru kıvrılarak Nevkende nehrine dökülen kolunun iki tarafında kanal olduğunu ve bu kanalın iki tarafında da iki binden fazla bahçe, ev ve tarla olduğunu göstermektedir (2014, s. 101). Bu da bize Buhara ve civarındaki kanalların mevcudiyetini ve hem üretim yapmada hem de estetik olarak tercih edildiğini göstermektedir. Moğol İran’ının maliyesinde görevli olup tarih ve coğrafya alanlarında eserler kaleme alan Hamdullah Müstevfi Kazvini, *Nuzhetü’l-Kulûb* adlı eserinde Semerkand şehrinde büyük kanalların bulunduğunu ve bunların etrafında bahçelerin şekillendiğini ifade etmektedir (1919, s. 238). Semerkant’a iki gün mesafede bulunan Fey nehrindeki su kanalları bölge tarımı için oldukça yüksek bir öneme sahipti (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 171).

Türk dili tarihi açısından oldukça kıymetli olan Uygur belgelerinde sulama faaliyetleri ile ilgili terimler karşımıza çıkmaktadır (Gül, 2004, s.138-144; Uzunkaya, 2014, s. 54-55). Bu belgelerin Çağatay döneminden öncesinin sulama kültürüne ilişkin malumat barındırdığı görülse de sonrası için net bir bilgi ile karşılaşmıyoruz. Bununla birlikte Çağatay hükümdarlarının şehirlerin daha mamur hale getirilmesindeki çabalarından yola çıkarak sulama işlerini de göz önüne aldıklarını düşünebiliriz.

Çağatay Hanlığı’nı idare eden hükümdarların ve emirlerin zirai faaliyetlere yaklaşımlarını tam manasıyla tespit edemiyoruz. Fakat yine de kaynaklardaki bilgi kırıntılarından hanların ziraat politikalarına ilişkin çıkarımlar yapmamız mümkündür. 1326 yılına ait Buhara’da Seyfeddin Baharzi’nin torunu Şeyh Yahya’nın Buhara etrafındaki köylerin ve sulanabilir arazilerin vakıflaştırılması ile ilgili bir vakfiyede Negübey ve Duladay gibi Moğol adlarını taşıyan emirlerin şehirde ve etrafındaki bahçe ve üzüm bağlarının sahibi oldukları yazılıdır (Çehoviç, 1965, s. 33; Jackson, 2023, s. 199).

Memluk dönemi kaynak yazarlarından Safedi’de Tarmaşirin Han’ın halkını ziraat yapmaya teşvik ettiği şeklinde bir kayıt bulunmaktadır (Biran, 2002, s. 749). Bunun altını doldurmak her ne kadar zor olsa da Tarmaşirin Han’ın yerleşik dünyaya yakınlık kurmaya çalıştığı bilinmektedir. Yerleşik hayatın başat unsurlarından birisi de tarımdır. Dolayısıyla Tarmaşirin Han hakkındaki bu kaydın doğru olma ihtimali yüksektir.

Çağatay Hanlığı'nda Tarmaşirin Han tahttan indirilmesi ve ölümünü müteakip seyreden süreçte ulus emirleri olarak tesmiye edilen soylu kişilerin etkinliği göze çarpmaktadır. Bu sürecin önemli aktörlerinden Emir Kazgan'ın, Kazan Han ile arasının açılmasından sonra taraflar savaş meydanında karşılaştılar. Daray Zengi köyü civarında yapılan savaşı Emir Kazgan kazandı. Emir Kazgan, savaştan sonra ordusunun civarda yerleşik bölgelere baskınlar ve yağmalar yapmasını yasakladı (Mirza Ulugbek, 1994, s. 321). Emir Kazgan'ın bu hareketinin arkasında Moğol ümerasının yerleşik bölgelerle ünsiyet kurması yatmaktadır. Yerleşik alanların kıymetini anlayan Moğol idareciler, bu bölgeleri korumak adına çaba sarf etmeye başladılar. Bu durumun ortaya çıkışı da üst yönetim ve tebaa arasında gerçekleşen İslamlaşma süreci ile yakından ilgilidir.

Çağatay Hanlığı'nın inkırazı ve ikiye ayrılmasından sonra tahta çıkan Tuğluk Temür zamanına ait bir Uygur sivil belgesi, Moğol idarecilerin yerleşik alanlara itinalı bir şekilde yaklaştıklarını göstermektedir. Berlin Turfan koleksiyonu içerisinde yer alan Mong HT070 (TM 93) numaralı belgedeki kayda göre, Tuğluk Temür Han, turfan bölgesinde yer alan Soim, Qongsir ve Limçin köylerine Mormu, Saqal Qayıçi isimli yöneticileri atayarak hiç kimsenin mezkur köylerdeki tarım alanlarına zarar vermemesini ve halkına da eziyet etmemesini emretmiştir (Matsui, 2019, s. 153).

Çağatay Hanlığı'nda zirai faaliyetlerin mevcut olduğuna ve kıymetli görüldüğüne ilişkin bir diğer belirti de ziraat mahsullerinin vergilendirilmesidir. Bu durumu, Uygur kayıtlarından tespit etmemiz mümkündür. “Borluk aniz”, kullanılmayan tarlanın vergisi; “kavlalık” tohum ekilen arazinin vergisi; “kapaz” ise pamuk tarlalarından alınan vergidir. Pamuk tarlasının sahibi salık ve sakit vergilerini ödemekle mükelleftir. “Tarig” veya ekilebilir arazilerden tahsil edilen “birim-alım” vergisi ise araziyi kiralayan kişiden temin edilir. Burada kiralara yüksek olması durumunda arazi sahibi ile kiracı, kirayı müştereken ödeyebilirler (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 161).

4.2.3. Madencilik ve Zanaat

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de yer altından elde ettiğimiz ürünler yani madenler oldukça önemlidir. Madenler silah yapımından günlük hayatta kullanılan emtianın üretimine kadar pek çok alanda kullanılmaktadır. Moğol çağına baktığımız

zaman madenlerin silah teknolojisinde yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Onlar elde ettikleri bu silah teknolojisi ve gücüyle rakiplerine karşı üstünlük kurmuşlardır.

Türkistan'dan imal kılıçların İslam dünyasına ihracı, bu kılıçlarda kullanılan madenlerin kalitesine ve yapımındaki ustalığa işaret etmektedir (Bakır, 1997, s. 572). Diğer taraftan Moğolların iktidarının bidayetinde Uygurların silah teknolojisi ve üretimi noktasında Moğollara faydalı oldukları görülmektedir. Kaynaklar, çeliği işlemeyi bilmeyen Moğolların Uygurlardan silah ısmarladıklarını kaydetmişlerdir. Moğolların eğri kılıç kullanmaları da Uygur tesiriyle olmuştur (Göksu, 2015, s. 186).

Çağatay coğrafyasının çeşitli yerlerinde kıymetli madenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Ve Çağataylı idarecilerin bu madenlerden bazısını tespit edip kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu yapmak için de nitelikli iş gücüne ihtiyaçları vardır. Bu noktada hem yerli hem de yabancı işçiler bu ihtiyacı gidermiştir. Çağataylı prenslerden Büri'nin Avrupa seferi dönüşünde yanında Alman madencileri ve demircileri getirmesi bu meseleye dair güzel bir örnek teşkil etmektedir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 177).

Kazvinî, bazı Çağatay şehirlerindeki madencilik faaliyetlerine temas etmektedir. Semerkand şehrinde madenciliğin yapıldığına ilişkin bir bilgi vermektedir. Onun nakline göre, şehre yakın bir dağda kolayca işlenebilen ve bol miktarda bulunan bir maden vardır. Aynı şekilde Buhara ile Üsrüşene şehri arasında bir maden olduğundan da bahsetmektedir (Hamdullah Mustawfi, 1919, s. 193). Fakat Kazvinî, bu madenlerin ne olduğunu, hangi süreçlerden geçilerek kullanıldığını ve ticaretinin yapılıp yapılmadığını söylememektedir.

Türkistan'da Moğol devri öncesinde ve sonrasında yeşim taşı önemli bir yer işgal etmektedir. Hoten, tarihi boyunca yeşim taşı ile ünlü olmuştur. Buraya hakim olan devletler Hoten halkına yeşim taşı toplama işi yaptırırlardı. Yuan Shi'de, bahse konu dönem için, Hoten halkının yeşim taşı toplama mesuliyetinden azat oldukları şeklinde bir kayıt bulunmaktadır (Yıldırım ve Yıldırım, 2022, s. 117, 124; Bretschneider, 2013, s. 378). Cemal Karşı, Hoten'de yeşim taşı ve benzerlerinin çıkarıldığını söylemektedir (2005, s. 146). Mahmud ibn Veli de Hoten ve Kaşgar'da yeşim taşının olduğunu dile getirmektedir (1977, s. 39, 72).

El-Ömerî, bir yönüyle coğrafya kitabı olan *Mesâlik'ül-Ebsâr* adlı eserinde Çağatay coğrafyasında yer alan madenler hakkında bazı bilgiler vermektedir. O, Maveraünnehir'den bahsederken burada maden yataklarının zenginliğinden ve burada civanın oldukça bol olmasından bahsetmektedir (el-Ömerî, 2014, s. 92). Babür'de de Çağatay şehirlerinin madencilik durumuna ilişkin malumat mevcuttur. O, Hocent'e yakın Mutugıl dağında ve Fergana'da firuze ve adını anmadığı diğer madenlerin bulunduğundan bahsetmektedir (1986, s. 6-8). Bedahşan'da ise yakut madeni bulunmaktaydı. *Badahşani* veya *balhaş* olarak anılan bu yakutu elde etmek meşakkatli ve masraflı olup ayrıca piyasa fiyatı da yüksekti. El-Ömerî, bu yakutlardan birisinin Dimaşk'ta bulunan Melik Adil Ketbuga'ya takdim edildiğini ifade etmiştir (2014, s. 97). Fergana'da ise altın madeni bulunmaktadır (Bakır, 1997, s. 73). Burnaşev, Buhara dağlarında altın ve gümüş madenlerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Burnes ise Amuderya kumlarında değerli metallerin olduğunu söylemektedir (Özkan, 2019, s. 93).

Çağatay Hanlığı'nda zanaat faaliyetleri de karşımıza çıkmaktadır. Türkistan'da doğudan batıya seyreden ticaret yolları ile çevrili olduğu için zanaat faaliyetleri burada gelişmiştir. Türkistan'da, pamuklu kumaşlar, deri işlemleri, demircilik, ipek dokumacılığı gibi zanaat kolları kendisini göstermektedir. Çağatay Hanlığı döneminde Semerkand'da çini, çömlek, deri ve dokuma atölyeleri vardı. Fergana bölgesinden çıkarılan altınlardan dolayı kuyumculuk gelişti.

Çağatay hanlarının da zanaatkarları desteklediği ve onlara kıymet verdiği görülmektedir. Daha Çağatay Han zamanında Almalık'a Çinli zanaatkarların getirildiği vakidir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 174). Taoist rahip Ch'ang Ch'un, Almalık'a geldiğinde Çağatay'ın en yüksek rütbeli zanaatkarı olan Çinli Chang adlı birisinden bahsetmektedir (2019, s. 210). Çağataylı prenslerden Büri'nin 1241 Avrupa seferi dönüşünde yanında esir olarak getirdiği Almanlar Talas'a yerleştirilerek madenlerde silah üretiminde istihdam edildi (Ruysbroeckli Willem, 2010, s. 156-157).

4.2.4. Alternatif Gelir Kaynakları: Avlar, Savaşlar ve Yağma Akınları

Çağatay Hanlığı'nda tarım, ticaret ve hayvancılığın yanı sıra avcılık da öne çıkmaktadır. Bozkırda yaşayan insanların esas geçim kaynağı hayvancılık olmasına

karşın bazı zamanlarda tek başına bu yetersiz kalmaktadır. Bozkır insanları, hayvancılık onlara yetmediğinde avcılığa meyletmişlerdir (Sezer, 2011, s. 93).

Aslında doğrudan bir gelir kalemi olmamakla beraber Moğollar avcılık yaparak ihtiyaçlarını giderdiği için avcılığı ekonominin bir unsuru sayabiliriz. Avcılık ve avlanma faaliyeti, bozkır coğrafyasında oldukça önemlidir. Avcılık, konargöçerler arasında çobancılıktan sonraki en önemli meşguliyet olarak kabul edilmektedir (Allsen, 2006; Kurat, 2015, s. 111). Avcılıkla bir yandan yiyecek temini gerçekleştirmek mümkünken öte yandan savaş yapılmayan zamanlarda savaş öncesi tatbikat yapılması amaçlanırdı (Aydın, 2022, s. 193). Konargöçer toplumlarda avcılık faaliyetlerinin bir de dini yönü bulunmaktadır. Av, Şamanizm'deki ritüellerin kayda değer bir parçası olarak kabul edilir. Avın kutsiyeti ve topluma fayda sağlaması amacıyla şaman tarafından birtakım ayinler tertip edilir. Böylece avın güzel geçmesi sağlanırdı (Civralı, 2020, s. 23-27).

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun banisi Cengiz Han'ın da av işlerine yüksek derecede kıymet verdiği bilinmektedir. Cengiz Han ortaya koyduğu yasalarında av ve avlanma ile ilgili hükümlerinin olduğu görülmektedir. Cengiz Han ve askerleri, genellikle, süre avı adı verilen bir av türünü tatbik ederdi. Moğol ordusunun pek çok tümeni bir ila üç ay süresince süre avına iştirak ederek savaş pratiği yapmış olurlardı (Uyar, 2017, s. 81). Süre avında üç aya kadar av çemberi daraltılır ardından avın çember dışına çıkmasına mani olacak şekilde askerler ilerleyerek av faaliyeti tamamlanırdı (el-Ömerî, 2014, s.64). Ruysbroeckli Willem de Moğolların av faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Ondaki kayıta Moğolların yaban hayvanların bulunduğu alanın çevresini sararak giderek birbirlerine doğru ilerleyip hayvanları okla vurdukları yazılıdır (2010, s. 99). Fakat onda avın süresi ve amacının ne olduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Tarih-i Cihan Güşa'da Cengiz Han'ın avı kışın başında gerçekleştirdiğini ve onu hayati bir iş saydığını ve bundaki esas maksadın sadece avlanmak olmadığını, insanlara savaşma ve zorluklarla başa çıkma yeteneği kazandırmak olduğunu ifade etmektedir (Cüveynî, 2022, s. 86-87). *Mesâlikü'l-Ebsar*'da da Cüveynî'nin kanaatini pekiştirecek ifadeler yer almaktadır. Cengiz Han'ın süre avından maksadının savaş becerileri kazandırmak olduğunu söyler. Ayrıca yine ona göre, av esnasında bir hayvan çember dışına çıkarsa bu işte ihmali tespit edilen kişi cezalandırılırdı (el-

Ömerî, 2014, s. 64). Bu bilgi bize Moğolların av faaliyetine verdikleri önemi göstermektedir.

Çağatay Hanlığı devlet teşkilatı içerisinde Barsçı unvanını taşıyan av işlerinden mesul bir görevlinin olması, av işlerine ne kadar ihtimam gösterdiklerinin bir kanıtıdır. Barsçı yahut Barsçı Emiri olarak da anılan görevli av işlerine bakan ve organize eden görevlidir. Bu makama genellikle hanedan içerisinde kişiler atanırdı (Temizsu, 2018, s. 145). Cengiz Han zamanında, onun oğlu Cuci'nin av işlerinden sorumlu olduğu bilinmektedir (Cüveynî, 2022, s. 94). Barak Han, tahttan indirdiği Mübarekşah'ı kendi Barsçısı tayin etmiştir (Kafalı, 2005, s.57). Bu da devlet nezdinde avcılığın ne kadar kıymetli olduğunu gösteren güzel bir örnektir.

Çağatay hanlarının av ve avcılığa karşı bir meyli olduğu görülmektedir. *Tarih-i Cihan Güşa*'da Çağatay Han'ın Almalık ve Kuyas bölgelerinde av yeri yaptırdığı kaydı yer almaktadır (Cüveynî, 2022, s. 88). Mirza Uluğ Bey de Çağatay Han'ın bu yönüne vurgu yapmaktadır (1994, s. 298). Bir müddet Çağatay Hanlığı topraklarında gezen ve konaklayan İbn Battuta, Tarmaşirin Han ile görüşükten sonra ona veda etmek istemiş fakat hanın ava çıktığını öğrenince onun yanına giderek vedalaşmıştır (2000, s. 535). Burada dikkatimizi çeken nokta, Cengiz Han'ın çizgisinden çıkmakla itham edilen Tarmaşirin Han'ın av gibi Moğollarca önemli addedilen bir faaliyete iştirak etmesidir. Tarmaşirin Han'dan sonra tahta çıkan Cenkşi de avlanmayı seven bir hükümdardır (Mu'ineddîn Natanzî, 1336, s. 112; Kemaleddin Abdürrezzak Semerkandî, 1372, s. 126). Doğu Çağatay Hanlığı'nda İsen Buka Han ve Tuğluk Temür Han'ın avlanmaya çıkmaktadır (Ebülğazi Bahadır Han, 2020, s. 119-120). Son dönem Çağataylı emirlerden Emir Kazgan'ın da avlanmaya merakı olduğu ve şikargahı (av yeri) olduğu görülmektedir (Mu'ineddîn Natanzî, 1336, s. 202, 262). Dolayısıyla av, Çağatay Hanlığı'nda sosyo-ekonomik bir öneme sahip olduğu gibi siyasi açıdan da ön plana çıkan bir faaliyettir.

Çağatay ekonomisinin en başta gelen gelir kalemlerinden birisi de yağma akınlarıdır. Yağma akınları, bozkırda oldukça ciddiye alınan bir faaliyettir. Akıncılık konargöçerliğin tabii şartlarından birisi olup bozkır ahalisini kuvvetli bir teşkilat sahibi kılmıştır (Kurat, 2015, s. 107). Yağma akınları, bozkır hayat sahası olarak gören Türk ve Moğol toplumlarında oldukça önemli bir faaliyettir. Bunlar çoğu zaman ekonomik ihtiyaçları karşılamak amacıyla yapılabildiği gibi Çağatay hanları

emri altındaki Moğol komutanları üzerindeki konumlarını devam ettirebilmek adına da yağma akınları tertip ederlerdi.

Çağataylılar, yaptıkları yağma akınlarının büyük bir kısmını Hindistan üzerine gerçekleştirmişlerdir. Hanlık, diğer Moğol uluslarından neşet eden devletler tarafından çevrelenmişti. Altın Orda, İlhanlılar, Yuan hanedanı, Çağataylıların Rusya, İran ve Çin taraflarına ilerlemesine mani olmuştur. Bundan dolayı Çağatay Hanlığı, yönünü Güneydoğu Asya'ya çevirmek zorunda kalmıştır. Hindistan ve çevresi, hem siyasi istikrarsızlıklarıyla hem de zengin bir coğrafya olması hasebiyle Çağataylıların ilgisini çekmiştir. Kemaleddin Abdürrezzak Semerkandî ve Ziyaeddin Bereni gibi devrin kaynakları Çağataylıların Hindistan'daki yağmalarından etraflıca bahsetmiştir. Çağataylıların Muhammed Tuğluk'un ölümünü müteakip Tarmaşirin'in damadı Nevruz Küregen önderliğindeki bir Çağatay ordusu, Hindistan'da yağma yapmış, kadınları, hizmetçileri, atları, develeri, askeri teçhizatları ve hazineyi ele geçirmiştir. Fakat Çağataylıların Hindistan'daki bu varlığı uzun süreli olmamıştır. Firuz Şah'ın ordusu Çağataylıları Hindistan'dan çıkarmaya muvaffak olmuştur (Kemaleddin Abdürrezzak Semerkandî, 1372, s. 272; Ziyaeddin Bereni, 1862, s. 534-536).

Çağataylılar, Hindistan seferlerinden çeşitli emtialar ile birlikte çok sayıda köle de ele geçirmişlerdir. Hindistan, Çağatay Hanlığı için bir nevi köle kaynağı vazifesi görmüştür. Hindistan'dan Çağatay ülkesine getirilen köleler, farklı milletlerden kölelerle birlikte tarlalarda çalıştırılmışlardır. 1333 tarihli bir vakıf belgesi bu konuda bize kaynaklık etmektedir (Biran, 2007, s. 34). Kölelik bu coğrafyada eski çağlardan beri var olmuş olup ancak baskınlarda ele geçirilen kölelerin sınırlı sayıda istihdam edildiği görülmektedir (Golden, 2015, s 32). Çeşitli şekillerde farklı bölgelerden getirilen köleler ev işlerinden ziyade tarla gibi üretim işlerinde çalıştırılırdı. Almalık, Kaşgar, Nahşeb, Buhara, Andican gibi şehirlerin toprağı tarıma uygundur ve buralarda yoğun ölçüde tarım yapılmaktadır (Mahmud ibn Veli, 1977, s. 17, 20, 79). Dolayısıyla kölelerin buralardaki tarlalarda çalıştırılmalarını düşünmek mümkündür. Her ne kadar Moğolların imparatorluktan önceki dönemlerinden kölelik önemli bir unsur değilse de daha sonra ticaretteki etkisinin fark edilmesiyle önem kazanmaktadır. Çağatay Hanlığı'nda kölelerin bir diğer fonksiyonu da diplomatik temaslarda bir hediyeleşme unsuru olmasıdır. Barak Han, tarafların Horasan üzerindeki haklarını tespit etmek üzere İlhan Abaka'ya

elçilik heyeti gönderdiği ve çeşitli hediyelerle birlikte köleler de takdim ettiği bilinmektedir (Altuğ Kaya, 2024, s. 63). 1332 yılında Cenkşi, daha tahta çıkmazdan evvel, Büyük Han'a 170 Rus esiri hediye etti (Vernadsky, 2007, s. 115).

Moğolların, insanları, imparatorluk ailesi arasında dağıtılacak ve imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılayacak bir kaynak olarak görmeleri, köleliğin önem kazanmasındaki esas nedeni teşkil etmektedir (Biran, 2021, s. 76). Moğollarda en öne çıkan köle kaynağı savaş esirleridir. Ayrıca komşularla ve kendileriyle olan çatışmaları da köle kaynağı sağlamaktaydı (Biran, 2021, s.83). Çağatay prensi Yasavur'un isyanını bastıran Kebek'in onun eşlerini ve evlatlarını esir aldığı ve ordasını yağmalayarak büyük bir ganimet ele geçirdiği bilinmektedir (Yakub el-Herevî, 1383, s. 640; Kemaleddin Abdürrezzak Semerkandî, 1372, s. 84)

Moğol çağından önce, Moğolistan'ın ve Türkistan'ın konargöçerlerinden savaş tutsakları olanlar Çin'e satılıyordu. Çin, bunlardan genellikle at çobanı, seyis ve at arabalarına uşak olarak faydalanmaktaydı (Schafer, 2020, s. 79-82). Fakat Moğollarla beraber böyle bir ticaretin varlığı hakkında net bir şey söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira, Moğollar Kubilay Kağan zamanıyla beraber Çin'i de idare etmeye başladılar. Moğol hakimiyetindeki Çin'de bozkır kökenli Moğolların ve Türklerin üst düzey devlet vazifelerinde kendilerine yer buldukları vakidir. ,

Çağatay Hanlığı'nın köle kaynakları savaşlar ve yağma akınlarıdır. Çağataylıların İran, Afganistan ve Hindistan'a icra ettikleri yağma akınlarının hedeflerinden birisi de köle elde etmektir. Köleler Hindistan'da askeri ve ekonomik hayatın önemli bir unsurudur. Onlar orduda istihdam edildiği gibi tarlalarda ve güç gerektiren benzeri işlerde istihdam edilirdi. Ayrıca kölelerin, vakıflar gibi topluma hizmet eden kurumlarda da çalıştırıldıkları görülmektedir. Mesela 1326'da Buhara'da kurulan bir vakfın vakfiyesinde burada on sekiz kölenin istihdam edildiği kayıtlıdır (Çehoviç, 1965, s. 33). Diğer taraftan Hanlık'ta kadın kölelerin yani cariyelerin mevcudiyeti bilinmektedir. Her ne kadar bunları kimlikleri konusunda kesin bir yargıda bulunmak mümkün olmasa da varlıkları bilinmektedir. *Şuab-ı Pençgane* ve *Muizz'ül-Ensab* adlı eserlerde Çağatay Han'ın iki karısının, Yesülün Hatun ve Tukan Hatun'un¹ adları zikredildikten sonra onun pek çok karısı olduğundan bahsedilir fakat isimlerinden bahsedilmez (Raşid ad-din, 2019, s. 91; Muizz'ül-Ensab, 2006, s. 47). İsmi zikredilmeyenlerin Çağatay Han'ın cariyeleri

¹ Benâkiti'de bu hatunun adı Türkan/Terken olarak geçmektedir (Bekâkiti, 1348, s. 294).

olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Keza Doğu Çağatay Hanlığı hükümdarı Tuğluk Temür Han'ın annesi Mengley Hatun, İsen Buka Han'ın ordasında yaşayan bir cariyeydi (Ebülgazi Bahadır Han, 2020, s. 119).

Çağataylıların Hindistan'daki rakibi olan Delhi Türk Sultanlığı, ülkenin köle ihtiyacını Türkistan şehirlerinden karşıladı (Durak, 2022, s. 155). Çağataylılar, köle nüfusa büyük ihtiyaç duyan Hindistan'a akınlar yaparak buradaki köleleri ele geçirirdi. Mesela, Çağatay hanı Duva, 1295'te İran'ın doğusuna yaptığı seferde takriben 200.000 kişiyi köle olarak aldı (Biran, 2021, s. 84). Aynı şekilde Duva Han'ın oğlu Tarmaşirin Han'ın da Hindistan üzerine gerçekleştirdiği seferde çok sayıda köle ve değerli eşya ele geçirdiği bilinmektedir. Uluğ Bey, Tarmaşirin Han'ın seferini anlatırken onun gittiği yerlerin her şeyini aldığını dile getirmektedir (1994, s. 317). Bir akında yahut baskında ne kadar çok köle ele geçirilirse başarı derecesi o kadar yüksektir.

Çağatay Hanlığı'nda muhtelif vesilelerle ele geçirilen köleler devletin ve toplumun ihtiyaç hissettiği alanlarda çalıştırıldığı gibi ticari bir meta olarak da değerlendirildiler. Bu dönemde Türkistan'da köle pazarlarının aktif olduğu bir yerdir. Ele geçirilen köleler, muhtelif coğrafyadan getirilen diğer kölelerle beraber köle pazarlarında satılmaktaydı. Mahmud ibn Veli, Hoten, Kaşgar ve Nahşeb şehirlerindeki köle ticaretine dikkat çekmektedir (1977, s. 39, 72, 80). Buhara, Moğollar devrinde ve hatta sonrasında köle ticareti ile de karşımıza çıkmaktadır. Doğu-batı ekseninde seyreden ticaretin ana duraklarından birisi olması hasebiyle Buhara'da köle ticareti oldukça canlıydı. Bu dönemde Buhara, Türkistan'da köle ticaretinin yoğunlaştığı şehirlerin başında gelmektedir. Buhara'daki köle ticareti, sonraki yıllarda da devam etmiş ve özellikle 16. asırdan sonra büyük bir artış yaşamıştır (Doğan ve Erdoğan, 2017, s. 443; Kütük, 2019, s. 120). Diğer taraftan Köle ticareti ve kölelik kurumu, Moğol çağından sonra da devam etmiş ve Türkistan tarihinin kayda değer bir yönünü oluşturmuştur Köleler, Türkistan hanlıklarının siyasi, sosyal ve ekonomik tarihlerinin hemen hemen her aşamasında yer almıştır (Karakulak, 2020).

4.3. Çağatay Hanlığı'nda Ticaret

4.3.1. Çağataylılar ve İpek Yolu

4.3.1.1. İpek Yolu: Ortaya Çıkışından Moğol Hakimiyetine

İpek Yolu, küresel ekonomik tarihi şekillendiren başlıca unsurlardan birisidir. Yüzyıllar önce, yavaş yavaş oluşmaya başladığı günlerden beri dünyada ticari faaliyetlerin aktif bir şekilde seyretmesini sağlamıştır. İpek Yolu vasıtasıyla para ve meta Asya'dan Avrupa'ya doğru yayılmıştır. Fakat bu rotanın tek işlevi ekonomik faaliyetler olmamıştır. İpek Yolu aracılığıyla kültürler de etkileşime geçmiş ve Asya ile Avrupa arasında bir kültür köprüsü inşa edilmesinde çok büyük bir öneme sahiptir. İpek Yolu marifetiyle eski ve orta çağlarda dinler, inançlar ve düşünce akımları uzun mesafeler kat ederek farklı coğrafyalara ulaşmıştır (Onay, 2021, s. 148).

İpek Yolu kavramı, aslında, modern zamanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Eski zamanlarda böyle bir kullanım yahut adlandırma yoktur. İpek Yolu kavramının mucidi, Alman coğrafyacı ve jeolog Ferdinand von Richtofen olup 1877 yılında neşrettiği “Über die zentralasiatischen seidenstraßen bis zum 2. Jh. n. Chr.” adlı makalesinde “*Seidenstrasse*” şeklinde İpek Yolu'ndan bahsetmiştir (Yıldırım, 2016, s. 291). Dolayısıyla İpek Yolu kavramının takriben 150 yıllık bir geçmişi ve kullanımı söz konusudur. İpek Yolu, dünyadaki ekonomik ve ticari gelişmelere bağlı olarak yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Günümüzde Çin kendisine dünya politikasında alan açabilmek adına eski İpek Yolu kuşağını tekrardan faal hale getirmeye çalışmaktadır.

İpeğin anavatanı Çin'dir. Arkeolojik kaynaklar ipek dokumacılığının takribi olarak milattan önce 2700'lü yıllarda başladığını göstermiştir. Yine bazı Hint kaynaklarında da milattan önce dördüncü bin yılda ipek yapımından haberdar oldukları anlaşılmaktadır (Tezcan, 2014, s. 97). Çin'de keşfedilen ve üretilen ipek, ilk önce Asya coğrafyasında tanınmış, ardından da Batı'ya gitmiştir. İlk Kuzey Çin'de Shan-tung eyaletinde yabani ipek üretilmiştir. Ardından ipek üretim tekniği geliştirilmiştir. Bu dönemde ipek yalnızca imparator ailesinin ihtiyacı için tahsis edilmekteyken Çin'de yaşanan siyasi bölünmelerle ipek ihtiyacı artmıştır. Hükümdar ailesinin sayıca artmasıyla ipek üretimine duyulan ihtiyaç da artmıştır (İzgi, 2017, s.203).

İpek Çin'de keşfinden bir müddet sonra Çin dışına da çıkmış ve beşinci yüzyılda Hoten'de üretilmeye başlanmıştır (İzgi, 2017, s. 204; Tezcan, 2014, s. 97).

Bundan sonra ipeğin ünü daha da arttı ve kullanım alanı oldukça genişledi. İlerleyen yıllarda ipek, doğu-batı eksenli seyreden ticaretin en öne çıkan metalarından birisi haline geldi. Bundan ötürü, doğudan başlayıp batıya doğru yol alan ticaret yoluna İpek Yolu denilmiştir. Köktürkler zamanında Soğd tüccarlar İpek Yolu'nda oldukça geniş imtiyazlar elde ettiler ve bu dönemde Soğd dili bir ticaret dili haline geldi (Taşağıl, 2008, s. 175).

Esasen İpek Yolu, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlamaktadır. Burada ticaret doğudan batıya doğru seyretmektedir. Bu da Asya mallarının Avrupa mallarından daha çok pazar payına sahip olduğunu göstermektedir (Kalan, 2018, s. 145).

İpek Yolu, tek bir güzergahta işleyen bir ticaret yolu değildir. Birbiriyle kesişen ve farklı bitiş noktalarına sahip yollardan müteşekkildir. Kabaca tarif edecek olursak, Çin'den başlayan İpek Yolu, birkaç ana yol ve muhtelif tali yollardan müteşekkil büyük bir ticaret ağıdır (Onay, 2021, s. 152). Bir kolu Türkistan üzerinden Deşt-i Kıpçak ve Kırım'a, bir diğer kolu yine Türkistan vasıtasıyla İran ve Anadolu'ya uzanmaktadır. Buralarda da daha küçük yollarla mezkur bölgelerin içlerine kadar uzanmaktadır.

Moğol fütuhatıyla birlikte İpek Yolu'nun büyük bir oranda Moğol otoritesi altında birleştiğini söylemek mümkündür. İpek Yolu'nun Moğol hakimiyetine girmesiyle tarihinde bir ilki yaşadı: İpek Yolu, bütün arterleriyle, tarihte ilk kez bir siyasi organizasyonun altında bir araya geldi. Moğolların İpek Yolu'nun bütününe hakim olmaları ile Asya ve Avrupa arasında gerçekleşen ticaretteki bazı aksaklıklar da ortadan kalkmaya başlamıştır. Moğollar, kendilerinden önceki tecrübelerden yararlanarak kendi sistemlerini kurarak İpek Yolu'na en parlak zamanını yaşattılar.

Büyük Moğol Hanlığı'nın birlik hali çok uzun sürmemesine rağmen Avrasya'daki ticaret ve ekonomik faaliyetler açısından oldukça çarpıcı sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle tarihte ilk defa Avrasya coğrafyasının büyük bir kısmının Moğolların idaresinde birleşmesiyle Avrupa ile Çin arasında bağlantı kurulmuştur (Abu-Lughod, 2020, s. 253). Bu suretle birbirinden bu denli uzakta bulunan iki bölge arasında sağlıklı bir irtibatın kurulması tesis edilmiştir. Bunun ekonomik, ticari ve kültürel alanlara ilişkin pek çok yansıması olmuştur.

Moğollar, İpek Yolu üzerinde tam hakimiyet kurdukları bu dönemde, karşılaştıkları sorunları çözmüştür. Bu minvalde, istikrarlı ve güvenli seyahat ve

ticaretini sağladılar; iç savaşların bölgeler arası bağlantıları yok etmesine izin verdiler; uzun mesafeli ticareti düzenli hale getirdiler; haberleşme ve ulaşım sistemi Yam sayesinde ürünlerin toplu bir şekilde nakliyesinde kolaylıklar sağladılar (Kovacs ve Ver, 2021, s. 5). Böylece Moğol topraklarında oldukça yoğun bir ticaret döngüsü ortaya çıktı. Adeta İpek Yolu tekrardan canlanmış ve doğu-batı arasındaki esas fonksiyonunu yerine getirmeye başlamıştı. Bununla birlikte İpek Yolu ticareti, Moğol egemenliği ile zirveye çıkmış ve yine bu dönem onun sonu olmuştur (Müller, 2006, s. 280, 284).

4.3.1.2. İpek Yolu: Doğudan Batıya Ekonomik ve Kültürel Etkileşim

İpek Yolu rotasında yer alan Çağatay Hanlığı,. konumu itibariyle ticari faaliyetlerin tam merkezinde kalıyordu. Her ne kadar Çağatay ulusu, oldukça muhafazakâr olsa da Çağatay yöneticileri İpek Yolu'nun kendilerine sundukları imkânı değerlendirme konusunda daha farklı düşünüyorlardı. Çünkü, diğer Moğol devletlerinin tam ortasında kalan Hanlık, siyasi sınırlarını genişletemediği için ekonomik olarak güçlenmek istiyordu.

Moğollar İpek Yolu kuşağının büyük bir kısmına hakim olmuşlardır. Kabaca Cengiz Han'dan Kubilay Han zamanına ve biraz daha ötesine kadar olan dönem *Pax Mongolica* yani *Moğol Barışı* olarak ifade edilmiştir. Bu dönem, barış döneminden ziyade bir nevi güvenli ve uzun vadeli ticari ilişkilerin tesis edildiği bir güvence dönemidir (Müller, 2006, s. 282). Fakat Moğollar arasındaki birlik bozulmaya ve çökmeye başlayınca ticaret yolları da bundan etkilenmiştir. Bu kargaşa ortamında devletler hakim oldukları topraklarda yolların denetimini sağlamışlar, restorasyonunu yapmışlardır. Buna rağmen yine de uluslararası ticarete aksaklıklar yaşanmasının önüne geçilememiştir. Özellikle Kaydu'nun isyanı, İpek Yolu ticaretinin bir müddet aksamasına neden olmuştur.

İpek Yolu'nu sadece başta ipek olmak üzere çeşitli ticari emtianın bir yerden başka bir yere nakledilmesini sağlayan bir yol olarak tasavvur etmemek gerekmektedir. Çünkü İpek Yolu'nun tek misyonu bu olmamıştır. İpek Yolu, tarih boyunca, doğu-batı arasında kültürlerin taşınmasına aracılık etmiş, dolayısıyla toplumların birbirlerini etkilemesine vesile olmuştur. İpek Yolu'nun tarihteki bu rolü Moğollar zamanında da devam etmiştir. Moğollar, Avrasya kuşağının büyük bir

kısmını ellerinde tutarak *Pax Mongolica (Moğol Barışı)* olarak tesmiye edilen bir sürecin kurucusu olmuşlardır. Bu süreçte Moğollar çeşitli kültürlerle temas halinde olarak etken ve edilgen olarak kültür transferinde rol oynamışlardır.

Moğollar zamanında İpek Yolu, tüccarların ve seyyahların güvenle seyahat edebilecekleri ve faaliyetleri icra edebilecekleri bir hale getirilmiştir. Bu sayede Marco Polo, Plano Carpinili Johannes, Ruysbroeckli Willem, İbn Battuta gibi muhtelif kültürlere ve inançlara mensup insanlar Moğol topraklarında rahat bir şekilde ilerleme imkanı elde etmişlerdir. Hakeza tüccarlar da Moğolların onlara sunduğu imkanlar çerçevesinde burada ticaret yapma imkanı elde etmişlerdir. Bu suretle başta tüccarlar ve seyyahlar olmak üzere insanların güvenli bir şekilde yer değiştirmeleri, kültürlerin de birbirlerini tanımalarına olanak tanımıştır. Moğol idaresinin bu süreçte edilgen olmadığını ifade etmek gerekir. Onlar bu süreçte bu tür temasları teşvik eden ve yönlendiren kişilerdi. Devlet idaresinde alanında uzman kişilerin istihdam edilmesi, becerinin ve sadakatin ödüllendirilmesi, dini toleransları ve ticareti teşvik etmeleri bu sürecin iyi bir şekilde ilerlemesini sağlamıştır (Biran, 2015, s. 541-542).

İpek Yolu ticareti sayesinde İslam kültürü aracılığıyla astronomi, tıp, askerî teknoloji, su sistemleri gibi pek çok bilimsel ve teknik bilgi birikimi Çin'e intikal etmiştir. Keza Avrupalılar da Çin'den matbaa, barut, pusula gibi anasının kullanımını öğrenmiştir (Müller, 2006, s. 284). Dolayısıyla bu dönem ötekilerin birbirini keşfi olarak da değerlendirilebilir. Diğer yandan Moğolların egemenliği altında birleşen coğrafyalarda başta ölçü birimleri olmak üzere ticaretle ilgili terimlerinde de ortak zeminde buluşulduğu görülmektedir. Matsui, Çince, Moğolca, Farsça ve Uygurca ölçü birimlerinin Moğol çağında Avrasya'da doğusunda ve batısında tek bir birleşik sisteme dahil edildiğini ifade etmektedir (Matsui, 2015, s. 123-124).

Bu dönemde İpek Yolu vasıtasıyla sadece bilimsel ve teknik unsurlar değil dinler de taşınmıştır. İpek Yolu üzerinden etkileşimde bulunan topluluklar arasında çeşitli dinlerin yayıldığı vakidir. Çağatay Hanlığı toprakları, İpek Yolu'nun merkezinde yer aldığı için bu sürecin dışarısında değildir. İslam, Budizm, Hıristiyanlık gibi dinler çeşitli vesilelerle bu sahada yayılmıştır (Biran, 2007, s. 36-42). Çağatay hanlarının idare merkezleri dini bakımdan da oldukça çeşitlilik göstermekteydi. Çağatay sarayında muhtelif inançlara sahip, alanında uzman kişiler istihdam edilmekteydi. Çinli mühendisler ile Müslüman hekimler ve astronomlar

beraber çalışmaktaydı. Son dönem Çağatay hükümdarlarından Cenkşi'nin yanında Budist rahipler ve Avrupalı hekimler yer almıştır (Biran, 2007, s. 29).

Lorenzetti'nin Fransisken rahiplerin ölümünü anlattığı "Martyrdom of Fransiscans" freskinde İpek Yolu'nun kültürel etkileşimine ilişkin bazı dikkat çekici detaylar bulunmaktadır. Lorenzetti'nin bu freskinde resmedilen Çağatay hükümdarı Ali Sultan'ın Moğol yüz hatlarına sahip olarak çizilmesinin yanı sıra giydiği kıyafetler, motifler gibi unsurlar (Prazniak, 2019, s. 93), Pax Mongolica'nın etki sahasını göstermektedir. Bu fresk de İpek Yolu kuşağının büyük bir kısmına sahip olan Moğollar sayesinde doğu-batı arasındaki kültürel etkileşiminin bir mahsulüdür.

İpek Yolu vasıtasıyla coğrafyalar arasında taşınan bir diğer unsur da hastalıklardır. Uzak mesafeler arası ticari ve sosyal hareketlilikler, mal ve para trafiğini arttırdığını gibi hastalıkları da beraberinde götürmektedir. İşbu noktada Avrupa'da ortaya çıkan Kara Veba salgını da böyle bir sürecin mahsulüdür. Moğol hakimiyetindeki İpek Yolu vasıtasıyla hastalık Çin'den Avrupa içlerine kadar birkaç yıl içinde yayılarak Avrupa coğrafyasını yok oluşun eşiğine getirdi (Karaimamoğlu, 2022, s. 41-52; Beckwith, 2023, s. 206-207).

Moğollar, Kara Veba'yı taşıdıkları gibi buna yakalanmışlardır. Çağatay Hanlığı topraklarında vebanın yoğun olarak yayılmıştır. Günümüzde Kırgızistan arazisinde kalan Isık Göl civarında yapılan araştırmalarda 1338-1339 yıllarına tarihlenen bir mezarlık bulunmuştur. Nesturilere ait olduğu anlaşılan bu mezarlıkta yapılan incelemelerde bunların vebadan öldükleri tespit edilmiştir. Elde edilen mezar taşlarındaki tarihlere bakılarak 159 kişiden 118'inin 1338-39 vebasında öldükleri ortaya çıkarılmıştır. Bunu takip eden 1341-42 vebasısı da ölümleri daha da arttırmıştır. Bir önceki salgından kurtulanların ikinci dalgada öldükleri düşünülmektedir (Karaimamoğlu, 2022, s. 45; Slavin, 2023, s. 534).

Bu noktada Çağatay Hanlığı'nın İpek Yolu güzergahında olması hasebiyle bu vebadan nasıl etkilendiği sorusu da akıllara gelebilir. Çağatay Hanlığı'nın çöküşünde Kara Veba'nın da etkisi olabileceğine düşünen araştırmacılar mevcuttur. Bunlardan birisi olan Uly Schamiloglu'na göre, bu salgının ortaya çıkarak doğudan batıya intikal etmesi sürecinden Çağataylılar da etkilenmiştir. Bu, siyasi mekanizmanın etkisizleşmesi ve nüfus yapısının dalgalanmasına yol açmıştır. Tarmaşirin Han'ın iktidardan düşmeden önce ve sonrasında yaşanan siyasi hareketlilikler bu minvalde

değerlendirilebileceğini ifade etmektedir (2005, s. 190). Marie Faveriau da Kara Veba'nın Cengizlilerin kurduğu ticaret sisteminin ve ulusların yıkılışında etkili olduğunu savunmaktadır (2021, s. 250).

4.3.2. Çağatay Hanlığı'nın Ticaret Politikası

Ticaret, Büyük Moğol Hanlığı'nın kurucusu Cengiz Han'ın oldukça kıymet atfettiği bir olgudur. Onun ticaret ve ticari işleyişe verdiği değeri Otrar Olayında görmemiz mümkündür (İzgi, 2017, s. 55-63). O, görevlendirdiği tüccarların başına gelen kötülükler üzerine Harzemşahlara karşı savaş sürecini başlatmış ve akabinde Moğolların Avrupa'ya kadar askeri hareket düzenleyecekleri safhayı başlatmıştır. Cengiz Han, maiyetinde bulunan Uygur danışmanları vasıtasıyla güçlü bir devlet olmanın ticaret yollarına hakim olmaktan geçtiğini öğrenmiştir. Moğol yayılımına baktığımız zaman da fetih güzergahları ile ticaret yolları arasında paralellik olduğu görülecektir (Tezcan, 2009, s. 152). Biran da bu noktada Cengiz Han'ı Türkistan'ı ele geçirmesini, onun ticarete verdiği öneme bağlamaktadır (2015, s. 550). Moğol hükümdarlarının ticaret konusundaki hassasiyeti Cengiz Han'dan sonra da devam etmiştir

Çağatay Hanlığı'nı idare eden hanlar, daha ziyade muhafazakar Moğolların tesirinde kaldıkları ve bundan da mühimi Büyük Hanlık'ın gölgesinden çıkmakta zorlandıkları için belirli bir ticaret politikası takip edememişlerdir. Diğer taraftan şunu da ifade edelim ki Çağatay Hanlığı'nın banisi Çağatay Han'ın veziri Habeş Amid, vezirlik makamını işgal etmesine mukabil ticaretle de meşguldü. Dolayısıyla Çağatay Hanlığı'nda ticari faaliyetlere önem ilk baştan itibaren verilmesine karşın ekonomisini kendisi idare edemiyordu. Ayrıca belirli bir süre Çağatay Hanlığı'nın ekonomisi Büyük Han'ın kontrolü altındaydı. Hanlığın varidatı da Büyük Han tarafından kontrol edilmekteydi.

Moğollar arasında başlayan çatışmalar sonucunda Moğol ulusları arasındaki bağlar da zayıfladı. Bunun sonucu olarak da Moğol ulusları Büyük Hanlık'tan uzaklaşmaya ve daha müstakil hareket etmeye başladılar. Çağatay Hanlığı da böylelikle ekonomisini kendisi yönetmeye başladı. Çağatay hanlarından müstakil bir ticaret politikası takip edenler Hanlığın son dönemlerinde tahta iclas eden Kebek ve

Tarmaşirin hanlar olmuştur. Onlardan önce Duva Han gibi yöneticiler şehirlere ve ticarete önem vermekle beraber mezkur hanlar daha öne çıkmaktadır.

Çağatay Hanlığı, uzun yıllar boyunca Büyük Kağanlık gölgesi altında kaldığı ve etrafı diğer Moğol ulusları tarafından çevrelendiği için kendi başına hareket etme ve dışarıya açılma imkanı zayıf kalmıştır. Moğol ulusları arasındaki rabitanın zayıflaması ile Çağatay Hanlığı da dışarıya açılmaya teşebbüs etmiştir. İpek Yolu güzergahında konuşlanan bir devlet için bu oldukça geç bir tarihte gerçekleşmiştir demek mümkündür. Bu dönemde İpek Yolu üzerindeki şehirler olan Buhara, Semerkand, Kaşgar gibi yerleşim yerleri aynı zamanda birer ticaret merkezi olarak da ün kazanmıştır. Semerkand şehri, bu özelliğinden ötürü Maverünnehir'deki büyük bir kara limanı veya açık deniz kıyısındaki bir liman olarak tavsif edilmiştir (Yılmaz, 2020a, s. 224; Zarcone, 2021, s. 5; Vurgun, 2019, s. 24).

Çağatay hükümdarları, İpek Yolu'nun kıymetini fark etmişlerdir. Cengiz Han zamanından beri Moğolların ticaretin içerisine dahil oldukları bilinmektedir. Cengiz Han çizgisinde ilerlemekte oldukları iddiasını taşıyan Çağataylıların bunun aksini icra etmeleri taşıdıkları tarihi mirasın tersini yapmaktır. Bu minvalde hareket eden Çağatay hanları da tıpkı Cengiz Han'ın yaptığı gibi elde ettikleri serveti, etrafındakilerle paylaşarak onların beklentilerini karşıladı. Bu noktada hanlar servet birikimi için ticareten faydalanma yolunu tercih ettiler (Biran, 2015, s. 550).

Çağatay Hanlığı'nın son dönemlerinde yani inkıraz dönemi olarak tesmiye edebileceğimiz bir süreçte hanlık makamına çıkan Duva Han, Kebek Han, Tarmaşirin Han gibi hükümdarlar, klasik Çağatay hanı profilinden sıyrılmaya çalışmışlardır. Gerçi Duva Han'ın iktidarı Kaydu İsyanı'na denk gelmiş olsa da Duva Han ticari faaliyetlerin aksamaması için çaba sarf etmiştir (Biran, 2007, s. 33). Fakat kendi neslinden gelen Kebek ve Tarmaşirin hanlar, yürüttükleri politikalar ve icraatları ile Çağatay Hanlığı'nın atılım yapmasına çalışmışlardır. Bu hanlar döneminde Çağatay ülkesi, Avrupalı ve Müslüman dünyanın tüccarlarına kapılarını sonuna kadar açmıştır. Bundan ötürü 1320-30 arası dönemin karada seyreden İpek Yolu'nun en parlak dönemi olarak tavsif edilmektedir (Biran, 2007, s. 33). Bu dönem de Kebek ve Tarmaşirin hanlar dönemi ve sonrası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde her ne kadar iç karışıklıklar yaşanmış olsa da hanların ana politikası ticari faaliyetlerin işlerliğinin devam etmesidir.

Çağatay hanları, ticaret politikaları takip etmelerine ve desteklemelerine rağmen doğrudan ticaretin esas unsuru olmadılar. Onlar ortak sistemi vasıtasıyla ticarete dahil olmuşlardır. Çağataylı idareciler, tacirlerle ciddi bir ticaret ilişkisi kurdukları gibi onlardan farklı alanlarda da faydalandılar. Tacirler, devletin ihtiyaç duyduğu malları temin ettikleri gibi muhtelif coğrafyalar hakkında da bilgiler verdiler ve iktisadi meselelerde hanlara yol gösterdiler (Uyar, 2022, s. 165).

1329-1336 arasındaki kargaşa dönemine rağmen İpek Yolu da nispeten güvenliydi. 1327-28'de Pordononelu Oderic, Çin'den kara yolunu kullanarak ayrılmış ve İtalya'ya gidebilmiştir. Keza Dominiken rahip Mancasolalı Thomas da Semerkand'dan Almalık'a güvenli bir şekilde yolculuk etmiştir. Aynı şekilde Victorialı Pascal'ın da her ne kadar birtakım zorluklarla karşılaşmış olsa da İpek Yolu üzerinde seyahat ederek Almalık'a geldiğini biliyoruz (Ryan, 1998, s. 369-370). Ortaçağların meşhur Floransalı tüccarı ve politikacısı Francesco Balducci Pegolotti'nin, "*Tana'dan² Çin' gidilen yol, gündüz veya gece, bu yolu kullanan tüccarlara göre, kesinlikle güvenlidir*" (1936, s. 22) şeklindeki kaydı, bu dönemde Moğol idaresinde olan ticaret yollarının güvenliğinin ne durumda olduğunu göstermektedir. Tabii ki güzergahın büyük bir kısmını Çağatay arazisi oluşturmaktadır.

Moğol idaresi altında İpek Yolu ticaret rotasının güvenliğine son derece ehemmiyet verilmesine karşın bazı olumsuz hadiseler de yaşanmıştır. Francesco Balducci Pegolotti, tacirlerin karşılaştığı bazı sorunlardan bahsetmiştir. O, Tana'dan Çin'e seyahat eden tüccarların yolda öldükleri takdirde yerel yöneticinin onun mallarına el koyma yetkisini haiz olduğuna değinmiştir. Onun bahsettiği sorunlar bununla sınırlı değildir. Bir Moğol hanı vefat ettiği zaman yeni bir han seçilinceye dek yolun güvenli olmadığını da dile getirmiştir (1936, s. 22).

Yolcuların ve tüccarların güvenlikleri kadar konaklama yerleri de önemlidir. Uzun menzilli ticarete tüccarlar, kervansaraylarda konakladıkları gibi uygun mevkilerde kamp da kurabilirlerdi. Fakat kervansaray ve türevleri daha korunaklıydı. Tarmaşirin Han döneminde Çağatay Hanlığı'nı ziyaret eden İbn Battuta bizlere o dönemde Türkistan'da konaklama yerleri hakkında bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgilerden Almalık'ta bir kervansaray olduğunu anlıyoruz (2000, s. 525). Çağataylıların merkezi ve bir ticaret şehri olarak temayüz eden Almalık'ta ticaret

²Kırım yarımadasının doğusunda kalan tarihi bir şehirdir.

erbabı için konaklama imkanlarının olması gayet anlaşılabilir bir durumdur. İbn Battuta, Çağatay topraklarında seyahat ederken Buhara ve Tirmiz dolaylarında dini grupların zaviyelerinde kaldığından bahsetmektedir (2000, s. 529, 543). Ruy Gonzales de Clavijo da kervansaraylardan bahsetmektedir (2016, s. 146).

Kebek Han'ın şehircilik ve maliye alanlarında yenilikler yaptığı bilinmektedir. O, aynı zamanda ticari faaliyetleri de teşvik etmiştir. Böylece Çağatay Hanlığı'nın daha güçlü ve istikrarlı bir ekonomiye sahip olacağını düşünmüştür. Onun ticarete verdiği önemi çeşitli tarih kaynaklarında geçen bir örnekle anlatabiliriz. Kebek Han, emrindeki kişilerle beraber hareket halindeyken bir çukura gömülmüş insan kemiklerine rastlamıştır. Yapılan soruşturma neticesinde bunların oradan geçmekte olan bir tüccar kafilesine ait olduğunun ortaya çıkması üzerine failerin yakalanmasını ve öldürülenlerin ailelerinin tespit edilmesini emretmiştir. Öldürülen kişileri aileleri bulunmuş ve bulabildikleri mallarını teslim etmiş ve ayrıca katilleri de öldürülmesini buyurmuştur (Handmir, 1362, s. 90; Mirza Ulugbek, 1994, s. 316). Bu anlatı bize, Kebek Han'ın adalete verdiği değer ile birlikte ticarete de önem atfettiğini de göstermektedir. Çağatay topraklarında seyahat eden bir tüccar kafilesinin haydutların saldırısına uğraması Çağataylılar için olumsuz bir durumken failerin bulunması ve kervandan kalan mallarını ailelere teslimi de bir o kadar ehemmiyetlidir. Kebek Han'ın bu icraatını, yukarıda Pegolotti'nin kaydı ile birlikte değerlendirmemiz gerekmektedir. Hanların, Çağatay topraklarında seyahat eden tüccarların can ve mal güvenliğine önem verdiği görülmektedir.

Tarmaşirin Han'ın İslam dininin bir mensubu olmasıyla ülkesinin kapılarını İslam dünyasına açması, İbn Battuta ve el-Ömerî'de dikkat çekilen noktalar. *Seyahatname*'sinde Tarmaşirin Han'a ilişkin pek çok bilgi veren İbn Battuta'nın kayıtlarında oldukça muteber bir hükümdar olarak zikredilmektedir. Bir süre Tarmaşirin Han'ın misafiri olan İbn Battuta, onunla gerçekleştirdiği bir görüşmede ticaret üzerine sohbet ettiklerini bildirmektedir. Bu görüşmede Tarmaşirin Han, İbn Battuta'ya Mekke, Medine, Kudüs, Dımaşk, Mısır, İrakeyn ve İran gibi İslam bölgeleri üzerine sorular sormuş ve o da cevaplar vererek sohbet ettiler (2000, s. 533). Muhtemeldir ki bu görüşme Tarmaşirin Han'ın ihtida edip Müslüman olmasından sonra gerçekleştiği için Çağatay hükümdarının İbn Battuta'nın geldiği ve seyahat ettiği coğrafyalara dair bir ilgisi görülmektedir.

El-Ömerî'nin bu husustaki kayıtları da oldukça önemlidir. Ona göre, Tarmaşirin Han tahta çıktıktan sonra Müslüman olarak şeriat kurallarını takip etmeye başlamıştır. O, ticaret erbabına saygılı davranan bir hükümdardır ve ülkesinin kapılarını başta Mısırlı ve Suriyeli tüccarlar olmak üzere muhtelif coğrafyadan gelen tacirlere açarak ülkesini eskisi gibi uğrak bir yere dönüştürmüştür (2014, s. 91-92). Burada üzerinde durmamız gereken nokta, Tarmaşirin Han'ın Müslüman olmasıyla Çağataylıların Müslüman dünya ile irtibata geçmesi, daha doğru bir ifadeyle buradan gelenlere kapısını açışıdır. Buradan Tarmaşirin Han'dan önceki dönemlerde ülke kapılarının tüccarlara kapalı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Buradaki ifadelerin altında yatan husus, muhtemelen, İslam dünyasından gelen tacirlerin, Moğolların buradaki şehirleri tahrip etmesinden dolayı, kendilerini cezbeden unsurların olmamasıdır.

Tarmaşirin Han'dan sonra Hanlığın bir karışıklık ve siyasi istikrarsızlık devrine girmiştir. Bu dönem tıpkı Kaydu'nun isyan ettiği dönemde olduğu ticaret zorlu şartlar altında devam etmiştir. Hanlar ve yüksek memurlar ticaret döngüsünün aksamadan devam etmesi için uğraşmışlardır. Francesco Balducci Pegolotti ile hemen hemen aynı doğrultuda sayılabilecek sözler sarf eden Mu'ineddîn Natanzî, çöküş döneminin önemli isimlerinden birisi olan Emir Kazgan zamanında Hanlık topraklarında seyahat eden yolcuların oldukça rahat bir şekilde hareket ettiklerini dile getirmiştir (1336, s. 200).

4.3.2. Çağatay Hanlığı'nda İthalat ve İhracat

Dünya tarihine kabaca baktığımız zaman yeryüzünde yaşamış hemen hemen her toplumun ticaretle işgal ettiği görülecektir. Her toplum kendilerinde olmayan ürünleri çeşitli ödeme şekilleriyle temin ederek ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Çağatay Hanlığı'nda da ticaret tarihteki diğer toplumlar gibi oldukça önemli olmuştur. Çağatay Hanlığı ekonomisinin ana kaynağı olan ticaret Algu Han'a kadar yani takriben 1260'lara kadar genel Moğol politikaları ekseninde şekillenmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 135).

Moğolların fütihat devrinde İpek Yolu ticareti sarsılmıştı. Her ne kadar Cengiz Han ticarete oldukça kıymet atfetse de bu dönemde ticaretin zarar görmesine mani olamamıştır. Fakat daha sonra onun ve ardıllarının takip ettikleri politikalar

neticesinde bu büyük ticaret organizasyonu tekrardan canlanmışır. Bu durum İpek Yolu kuşasını mesken tutan Çağataylılarda da bariz bir şekilde görölmektedir. Çağatay idaresi, kendileri için büyük bir ekonomik kaynak olan İpek Yolu ticaretinden faydalanmak adına büyük bir çaba sarf etmişlerdir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 135). Çağatay hanları zaman zaman bu yolu daha etkili hale getirebilmek adına çözüm arayışında olmuşlardır.

Bozkırda yaşayan insanların hayatlarındaki bir diğeri iktisadi faaliyet de ticarettir. Her ne kadar ticaret şehirlerde yoğunlaşmış bir iktisadi faaliyet olsa da bozkır insanı da kendi ihtiyacına cevap verebilecek şekilde ticaret ile meşgul olmuştur. Çağataylıların çoğunluğunu bozkırda yaşayan konargöçer insanlar teşkil ediyordu. Onlar kendilerine yetecek kadar üretim faaliyetlerinde bulunsalar da ihtiyaç duydukları ürünleri temin etmek için ticaret de yapıyorlardı. Netice itibariyle bozkır, onlara ihtiyaç duydukları her şeyi sunmuyordu. Bu noktada onlar yerleşik ve tarım yapan komşularına bağımlıydılar (Ho, 2022, s. 487).

Çağatay topraklarında yoğun bir şekilde köle ticareti yapıldığı da bilinmektedir. Çağataylılar, başta Hindistan olmak üzere farklı coğrafyalardan elde ettikleri köleleri, şehirlerde kurdukları köle pazarlarında satardı. Dolayısıyla Çağatay ülkesinde yoğun bir köle ticareti döngüsü vardı. Hatta elde edilen köleler, diplomatik amaçlar için de kullanılmıştır. 1332 yılında Çağataylı prenslerden Cenkşi, Büyük Han'a 170 Rus esir hediye etmiştir (Vernadskiy, 2007, s. 115). Bu iki şeyi göstermektedir. Birincisi, Çağataylılar farklı milletlerden esirleri temin etmişler ve kullanmışlardır. İkincisi de Çağatay Hanlığı, Büyük Hanlık ile arasındaki sorunları çözmek için uğraşmıştır. Diğeri taraftan Çağatay pazarlarında satılan köleler, Mısır ve Hindistan'daki devletlerin köle ihtiyacını karşılamıştır (Ho, 2022, s. 490). Bilindiği üzere Mısır'daki Memluk Sultanlığı, kölelikten gelen askerlerin kurduğu ve idare ettiği bir devlettir. Bundan dolayı buraya Türkistan ve Deşt-i Kıpçak'tan önemli sayıda köle getirilerek devletin bu yöndeki ihtiyacı karşılanmıştır.

Çağatay Hanlığı, İpek Yolu rotasında olması hasebiyle ticari faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı bir konumdadır. Esasında Hanlık, daha muhafazakâr bir tebaaya ve aristokrasiye sahip olmasına rağmen ticaret ile olan ilintisi gayet üst düzeydedir. Bu durumun oluşmasına Çağatay hanlarının hitap ettikleri kitleden farklı düşünmesi de oldukça etkili olmuştur. Çağatay hükümdarlarının bir kısmı ticaretin ülke ekonomisi için oldukça ehemmiyetli olduğunu idrak ederek bu konuya

eğilmişlerdir. Tabii bu konuda onlara yardımcı olan üst düzey bürokratlar ve yönetimle yakın ilişkilere sahip olan tüccarlar ön ayak olmuşlardır. Mesela, Çağatay Han'ın veziri Habeş Amid, Çağatay Hanlığı'nda vezirlik gibi üst düzey bir görev icra etmesine karşılık aynı zamanda tüccardı. Bu da hanlar ile tüccarların etkileşimine dair güzel örnektir.

Çağatay Hanlığı topraklarının önemli bir kısmı Moğollar arasındaki savaşların sahnesi olmuştur. Özellikle Kaydu'nun iktidar mücadelesi ve sonrasında yaşananlar Çağatay şehirlerinde gerçekleşen ticareti derinden etkilemiştir. Bu dönemde Çağatay topraklarında cereyan eden savaşlarda şehirler tahrip olmuş, tüccarlar buralara uğramaz olmuş, kıtlıklar yaşanmış ve halk buraları terk etmek durumunda kalmıştır (Jackson, 2022, s. 302). Kaydu'nun vefatından sonra Duva Han'ın teşebbüsleriyle Yuan ile ilişkiler düzeltilerek bölgenin tekrar güvenli hale getirilmesi sağlanmıştır.

Çağatay Hanlığı'nda ziraat ürünleri kendi ihtiyaçlarını karşıladığı gibi ihraç da edilirdi. Çağatay Hanlığı'nın ihraç ettiği ürün yelpazesi oldukça geniştir. Meyveler, tahıllar, at, deve, kaplan, leopar gibi hayvanlar, yeşim taşı gibi kıymetli madenler ve şifalı otlar dışa satımın önde gelen ürünleriydi (Ho, 2022, s. 490). Çağatay Hanlığı'nın önemli bir parçası olan Doğu Türkistan'da üretilen pamuk, yün, kuru meyve, ipek kumaşlar, halı, keçe ve bazı hayvanlar Hindistan, Afganistan ve Çin'e ihraç edilmiştir (Buğra, 1952, s. 7; Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 172; Levi, 2015, s. 117).

Daha önce Çağataylılarda pamuk üretimi üzerinde durmuştuk. Moğol öncesi dönemde Çin'in pamuk ihtiyacının büyük bir kısmı Türkistan karşılamıştır (Ögel, 2014, s. 393). Çağatay Hanlığı zamanında da pamuk ihraç mallar listesinde olmuştur (Ho, 2022, s. 490). Pamukla beraber keten de oldukça önemlidir. Keten kumaşlar da ihraç malları arasında ön plana çıkmaktadır. Hoten ve Kaşgar şehirlerinde üretilen ketenden mamul kumaşlara rağbet vardı (Cemal Karşı, 2005, s. 146; Marco Polo, 2019, s. 117,122). Keza ipekli kumaşlar da ihracat malları arasında dikkat çekici bir konumdadır (Cemal Karşı, 2005, s. 146). Burada Buhara'da dokunan halı, kilim, ipekliler gibi ürünler ile özellikle Buharin adlı kumaşın İslam dünyasında çokça tercih edildiği ve Anadolu, Mısır ve Suriye'de talep gördüğü anlaşılmaktadır (Kütük, 2019, s. 116).

Madenler, dünya tarihinin hemen hemen her döneminde önemli olmuştur. Moğol döneminde madenlere büyük bir kıymet atfedilmiştir. Çağatay Hanlığı'nda madenlerin gün yüzüne çıkarıldığı gibi ticareti de yapılmıştır. Hoten havalisinde çıkarılan yeşim taşı, yam istasyonları vasıtasıyla taşınarak ticaret metası olarak kullanılmıştır (Ho, 2022, s. 490).

4.3.3.Yam Teşkilatı: Tesisi, Gelişimi ve Ticaretteki Rolü

Tarih boyunca ticaret ve haber alma yani istihbarat sistemlerinin birbiriyle uyumlu hareket ettikleri görülmektedir. Tüccarlar, bağlı buldukları devlet için gittikleri yerlerden haberler toplamışlar ve devletlerarası ilişkilerin olumlu yahut olumsuz seyretmesine imkan tanımışlardır. Ticaretin istihbarat organizasyonu ile içli dışlı olması aynı zamanda posta teşkilatıyla da uyumlu hareket etmesini de mümkün kılmıştır. Genellikle doğu toplumlarında ticaret, istihbarat ve posta teşkilatlarının eş güdümlü çalışmaları vakidir. Burada şunu ifade etmeliyiz ki bunların temel özellikleri devlete ait olmalarıdır (Mercan, 2013, s. 77). Bu minvalde Yam ile doğu toplumlarındaki posta ve haberleşmeyi sağlayan berid teşkilatını benzetenler de bulunmaktadır (Özyetgin, 2005, s. 213). Özdal, İslam devletlerindeki berid, Delhi Sultanlığı'ndaki dâve, Osmanlı Devleti'ndeki menzil ve Moğol devletlerindeki yam sistemlerinin temelde aynı çalışma prensibine dayandığını dile getirmektedir (2016, s. 367).

Yam, Moğol devletlerinde ticaret, istihbarat ve posta teşkilatlarının kesişim kümesini teşkil etmektedir. Yam teşkilatının yapısı, işlevi ve Çağatay Hanlığı'ndaki konumundan bahsetmeden önce yam kelimesinin kökenine ve anlamına bakalım. Yirminci yüzyıldan itibaren Moğol tarihini araştıranlar ve dilbilimciler Moğolca jam ve Orta Türkçedeki yam kelimeleri üzerinde durarak bunların kökenine ve anlamına ilişkin bazı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunların sonucunda bu kelimelerin Proto-Türk, Moğol, İran, Altay, Mançu, Çin menşeli olabileceği ifade edilmiştir (Ver, 2016, s. 91). Clauson, yam kelimesinin Çince kökenli olduğunu, Moğolca üzerinden Türkçeye geçtiğini dile getirmiştir (1972, s. 933). Bu kelime, Eski Uygur Türkçesinde "*Posta zincirinin istasyonu*" anlamına gelmektedir (Wilkens, 2021, s. 859; A. B. Ercilasun, 2024, s. 132). Çağatay Türkçesinde Yam, "*posta atı, ulak atı, yük atı*" anlamına gelmektedir (Ünlü, 2013, s. 1226).

Yam teşkilatının kökeni ve ne zaman ortaya çıktığına dair elimizdeki bilgiler, bu teşkilatın yapısını ortaya koymaya yetecek seviyededir. Araştırmacılar arasında yam sisteminin Çin’de öteden beri bilindiğini ve Ögedey Han zamanında Moğolların bu sistemi kullandığına ilişkin bir fikir birliği söz konusudur (Müller, 2006, s. 282; Özyetgin, 2005, s. 212; Morgan, 1990, s. 103-104). Buna ilaveten, bu sistemin Cengiz Han zamanında da mevcut olduğu da araştırmacılar tarafından ileri sürülmüştür. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde posta teşkilatının ve yollarının Ögedey Han devrinde faaliyete geçtiği ileri sürülse de Cengiz Han devrinde de bu organizasyon mevcuttur (Oğuz, 2022, s. 48). Cengiz Han’ın Uygur ve Kitan kökenli danışmanları tarafından Çin’deki Yi (veya Li) sistemi ona aktarıldığını düşünenler vardır (Silverstein, 2007, s. 141). Yi ve Yam sistemlerinin benzer noktaları olduğu düşünülmektedir. Fakat Yi’nin Yam üzerinde ne derece etkili olduğu hususu tartışmalıdır. Silverstein’a göre, Moğollar, en azından başlangıçta, yam teşkilatı için Yi sistemini örnek almış olabilirler (2007, s. 144). Burada Kafalı, konuya farklı bir çerçeveden bakarak Moğollardaki Yam sisteminin Selçuklulardaki han ve kervansaraylardan mülhem olduğunu dile getirmektedir (1976, s. 134).

Yam sisteminin menşei her neresi olursa olsun, Moğollar tarafından resmi olarak uygulamaya koyulması Ögedey Han zamanına tesadüf etmektedir (Biran, 2019, s. 114). Yam sisteminin kurulması 1235 Kurultayı’nda kararlaştırılmıştır. Çanay ve Bolgatar’ın raporlarına göre Moğol coğrafyasında seyahat eden elçiler, seyahatleri esnasında çeşitli zorluklar yaşamışlardır. Bunun üzerine elçi gönderme işinin bir sisteme bağlanması düşünülmüştür. Ögedey Han, bu konuyu Çağatay Han’a danışmış ve o da bunu onaylamıştır. Çağatay Han, kendi topraklarından Batu Han’ın topraklarına kadar olan yolu yapmayı taahhüt etmiştir (Reşidüddün Fazlullah-ı Hemedanî, 1995, s. 671). *Gizli Tarih*’teki kayda göre, posta teşkilatının tesis edilmesinde Çağatay Han yetkilendirilmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 2016, s. 203). Böylece yam sisteminin temelleri atılmıştır. Zaman içerisinde bu sistem daha da geliştirilerek tüm Moğol ülkesini kapsar hale getirilmiştir. Yam sistemi, Kubilay Han zamanında tam olgunluğa ulaşmıştır. O, eski yolları yenilemiş, geliştirmiş ve yeni yollar açmayı başarmıştır. Onun sarayında Tibet Budizmi’nin etkisi artmaya başladıkça Tibet’te kurulan aktarma istasyonları da artmıştır. Ayrıca Çin’de yeni fetihler yaptıkça yeni posta yolları da açılmıştır (Shim, 2022, s. 387).

Yam sisteminin esaslarını ve çalışma prensiplerinin nasıl olduğunu dönem kaynaklarında görmemiz mümkündür. Marco Polo, Cüveynî, Reşidüddin gibi Moğol dönemine ilişkin kayıtlar bulunan dönem kaynaklarında yam sistemi üzerine bilgiler de verilmiştir. Yam teşkilatının birbiriyle ilintili birkaç temel fonksiyonu bulunmaktadır.

Yam, devlet memurlarının, seyyahların ve tüccarların yollarda daha rahat ve güvenli bir şekilde seyahat edebilmesini sağlamıştır. *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserde yam sisteminin kuruluş amacının düşmanlar, olaylar ve çeşitli hadiselerle ilgili haberleri göndermek, ayrıca batıdan doğuya, doğudan batıya doğru yollardan geçen malları ve eşyaları korumak olduğunu ifade edilmiştir (Cüveynî, 2022, s. 90).

Bununla beraber yam teşkilatının diğer misyonu imparatorluk dâhilinde haberleşme ve posta hizmetlerini yerine getirmektir. Yam sayesinde merkezden çıkan emirlerin süratli bir şekilde imparatorluğun ilgili kurumlarına ulaşması sağlanıyordu. Yam teşkilatı sayesinde başkentten merkez dışına gönderilen her şeyin teslimat zamanı aylardan haftalara indirilmiştir (Crossley, 2022, s. 154). Dolayısıyla geniş çerçeveden baktığımızda Moğol İmparatorluğu'nun Yam sistemiyle birleştirilmiş olduğunu görmemiz mümkündür.

Moğol posta sistemi üç tür olarak tasnif edilebilir: Morinjam (atlı posta), Tergen jam (araba postası) ve acil askeri meseleler için kullanılan Nârîn jam (Oğuz, 2022, s. 51). Shim, Tergen, Morin ve Narin posta yollarının sırasıyla doğu, orta ve batı yönlerinde seyrettiğini ifade etmiştir. Hatta Ögedey Han zamanında bozkır bölgesinden yani Moğolistan ve çevresinden geçen Morin posta yolu, Kuzey Çin, Türkistan ve Orta Doğu'nun yerleşik yerlerinden geçen posta yollarına nazaran daha iyi işlemekteydi. Bunun nedeni de bu yolun Karakorum'a bağlanmasıydı (Shim, 2022, s. 385-386).

Yam sistemi, Moğolların birlik halinde oldukları zamanlarda tüm ülkeyi kapsayan ve aynı zamanda birleştiren bir sistemdi. Fakat Moğollar arasında ayrılıklar ortaya çıktıktan ve Büyük Han Mönge'nin ölümünden sonra bu ayrılıkların derinleştiği zamanlarda da faal olmaya devam etti. Ayrıca parçalanmadan sonraki süreçte de her bir Moğol ulusunda da yam sistemi uygulanmaya devam etmiştir.

Yam sistemi bütün Moğol ülkesinde olduğu gibi Çağatay topraklarında da tesis ve tatbik edilmiştir. Yukarıda yam sisteminin kuruluşunda Çağatay Han'ın etkili

olduğundan bahsetmiştik. Çağatay Han, kendisine tahsis edilen topraklar üzerinde de bu posta sisteminin teşkilini sağlamıştır. Daha Moğol birliği çözülmeye önce ve Çağatay Hanlığı müstakil hale gelmeden önce, Çağatay Han, Süt Gölü (Sayram Gölü) civarından geçerek Almalık'a uzanan yolu genişletmiş, posta ve ulaşım hizmetlerinin aksamadan yürümesini sağlamıştır (Kafalı, 2005, s. 81-82). Kara Hülagü'nün oğlu olduğu anlaşılan, Çin kaynaklarında A-dji-ghi olarak kaydedilen Çağatay prensi, 1281 yılında, T'ai-ho-ling dağı ile Beşbalık arasında 30 yeni posta istasyonunun kurulmasını rica etmiştir (Bretschneider, 2013, s. 364). Diğer taraftan bu dönemde Yam'ın işlerlik kazanmasında Uygurların büyük etkisi vardır (Özyetgin, 2005, s. 213). 1283 yılında Uygur topraklarında dört tane yam istasyonu kurulmuştur (Bretschneider, 2013, s. 365).

Almalık, Kayalık, Hoten, Yarkend, Kaşgar, Beşbalık gibi Çağatay arazisinde mevcut şehirlerde doğu-batı ekseni boyunca uzanacak şekilde yam istasyonları tesis edilmiştir (Shim, 2014, s. 423, 436-437). Buna mukabil Çağatay Hanlığı dahilinde sıklıkla iç karışıklıkların vaki olduğu bilinmektedir. Bu dönemlerde dahi Yam sisteminin işlerliğini koruması amaçlanmıştır. Kaydu isyanının olduğu bir dönemde, 1281 yılında, Beşbalık ile Kuzey Shanhi'deki Taihe arasındaki bölgeye 22 tane posta istasyonu kurulmuştur (Biran, 1997, s. 42). Böylesine karmaşık ve iktidar savaşlarının yaşandığı bir dönemde posta yollarının yapılması, haberleşmenin daha hızlı ve sağlıklı yapılmasını ve istihbaratın kısa zamanda yerine ulaşmasını amaçlamıştır (Cüveynî, 2022, s. 90; Oğuz, 2022, s. 90).

Kaydu isyanının akabinde, 1304 yılında, Büyük Han Temür Olcaytu ile Çağataylı Duva Han arasında gerçekleştirilen Büyük Uzlaşma sonrasında yam sistemi de tekrardan düzenlenerek işlerlik kazanmıştır. Böylece bu isyan sırasında tahrip olan yam sistemi ile Moğol ulusları arasındaki etkileşim ve irtibat daha da artmıştır. 1320-1330'lu yıllarda yam sistemi en parlak devrini yaşamış fakat bu dönemin sonunda Kara Ölüm'ün yayılmaya başlaması yam sistemini zayıflatmıştır (Shim, 2022, s. 389-390). Moğol birliğinin parçalanması, Kara Ölüm ve yeni güçlerin yükselişi neticesinde Çağatay Hanlığı'nda ve diğer Moğol topraklarında yam sistemi bir daha eski işlevini yerine getirememiştir.

Yam sisteminin kuruluş süreci ve gelişimi hakkında bilgi verdikten sonra sisteminin teknik özelliklerinden de bahsetmek gerekmektedir. Yam sistemi, belirli aralıklarla konuşlandırılmış olan istasyonlardan müteşekkildir. 40 ila 48 kilometre

mesafede kurulan bu istasyonlarda yolcuların konaklaması, atlarının bakımı mevcuttu ve masrafları yerel halk tarafından karşılanıyordu (Kollmar-Paulenz, 2020, s. 43). Fransisken rahip Pordenonelu Oderic'in aktardığına göre bu tip küçük istasyonlar arasındaki mesafe yaklaşık olarak 4-5 kilometredir (Lee, 2015, s. 63).

Yam sistemi içerisinde yetki alanları belirli görevliler yer alırdı. İstasyon yöneticilerine Camçi/Camuçi, istasyonları denetleyen kişilere Todkha'ul/Tod'asun, posta refakatçilerine Ula'açi ve yamaların güvenliğinden mesul kişilere de Karakçi denilirdi (Oğuz, 2022, s. 52-55, 71-73; Cüveynî, 2022, s. 116). Ayrıca bütün Yam teşkilatı sathında olmamakla beraber kritik önemi haiz bölgelerde koşucu olarak tesmiye edilen görevlilerden müteşekkil istasyon tarzı köyler mevcuttu (Oğuz, 2022, s.61). Diğer taraftan Yam dahilinde seyreden bir görevli kendisine tahsis edilen ula'a adı verilen posta atlarını kullanırdı. Çağatay Hanlığı'nda yayınlanan bazı fermanlarda Yam dahilinde seyreden görevlilerin yemek ihtiyaçlarının nasıl karşılandığına ilişkin ibareler bulunmaktadır. Burada Yam'daki posta memurunun yola çıkmasından sonra ona günlük olarak ne kadar yiyecek verildiği tespit edilebilmektedir. Buna göre Yam'da ilerleyen posta görevlisine günlük olarak beş tembin³ içki, iki incik et ve üç batman⁴ tahıl verilirdi (Matsui, 2015, s. 114).

Yam sistemi sayesinde devlet işleri merkezden çok hızlı yayıldığı gibi yolcuların güvenli ve rahat bir yolculuk yapabilmesi de sağlanmıştır. Belli aralıklarla dizilen yam istasyonları sayesinde yolcular, konaklama ve yeme-içme gibi zaruri ihtiyaçlarını temin edebilme imkanına kavuşmuşlardır. Bu da ticaret amacıyla Moğol ülkesine gelen insanları oldukça celp etmiştir. Çünkü ticari faaliyetler, insanların kendilerini güvende hissettikleri yerlerde daha çok tercih edilmekteydi. Özellikle Ortaçağda karşımıza çıkan tehlikelerin, Moğol çağının önemli bir özelliği olan yam teşkilatı sayesinde azaltılması, tüccarların buraya gelmelerini sağlamıştır. Moğolların fethettiği geniş coğrafyada bu sistem tatbik edilmiştir. Yam sistemi, bu yönüyle, Pax Mongolica'nın yani Moğol Barışı'nın ortaya çıkışında ve sürdürülebilir olmasında da etkili bir unsur olmuştur.

Yam sistemi, insan merkezli daha doğru bir ifadeyle insanların ve devletin çeşitli hizmetlerinin karşılandığı bir sistem olması hasebiyle bu sistemin çeşitli

³ Moğolların kullandığı bir sıvı ölçü birimidir (Matsui, 2015, s. 114).

⁴ Moğolların kullandığı bir ağırlık ölçü birimidir. Bir batman yaklaşık 596 gramdır (Wilkens, 2021, s. 151).

giderleri mevcuttu. Yam üzerinde seyahat eden elçilerin ve devlet memurlarının halka eziyet vermemesi için çeşitli noktalarda kurulan yam istasyonlarında vergi toplanırdı (Mu'ineddin Natanzî, 1336, s. 139). Cüveynî, her posta menziline mesarifinin tümenlere pay edildiğini ve her iki tümene bir yam düşecek şekilde bu taksimatın yapıldığını ifade etmektedir. Bu tümenler mevcut yamlarla ilgilenirler ve eksikleri raporlayarak hana iletirlerdi. Ayrıca halktan da yam için kopçur vergisi toplandığını ifade etmiştir (2022, s. 91). Bu suretle bölgedeki yam istasyonunun masrafları devlet ve halk işbirliği ile giderilmeye çalışılırdı.

Yam sistemi dahilinde seyahat eden yolcuların seyahatleri boyunca yanlarında “payza” adı verilen bir belge bulunmaktaydı. Çince paizi/p'ai-tzu kelimesinden gelen payzanın adı Moğolca “gerege”dir. Payzanın Çinlilerden Türklere ve Moğollara intikal ettiği düşünülmektedir. Bu payza sayesinde yolcular Moğol topraklarında dolaşım hakkına malik olurlardı. Dolayısıyla payza bir çeşit ulaşım belgesi, vize kabilinden sayılabilir. Payza, elinde bulunduğu kişiye yam istasyonlarından hizmet edinebilmesini sağlardı. Payzanın Moğollara özgü bir nesne olmadığı ve Moğollardan önce Tang, Jin ve Liao devletlerinde kullanıldığı bilinmektedir (Özdal, 2016, s. 268; May, 2017, s. 29; Coşkun, 2024, s. 53-55). Üzerinde dönemin hükümdarının adının yazılı olduğu payza sayesinde Moğol ülkesinde seyahat halinde olan yolcuların güvenliği Moğol merkezi idaresi tarafından temin edilmiştir. Payzaların üzerinde Uygur alfabesiyle yazılan “*Ebedi göğün gücüyle, hanın emriyle bu karara saygı göstermeyenler idam edilecektir*” şeklinde bir ifade vardır (May, 2017, s. 29). Bununla hem Uygurların Moğollar üzerindeki tesirati görülmektedir hem de merkezi idarenin yaptırım gücü ortaya konulmaktadır.

4.3.4. Ortak Sistemi

Moğol iktisadi tarihi incelendiği zaman, Moğolların ticaret hayatındaki en önemli hususiyetlerden, kurumlarından birisinin “ortak sistemi” olduğu görülecektir. Ortak kelimesinin Türkçeden Moğolcaya geçtiği görülmektedir. Bu geçişte Uygur etkisi söz konusudur (Özyetgin, 2005, s. 171). Ortak, “tüccar” anlamına gelmektedir (Poppe, 1955, s. 40; Özyetgin, 2005, s. 171). Ortak, tüccarı karşılamaşının yanı sıra bu tüccarların bir araya gelerek oluşturdukları ticari birliğin de adı haline gelmiştir

(Özyetgin, 2005, s. 171). Ortak sisteminde tüccarlar sermayelerini bir araya getirir ve belirli oranda bir kâr alırlardı (Atwood, 2004, s. 429).

Bu sistem sayesinde Moğol hanları, hem ekonomik hayatın bir parçası olmuşlar hem de piyasayı yakından takip edebilme ve kontrol altında tutabilme imkanına malik olmuşlardır. Bununla birlikte şunu da ifade edelim, bu sistemle hanlar doğrudan ticaretle meşgul olmak durumunda kalmadan ortaklara belirli bir bütçe vererek onlardan kendileri için ticaret yapmalarını sağlayarak büyük bir kar elde ediyorlardı (Aziz, 2022, s.59; Hansen, 2021, s. 278-279). Diğer taraftan hem tüccarlar hem de onları kontrol eden hükümdarlar için ortak sistemi, büyük ticari işleri gerçekleştirebilmek adına bir araya gelmeyi ifade etmektedir. Bu işbirliği sayesinde taraflar büyük bir güce sahip olarak bir kişinin altından kalkamayacağı faaliyetleri gerçekleştirirdi (Özdal, 2016, s. 358). Beckwith, ortak sisteminin merkezin desteği sayesinde son derece karlı olduğunu ifade etmektedir (2023, s.211).

Daha Cengiz Han zamanında tüccar zümrelerle kurulmaya başlanan yakın ilişkiler, ondan sonra da devam etmiştir. Türkçe ortak olarak anılan tüccarlar, hanlara ve prenslere ortak olup eski deneyimlere ve ilişkilere göre dizayn edilen ticaret döngüsünde devletin kendilerine tanıdığı geniş imkanlardan faydalanmışlardır (İ. Togan, 1984, s. 76). Moğol hanları tarafından ortak tüccarlarının hakları koruma altına alınmıştır. Ortaklara tanınan imtiyazlar, onları diğer tacirlerden ayrı bir konuma getirmiştir (Kılıç, 2017, s. 185). Bundan dolayı onlar devlet şemsiyesi altında himaye edilmişlerdir. Bu minvalde Möngke Han, ortak tüccarların haklarını korumak adına ve işlerini kolaylaştırmak adına onlara yarlık, berat ve emirnameler vermiş, devletin atlı ulaşım sisteminden faydalanmalarını sağlamıştır. Hatta onlara vergi muafiyeti tanıdıkları gibi Moğol aristokrasisine tahsis edilen malikane vergilerinin toplanması sorumluluğunu üstlenmişlerdir. (İ. Togan, 1984, s. 76-77).

Moğol hanlarının bu politikaları sadece tüccarları korumak amaçlı değildir. Moğol idaresinin ve tüccarların bu uygulamasını simbiyotik ilişki olarak tarif etmek mümkündür. Çünkü bu ilişkide her iki taraf kendi çıkarlarını düşündüğü kadar karşı tarafı da düşünmekteydi. Ortaklar ticari faaliyetlerini sürdürebilmek, Moğol idaresi de ekonomiyi kontrol altında tutabilmek adına birbirlerini gözetmişlerdir.

Ortak sisteminde belki de en önemli konumları işgal edenler Uygurlardı. Daha Cengiz Han zamanından itibaren Moğol devletinde üst düzey vazifelere

getirilen Uygurlar, ticari hayatta da faaldiler. Uygurların kültürel anlamda ortaya çıkan üstün özellikleri, onların bu makamlara getirilmesinde önemli rol oynamıştır. Uygurların etki sahası, Çağataylıların siyasi coğrafyasını teşkil etmekteydi. Bu yüzden Uygurlar, Çağatay Hanlığı'nda yüksek derecede etkiye sahip olmuşlardır. Onlar, bu sahada ve hanlıkta ticaretin aktif unsuru olmuşlardır. Dahası ortak sisteminin de başını Uygurlar çekmiş ve yine onlar doğu-batı ticaretinin gelişmesine katkı sağlamışlardır (Özyetgin, 2014, s. 19). Uygurlar haricinde ortak sisteminde az sayıda da olsa Süryani, Ermeni ve Yahudi tüccarların da yer aldığı görülmektedir (Hansen, 2021, s. 279).

Çağatay Hanlığı'ndaki Uygur tüccarlar, Çağatay idaresiyle iş birliği içerisinde olup Moğol prensler ve hatunlarıyla ortaklıklar tesis etmişlerdir. Ortak sistemi sayesinde Uygur ve Müslüman tacirlerin malları her türlü riske karşı güvence altına alınmıştır (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 135). Uygurlar ve onlara ilaveten Türkistanlı Müslüman tacirler, Moğol hakimiyeti öncesinde ve sonrasındaki ticari hareketliliğin bir parçası olmalarının yanı sıra Moğol döneminde ortak sistemine dahil olarak Moğol ekonomisinde kendilerine yer bulmuşlardır (Aziz, 2022, s. 59).

4.4. Çağatay Hanlığı'nda Şehir

Şehir, insanların bir araya gelmeleriyle oluşturdukları yaşam alanlarıdır. Sosyal, kültürel ve ekonomik birikimin yoğunlaştığı yerler olup fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal hayatın merkezleridir. (Küçükaşçı, 2010, s. 441). Weber, iktisadi bir yaklaşımla şehri *“sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil, esas itibariyle, ticaret ve alışverişle kazandıkları bir yerleşim yeridir.”* şeklinde tanımlamıştır (Weber, 2018, s. 74).

Türkistan tarihinde şehircilik oldukça köklü bir geçmişe sahiptir. Daha Hun çağında Türklerin şehirler tesis ederek buralarda yaşadıkları görülmektedir. Şehirler, aynı zamanda tarım ve ticaret gibi meşgalelerle iç içedir. Türkistan'da Türk şehirciliği Hunlardan sonra da gelişerek devam etmiştir. Köktürk devrinde daha fazla gelişmiş bir Türk şehirciliği vardır. Gerek konutlarıyla gerek tahkimatlarıyla bu dönemde Türkler şehirlere daha fazla önem vermeye başlamıştır. Uygurlar zamanında Doğu Türkistan'da Türk şehirciliği en canlı dönemlerinden birisini yaşamıştır. Türkistan'daki şehirlerin bazıları, İpek Yolu'nun etkisiyle ticaret şehri

hüviyeti kazanmıştır. Ayrıca bu ticaret yolu sayesinde şehirlerin geliştikleri görülmektedir (Tombuloğlu, 2022, s. 93-105).

Yaygın anlayış, bozkır sakinlerinin şehir hayatı ile ilgisi olmadığı yönündedir. Buna göre, bozkırda yaşayan Türkler ve Moğollar, hayvan sürüleri peşinde şekillenen bir hayat tarzına sahip oldukları için şehir kültürüne sahip değildir. Fakat tarihi kayıtlar ve bilimsel çalışmalar bu düşüncenin aksini göstermektedir. Eski Türklerin şehirle herhangi bir bağlantısı olmasa da bu yaşam tarzıyla ilgili kelime hazinelerinin olmayacağı aşıkardır. Türkler, daha Hun çağından itibaren yerleşik hayatla iç içe bir yaşantıya sahip olmuştur. Bu, Köktürk ve Uygur çağında da devam etmiştir (Kafesoğlu, 2017, s. 308-312; Sümer, 2019). Türklerin şehir için balık ifadesini kullanması ve bunun Moğollar tarafından da kullanımı, bozkır kavimlerinin şehir hayatıyla ilintisine ve birbirleri arasındaki etkileşime örnek gösterilebilir. Bilindiği üzere Moğolların Çin'i almasını müteakip Kubilay Han başkentini Hanbalık'a nakletmiştir.

Moğolların şehirlerle olan ünsiyeti oldukça zayıftır. Daha önce de ifade edildiği üzere Moğollar için şehir yaşamaktan ziyade kontrol edilmesi ve kendi menfaatleri doğrultusunda kullanılması gereken bir unsurdur. Bundan ötürü uzun yıllar boyunca şehirlerle aralarına mesafe koymuşlardır. Fakat şunu da ifade etmek gerekmektedir ki Asya'da kurulan konargöçer devletler, daha Asya Hunlarından itibaren yerleşik toplumlarla irtibat halinde olmuşlar, karşılıklı ihtiyaçlarını gidermişler, ticaret yapmışlardır (Tezcan, 2009, s. 152). Dolayısıyla Moğollar da Asya merkezli konargöçer bir devlet olarak ortaya çıktığı için şehirde yaşamasalar da şehir kültüründen ve şehirlilerden kopuk değillerdi. Onların tahayyülünde şehir, zenginliğin ve ihtiyaç duyulan ürünlerin kaynağı, sermaye merkezi, saygınlık ve meşruiyet sembolüydü (Biran, 2013, s. 257).

Güçlü bir imparatorluk haline gelmeden, geniş bir coğrafyaya hükmetmeden ve yerleşiklerle temas etmeden önce Moğolların mimari bir geleneklerinin olduğunu söylemek zordur (Haykıran, 2016, s. 275). Gelişmiş bir mimari teknikleri ve şehir kültürleri olmamasına rağmen Moğol idarecileri zaman içerisinde şehirlerin önemini farkına varmışlardır. Tabii ki bunun olabilmesinin arkasında şehirlerin icra ettiği fonksiyonların farkına varabilmeleri yatmaktadır. Zaman içerisinde Moğollar, yerleşik kültürlerle temasları sonucunda şehir kültürüne yakınlaşmışlardır.

Moğollar kısa bir zaman içerisinde ele geçirdikleri bölgelerdeki yerleşik hayat kültüründen etkilenmişlerdir. Moğol idarecileri de bu şehirleri örnek alarak yeni şehirlerin inşa edilmesine önayak olmuşlardır. Karakorum, Saray, Hanbalık, Shangdu, Gazaniye, Mahmudabad bu minvaldedir (Biran, 2013, s. 257). Fakat Moğol Türkistan'ında yani Çağatay Hanlığı'nın idare sahasında şehircilik diğer Moğol uluslarına nazaran daha zayıf kalmıştır. Gerek şehirlerin idaresi gerek yeni şehirlerin kurulması hususunda zayıf kalmıştır. O kadar ki Çağatay Hanlığı'nın bir başkenti olup olmadığı bile bir tartışma mevzuu teşkil etmektedir. Moğol fütuhâtı esnasında buradaki şehirlerin tahrip edilmesi, kuruluş yıllarında Türkistan şehirlerinin Büyük Hanlığın kontrolü altında olması, Çağataylıların şehir idaresine uzak kalmasının başlıca sebepleridir. Hanlık, müstakil hareket etmeye başladığı zamanlarda hanların şehirlere ilgisinin arttığı görülmektedir. Kabaca 14. yüzyılın başlarında Çağatay hanları şehirlerin önemini fark ederek onları daha yaşanabilir bir yer haline getirmeye çalışmıştır. Çağatay Hanlığı şehirleri yıllardır savaşların ana merkezi olduğu için oldukça harap olmuştur. Han bu tahribatı gidermek ve yeni şehirler inşa etmek noktasında emek sarf etmişlerdir.

4.4.1. Moğol İstilasının Türkistan Şehirleri Üzerindeki Etkisi

Cengiz Han'ın Moğolların başına geçmesi ile birlikte başlayan Moğol fütuhâtı, Türkistan, Rusya, Çin, İran gibi muhtelif coğrafyalardaki şehirleri oldukça müşkül durumda bırakmıştır. Bir fırtınayı andıran Moğol fütuhât evresi, mezkûr coğrafyalardaki şehirler için olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Fakat Moğolların yıkıcılığından olumsuz olarak en çok etkilenenlerin Türkistan şehirleri olduğu bariz bir şekilde görülmektedir. Bu dönemde Moğol fütuhâtı Türkistan'ın doğu kesimlerinde görece daha sakin geçerken batıdaki fetihler oldukça yıkıcı olmuştur. Bölgedeki tahribatın giderilme çalışmaları daha Cengiz Han zamanında başlamıştır (Biran, 2013, s. 260).

Moğolların Haremşahlara karşı yaptıkları savaş, Maverâünnehir için tam bir yıkımla sonuçlanmıştır (Andican, 2019, s. 112). Maverâünnehir bölgesi, Çağatay Hanlığı'nın payına düştükten sonra uzun yıllar boyunca kendisine gelmeye çalışmıştır. Çağatay Hanları da hakimiyetleri altındaki tahrip olmuş şehirleri tekrardan eski haline gelmesi için uğraşmışlardır.

Moğollar şehirleri savaş yoluyla aldıkları gibi diplomatik temaslar kurmak suretiyle de aldıkları yerler de olmuştur. Cengiz Han'ın barışa öncelik verdiği ve savaşı son çare olarak gördüğü müşahede edilmektedir. Misal, Herat şehrinin fethi barış yoluyla gerçekleşmiştir. Fakat daha sonra bura halkı Harzemşahlara toparlanıp Moğolları yeneceğine inanarak isyan etmiştir. Moğollar da onların bu hareketini cezasız bırakmamıştır (Herevî, 1362, s. 69; Şahin, 2013, s. 125-126).

Esasen Moğollar, bir bozkır halkı olarak şehirlere mesafeli yakalaşmakta ve şehirli nüfustan uzak durmaktaydı. Moğolların şehirlere ve şehir yaşantısına mesafeli durmasının arkasında yerleşik hayatın onları tüketiceği düşüncesi yer almaktadır. Bu inanç, Moğollarda şehirlere düşmanlık ve korku derecesine ulaşmıştır. Cengiz yasalarının Moğolları şehirlerden uzak kalmaya zorlaması da bunun bir sonucudur (Gündoğdu, 2002, s.131). Bununla birlikte tarihî süreç, bozkırdan çıkan fatihlerin ve devletlerin bir müddet sonra yerleşik kültürlerle yoğun temaslarda bulunduğunu ve hatta bir müddet sonra yerleşik hayatın bir mümessili olmaya başladığını göstermektedir.

Moğol fütuhâtı zamanında şehirler tahrip edilerek otlak haline getirildiği görülmektedir. Ruysbroeckli Willem, Moğolların büyük hayvan sürülerine otlak alanı açmak olduğunu bazı şehirleri bilerek tahrip ettiklerinden bahsetmektedir. Kayalık'ın etrafındaki şehirlerin harap edilmesi ve buraların otlak haline getirilmesi bu meyandadır (2010, s. 159). Bu durum, muhtemelen, otlak alanların konargöçerler için büyük bir önemi haiz olması ile ilintilidir. Zira onların hayvancılıkları doğal otlaklara bağlıdır. Bu da ister istemez otlaklara daha fazla ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır. Özellikle iklim değişiklikleri gibi tabii olayların yaşanması ekolojik dengeyi etkileyerek otlakların azalmasına, dolayısıyla hayvancılıktaki verimin düşmesine neden olmaktadır (Bold, 2001, s. 34).

Fütuhâtın bitimiyle Moğollar, emirlerindeki yerli ve yabancı müşavirlerin yardımıyla yeniden inşa faaliyetlerine başladılar (Golden, 2015, s.139). Moğol fatihler, kısa bir süre önce fethettikleri ve yıkıma uğrattıkları şehirleri tekrardan mamur hale getirmeye ve eski fonksiyonlarını geri kazandırmaya çaba sarf etmişlerdir. Şehirlerin mamur hale getirilmesi ve geliştirilmesi çalışmalarının daha Çağatay Han zamanında başladığını ifade edebiliriz. Onun bu konu üzerindeki faaliyetlerine ilişkin çok az olsa da bizlere ipuçları vermektedir. Mesela onun İli

nehri üzerine 48 sütunlu köprü inşa ettirmesi bu minvalde değerlendirilebilir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 164).

4.4.2.Kaydu İsyânının Çağatay Şehirlerine Etkisi

1251 yılında tertiplenen kurultay ile birlikte hanlık makamına Möngke Han'ın iclas etmesiyle Ögedeyliler iktidardan tasfiye edilmiştir. Ögedeyliler iktidardan uzaklaştırılarak tarihî haklarından ve miraslarından da mahrum bırakılmışlardır. Bundan sonra Ögedeyliler, Türkistan'da Çağatay Ulusu ile beraber yaşamaya başlamıştır. Ögedey Han'ın torunu Kaydu, Kubilay Han'ın Çin'de iktidarını tesis edip Çağatay tahtına Barak'ı oturtmasıyla faaliyetlerine başlamıştır. Kendisi, iktidardan uzaklaştırılan Ögedeylilerin haklarını geri almak adına mücadele etmiştir. Daha Möngke Han zamanında tarihi haklarının peşine düşen Kaydu, Büyük Han olarak Moğolların liderliğini yapan Kubilay Han'ın otoritesine meydan okuyarak Çin'in kuzeybatı sınırlarına düzensiz akınlar yapmıştır (Biran, 2022, s. 104; Rossabi, 2015, s. 75-76).

Kaydu'nun güçlenmesi ve yayılmasının önüne geçmek isteyen Kubilay Han, Çağatay şehzadelerinden Barak'ı Çağatay topraklarına göndermiştir. Barak'ın buradaki misyonu, Kaydu taraftarlarının artmasını önlemek ve mevcut toprakları müdafaa etmektir. Fakat bölgeye geldikten bir süre sonra Barak'ın Kubilay Han ile arası açılmıştır. Barak bir taraftan Büyük Hanlık ile bir taraftan da Kaydu ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Barak böyle bir ortamda üçüncü cepheyi de açarak Altın Orda hanı Möngke Timur'un topraklarına saldırıda bulunarak hem sınırlarını onların aleyhine genişletmiş hem de ciddi miktarda ganimet elde etmiştir. Ardından Kaydu'nun ordusuna saldırmış ve onları Ceyhun nehri civarında mağlup etmiştir. Kaydu'nun yardımına gelen Altın Orda askerleri, Çağatay ordusunu dağıtmıştır. Kaydu ve Möngke Timur adına amcası Berkecer, Barak'a elçi göndererek Talas'ta toplantı yapmayı teklif etmiştir (Kaya, 2023, s. 161-164). Onların bu toplantı teklifi, Barak Han'ın başta Semerkant olmak üzere Türkistan şehirlerinin zarar görmesinin de önüne geçmiştir.

Ömrünü, ailesine tanınan iktidar hakkını tekrar elde edebilme mücadelesiyle geçiren Kaydu, 1301 yılında vefat etti. Ögedey ve Çağatay uluslarının başında bulunduğu yıllar boyunca Büyük Hanlık'a karşı başlattığı hareket başarısızlıkla

neticelendi. Kendisinden sonra gelenler de aynı sonuçla karşılaşmıştır. Buna karşın kaynaklarda Kaydu için ideal bir hükümdar portresi çizilmektedir. Bir dönem Kaydu'nun maiyetinde bulunan Cemal Karşı, onun için *“adil, cömert, anlayışlı, ülkesini düşünen, bilgili, Müslümanların destekçisi, merhametli bir hükümdardı”* ifadelerini kullanmaktadır (2005, s. 124). Cemal Karşı, bu tasvirinde Kaydu'yu idealize etmeye çalışmaktadır.

Ögedey, Cuci ve Çağatay uluslarının temsilcileri 1269'da Talas'ta bir araya gelmişlerdir. Barthold'un kanaatine göre Talas'ın kurultay merkezi olarak seçimi, Kaydu'nun galip taraf olarak kurultayı kendi bölgesinde yapma isteğiyle alakalıdır (Barthold, 2020, s. 505). Bu kurultayda Cuci ulusunu Berkecer, Ögedey ulusunu Kaydu ve Çağatay ulusunu da Barak Han temsil etmiştir (Kaya, 2023, s. 164). Burada Kaydu, iki ulusun da başbuğu olmuştur (Kafalı, 2005, s. 108). Taraflar burada bu kurultayı tertip ederek hem aralarındaki sorunların çözümünü görüşmüşler hem de kendilerini ekonomik olarak rahatlatacak bazı kararlara imza atmışlardır.

Cengiz Han'ın farklı kollardan gelen torunları olan bu prensler ilkin yedi gün boyunca ziyafet vermelerinin akabinde sekizinci gün Kaydu'nun riyasetinde toplantıya başladılar. Evvela Kaydu, diğer prenslere barış yapılması gerektiğini ifade ettikten sonra Barak Han, Çağataylıların barınabilmesi için yurt tahsis edilmesi gerektiğini dile getirdi. Burada alınan karara göre, Maverünnehir'in üçte ikisi ona bırakılırken geri kalan bölgelerin ise Kaydu ve Mengü Timur'un beraber idare etmesi kararlaştırıldı (Barthold, 2020, s. 505-506; Biran, 2022, s. 107). Burada dikkat çeken nokta Moğol uluslarının ortasında yer alan Çağatay Hanlığı'nın siyasi coğrafyasının geçmişten beri netlik kazanmamasının yarattığı sıkıntıların çözüme kavuşturulmasıdır. Her ne kadar bu çözüm Çağatay idaresinin istediği şekilde çözülmese de diğer ulusların ortaklaşa bir karara vararak sınırları netleştirmeleri en azından sınır çatışmalarının önüne geçmiştir. Biran, 1269 kurultayı ile birlikte Türkistan'daki Moğolların, Büyük Han'ın otoritesini kesin olarak tanımamaya başladıklarını ifade etmektedir (Biran, 2022, s. 107).

Bu kurultayda, Kaydu'nun Çağataylılar üzerindeki etkisinin artmaya başladığı görülmektedir. Burada, konargöçerlerin yaşadığı İli ve Dooloon nehirleri arasındaki bölge Kaydu'ya bırakıldı (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 152). 1269 kurultayından itibaren Çağatay Ulusu, Büyük Han'a değil Kaydu'ya bağlı hale

gelmiştir. Kafalı, bu durumu, Algu Han'ın başlattığı istiklal hareketinin kaybı olarak yorumlamaktadır (Kafalı, 2005, s. 109).

1269 yılında Talas'ta toplanan kurultayda Çağatay Hanlığı'nda mukim konargöçerleri ilgilendiren kararlar da alınmıştır. Buna göre, Yedisu ve İli bölgelerinde yaşayan konargöçerlerin bir kısmı Maverünnehir'e nakledilmiş, yaylak ve kışlaklar yeniden tespit edilmiş ve tarafların sınırları netleştirilmiştir. Yine burada Çağatay coğrafyasında yaşayan konargöçerlerin dağlarda ve ovalarda yaşamaya devam etmesi, şehirlere yaklaşmamaları, büyükbaş hayvanların tarım arazilerine girmesine izin verilmemesi ve konargöçerlerin yerleşik ahaliye zarar verecek herhangi bir eylemde bulunmaması gibi konular üzerinde de fikir birliğine varılmıştır (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 168). Barak Han'ın yaylak ve kışlak yerleri de burada tespit edildiği gibi yerleşik halkın idaresi de Mesud Bey'in uhdesine bırakılmış ve o, Kaydu namına Umumi Vali sıfatıyla şehirleri idare etmekle görevlendirilmiştir (Barthold, 2020, s. 506; Kafalı, 2005, s. 109).

Kaydu, yukarıda alınan kararlardan da anlaşılacağı üzere şehirlerin kıymetini bilen birisiydi. Fakat hiçbir zaman şehri meşruiyet kaynağı olarak kullanmadığı gibi onun zamanında Türkistan'da diğer Moğol uluslarının şehirleriyle rekabet edebilecek bir şehir de kurulamadı. Biran, Kaydu'nun şehir kuramamasını anormal bir şekilde Çağataylıların lideri olarak onların topraklarında kuracağı bir şehrin taraflar arasındaki dengeyi bozacağı şeklinde değerlendirmiştir (Biran, 2013, s. 268-269).

Kaydu'nun isyanı ve mücadelesi esnasında Çağatay şehirleri oldukça yıpranmıştır. Bu tahribat, daha bir asır önce yaşanan Moğol fütuhatının akabinde yaşanınca Çağatay şehirleri oldukça zor bir durumda kalmıştır. Bu kurultaydan bir müddet sonra Barak Han ve İlhan Abaka arasında cereyan eden savaşlarda İlhanlı ordusu Ceyhun nehrini geçerek Çağatay şehirlerini tahrip etmiştir (Kafalı, 2005, s. 110-112). Bu isyan hareketi esnasında şehirler tahrip olduğu kadar tarım arazileri de zarar görmüş, hatta Türkistan'da ziraat ve ticaret çökme nokta gelmiştir (Barthold, 2013, s. 169). El-Ömerî'deki "*Bu ülkeyi gezen sözüne güvenilir birinin bana anlattığına göre Türkistan şimdi harabelerle ve hasarlı binalarla doludur.*" şeklindeki kayıt (2014, s. 107), Kaydu'nun iktidar mücadelesinde Türkistan şehirlerinin ve köylerinin akıbetini göstermektedir.

Buna karşın Çağatay hükümdarları bu süreci atlatabilmek ve Çağatay şehirlerini yeniden mamur hale getirebilmek, ticari ve zirai faaliyetleri tekrardan canlandırabilmek için çaba sarf etmiştir. Fakat Kaydu'nun ölümünü müteakip kontrolü ele geçiren Çağatay hükümdarı Duva Han'ın oldukça uzun olan saltanatında Yuan hanedanı ile yapılan savaşlar barış ve düzenin tesis edilmesini engellemiştir (Ryan, 1998, s. 362). Kaydu isyanının ve ardından cereyan eden isyanların sonucunda Çağatay ülkesinin bir harabe haline geldiği ve bundan dolayı Çağatay hükümdarlarının devletin biraz olsun ayakta kalmış güneybatı kesimlerine yöneldiği görülmektedir (Weiers, 2006,s. 333; Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 168).

Çağatay tahtında en uzun süre oturan kişi olarak zikredebileceğimiz Duva Han zamanında Andican şehri kuruldu (Hamdullah Mustawfi, 1919, s. 239). Mu'ineddîn Natanzî'nin belki de mübalağalı bir şekilde “Kubbet'ül-İslam” olarak andığı Andican'a Çağataylıların diğer şehirlerden insanlar getirilerek burada nüfus artırıldı. Bu suretle burasının bir ticaret ve zanaat şehri haline gelmesi amaçlandı (Mu'ineddîn Natanzî, 1336, s. 106; Çuluuni ve Oçirin, 2003, s. 279).

Kebek Han zamanında da şehirleşmeye ve ziraata önem verildiği görülmektedir. Babası Duva Han'ın icraatları göz önüne alındığı takdirde bu durumun şaşırtıcı olmadığı ortadadır. Kebek Han, tahta geçtikten sonra Cengiz Han zamanında harabeye dönen Belh'i tekrardan mamur hale getirdi (Mirza Ulugbek, 1994, s. 315; Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, 2020, s. 29). Kebek Han'dan sonra tahta oturan Tarmaşirin Han'ın da şehirlere karşı bir meylinin olduğu görülmektedir. Onun Maveräünnehir'deki yerleşik hayatı destekleyen tavrı olsa da Roux'ya göre Tarmaşirin Han, “*Kış ortasında saray yerine kendi ordasında yaşamayı tercih edecek kadar hakiki bir Moğol*” idi (2001, s. 442). Yıkılış devri hükümdarlarından Bayan Kulu Han da şehirleri ve köyleri daha mamur hale getirmeye özen göstermiştir (Mirza Ulugbek, 1994, s. 322).

4.4.3. Çağatay Şehirlerinin Ekonomik Ekosistemi

Çağatay Hanlığı'na bağlı şehirlerin önemli bir kısmı İpek Yolu güzergahına dahildir. Bundan ötürü bu şehirlerde iktisadi hayat ticaret etrafından şekillenmektedir. Semerkand, Buhara, Kaşgar, Taşkent, Özkent, Hoten, gibi şehirler

bu minvalde zikredilebilir. Tabii ki bu şehirlerde ticaretin yanı sıra ziraat ve zanaat hayatının da mevcut olduğunu zikretmek gerekmektedir.

Çin'den başlayarak batıya doğru seyreden ticaret yolları üzerinde kümelenen Çağatay şehirlerinde ticaretin yoğunluk seviyesi oldukça yüksekti. Moğol öncesi dönemden tevarüs eden bu düzenin Moğol çağında da devam etmesi sağlandı. Çağatay şehirleri, hem kendi aralarında hem de başka coğrafyalarla bağlantılı olarak ticaret döngüsünü devam ettirdi. Bir malın üretilmesi, pazarlanması ve taşınması, ticaretin aksamadan devam etmesini sağladı. Çağatay şehirlerinin ürünlerin ham maddelerinin temini, üretimi ve ticareti noktasında kapasitelerinin yüksek olduğu görülmektedir. Tabii burada her şehrin farklı farklı özellikler taşıdığını söylemeliyiz. Kimi şehir madenleri ile öne çıkarken kimisi zirai ürünleri ile temayüz etmektedir.

Çağatay Hanlığı şehirlerinde ticaretin nasıl gerçekleştiğinden bahsetmek gerekmektedir. Çağatay şehirlerinin şehir profili birbirine çok yakındır. Bunları şehir ve havalisinin düzen ve işleyişlerinin birbirine benzediği görülmektedir. Şehirlerin dışında çiftlik, bağ, bahçe gibi üretim alanları vardır. Şehir merkezlerinde zanaatçı dükkanları ve üretim atölyeleri mevcuttur. Köy ve kasabalarda üretilen ihtiyaç fazlası ürünler şehirde satılırdı. Özellikle konargöçerler ihtiyaçlarından fazla olarak ürettikleri ürünleri satarlar ve karşılığında da kendilerine lazım olanı temin ederlerdi. Şehirlere dışarıdan getirilen ürünler, şehir ahali tarafından alınırdı. Ayrıca alınan fakat ihtiyaçtan fazla olan ürünler de depolanarak daha sonra çarşıda yahut panayirlarda satılırdı (Özdal, 2019, s. 123-126).

Ticareti gerçekleştiren kişiler tacirlerdir. Onlar, iç ve dış ticaret yaparlardı. Birbirine uzak mesafelerdeki ülkeleri alışveriş bağıyla birbirine bağlayan kişilerdir. Çağatay Hanlığı'nın kurulduğu Türkistan bölgesi, Hindistan, Deşt-i Kıpçak, İran gibi bölgelerle çevrilidir. Dolayısıyla Çağatay Hanlığı'nın bu bölgelerle yoğun bir şekilde alışverişi vardı. Farklı milletlerden tacirler, Çağatay şehirlerinden mal alıp satarak büyük bir ticaret döngüsünün oluşmasını sağladı. Çağatay sahasında özellikle Hindistanlı tüccarların aktif olduğu bilinmektedir. Hatta onların Çağatay Hanlığı'nda sonra da Türkistan ticaretinin aktif bir parçası oldukları bilinmektedir (Levi, 2002). Ayrıca Tarmaşirin Han zamanıyla birlikte ülkenin Mısır ve Suriye'den gelen tüccarlara açık hale getirildiği görülmektedir (el-Ömeri, 2014, s. 91). Bazı kaynaklarda Çağatay şehirleri arasında kaç günlük mesafe olduğu kayıtlıdır. Bunlarda birisi olan Francesco Balducci Pegolotti, deve arabasıyla Astarhan'dan

Ürgenç'e 25, deveyle Ürgenç'ten Otrar'a 30-40, eşekle Otrar'dan Almalık'a 45 gün sürdüğünü belirtmektedir (1936, s. 21). Onun bu kaydı oldukça önemlidir. Çünkü onun verdiği bilgiler tüccarlara yöneliktir. Dolayısıyla onun bu sözlerinden, Çağatay topraklarında seyahat eden tüccarların bir şehirden diğerine kaç günde vardığını tespit etmek mümkündür.

Hindistan, İran, Mısır, Suriye, Deşt-i Kıpçak ve daha uzak coğrafyalara mensup tüccarlar, Çağatay topraklarının farklı şehirlerine gelerek ticaret yapardı. Tüccarlar, şehirlerdeki çarşı ve pazarlarda ürün tedarik eder yahut satarlardı. Tarihi kaynaklar Çağatay dönemine ilişkin Türkistan şehirlerinin çarşı ve pazarları hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan birisi olan Ruysbroeckli Willem, Kayalık'ta çok sayıda tüccarın geldiği bir pazarın bulunduğu bilgisini paylaşmaktadır (2010, s. 159). İbn Battuta, Buhara, Nahşeb ve Tirmiz'in çarşı ve pazarlarından bahsetmektedir. O, Buhara'daki çarşıların Cengiz Han zamanında tahrip edildiğini ve hala harap vaziyette olduğunu ifade ederken Tirmiz'in çarşılarının ve sokaklarının içinden su geçtiğini aktarmaktadır (2000, s. 527, 530, 542). El-Ömeri, Semerkand'ın güzel pazarlara sahip olduğunu dile getirmektedir (2014, s. 102). Cemal Karşı, Hoten'deki pazarlardan bahsetmektedir (2005, s. 146). Möngke Han'ın Hülegü'ye gönderdiği Çinli elçi Chang-te'nin kayıtlarında da Türkistan'daki çarşılarından bahsedilmektedir. Chang-te, İran'a giderken gördüğü şehirlerden Bula ve Almalık'taki çarşı ve pazarlarından söz etmektedir (Bretschneider, 2013, s. 278). Fakat bu kayıtlarda çarşı ve pazarların niteliği hakkında detaylı bilgi sunulmamaktadır.

Türkistan'a gelen tüccarlar, onlar ve Çağatay topraklarında seyahat eden diğer yolcuların konaklaması için yapılan hanlarda yahut kervansaraylarda kalırlardı. Kervansaraylar sayesinde tüccarların ve diğer yolcuların can ve mal emniyeti sağlanmaktadır. Bundan dolayı yöneticiler ana yollar üzerine bu yapıları inşa etmek için uğraştılar (Gulati, 1981, s. 563-564). Moğol idaresi altındaki Türkistan'da bu yapıların ihtiyacı ne denli karşıladığı sorusunun cevabını bulmak güçtür. Moğol öncesi dönemde kervansaray yoğunluğu yüksekken Moğol fütuhatıyla bu yapıların ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Çağatay hanlarının, ticari hayattaki bu ihtiyacı karşılamak için çalıştıkları görülmektedir. Bu dönemde Maverünnehir bölgesinde yoğunlaşan kervansaraylar belirli bir ihtiyacı karşılamaktadır (Koç, 2019, s. 52). İbn Battuta sayesinde Çağataylıların idari merkezi Almalık'ta kervansaray olduğunu

öğrenmekteyiz (2000, s. 525). Chang-te de notlarında, Taşkent havalisindeki hanlardan bahsetmektedir (Bretschneider, 2013, s. 280). Bu kayıtları baz alırsak, en azından, ticaret hacmi yüksek yerlerde kervansarayların konuşlandığını düşünebiliriz.

Tüccarlar, sadece ticaret yolları üzerine inşa edilen kervansaraylarda konaklamazdı. Gittikleri şehrin sakinleri, evlerini yahut çadırlarını onlara kiralarlı. Böylece tüccarlar güvenli bir şekilde konaklardı (Gulati, 1981, s. 563). Tüccarların ve diğer yolcuların konaklama ihtiyaçlarını giderdikleri bir diğer yer de sufi tarikatlara ait hankahlardır. İbn Battuta, Türkistan'da yolculuk yaparken bazı şehirlerde konakladığı hankah ve benzeri yapılardan bahsetmektedir. Buhara'da Şeyh Seyfeddin Baharzi'ye ait hankahta misafirlerin konakladığını ve gariplere yemek verildiğini yazmaktadır. Yine onun kayıtlarından Tirmiz'de Şeyh Azizan'a ait bir zaviyede konaklama imkanı olduğunu öğrenmekteyiz (2002, s. 529, 543).

Türkistan'da ticaret yapmak isteyen tüccarlar genellikle kervan ticareti yaparlardı. Kervan ticaretinin en önemli özelliği, güvenliktir. Tüccarlar bireysel yolculuk yaparak mallarını ve canlarını tehlikeye atmak yerine bir kervana dahil olmayı tercih ederdi. Kervanlar, haydutlardan ve yabancı hayvanlardan kaynaklanan tehlikelere karşı güvenlik sağlardı (Gulati, 1981, s. 563). Oldukça eski zamanlardan beri dünyanın farklı bölgelerinde yapılan kervan ticaretinde deve, eşek, at, öküz gibi hayvanlar kullanılırdı. Bu hayvanların kullanımı coğrafyaya göre de tespit edilirdi. Develer düzlük ve çöllerde kullanılırken at ve eşek ise daha dağlık alanlarda kullanılırdı. Moğolların da kervan ticareti yaptığı bilinmektedir. Otrar Hadisesi'nde 450 kişilik bir Moğol kervanı Otrar valisi tarafından yağma edilmiştir (Bozkurt ve Yüksel, 2022, s. 298-299). Moğol kervanları genellikle develerden müteşekkil olup geceleri seyahat ederlerdi. Moğolların develeri tercih etmelerinde onların ağır yükleri rahatça taşımaları etkilidir (Gulati, 1981, s. 563).

Çağatay idaresi, kervan ticaretini teşvik etmekle beraber tamamen kontrolsüz bırakmamıştır. Güvenlik tedbirlerini yükselterek Türkistan'da seyreden ticaret trafiğini yoğunlaştırma gayreti içerisinde olmuşlardır. Bununla beraber herhangi bir olumsuzluğun yaşanmaması için de çaba sarf etmişlerdir. Şehirler arasında kolluk kuvvetleri yer alarak yolcuların güvenli bir seyahat etmesini sağlamışlardır. Francesco Balducci Pegolotti, Otrar ve Almalık arasında muhafızların konuşlandığını ifade etmiştir (1936, s. 21). Bir kervan bir şehirde veya yakınında konakladığı zaman Moğollar onların yanına giderek onların menşelerini, geldikleri yeri, amaçlarını, ne

tür mal sattıklarını, yanlarında taşıdıkları eşya ve diğer araç gereçleri sorgulamışlardır (Gulati, 1981, s. 563).

Şehirlerdeki ticaretin gerçekleştiği çarşılar, aynı zamanda üretimin de yapıldığı yerlerdir. Çeşitli esnaf ve zanaat grupları buradaki dükkanlarda çalışırlardı. Çağatay şehirlerindeki çarşıların mesleklere ve zanaatlara göre ayrıldığı görülmektedir. Demirci, nalbant, keçeci, ipekçi gibi çeşitli meslek gruplarının kümelenildiği mahalleler vardır (Filippo de Filippi, 1932, s. 466, 475).

.4.5. Çağatay Hanlığı'nın Malî Yapısı

Çağatay Hanlığı'nın malî yapısının oldukça sade bir görünüm arz ettiğini söyleyebiliriz. Diğer Moğol hanlıklarına nazaran mali yapısının böylesine bir sadeliğe sahip olması dikkat çekici bir husustur. Bu durumun teşekkül etmesinde Hanlığın kendisinden kaynaklı ve kendisi haricinde gelişen birtakım sebepler vardır.

Öncelikle bunun arka planında devlet kurumlarını tesis etmekte yaşadıkları zorluklar ve kaynakların yeterli bilgi aktarmaması gelmektedir. İlk sebep Çağataylıların Büyük Moğol Hanlığı'nın gölgesinde kalmasıyla ilişkilidir. İlk başlarda merkeze bağlı olan Çağatay hanları idareleri altındaki topraklarda idari atamalara müdahale edememiştir. Buna bağlı olduğunu düşündüğümüz bir diğer sebep Çağatay Hanlığı topraklarının Moğol iç savaşlarına sahne olmasıdır. Özellikle burada Kaydu isyanı son derece önemlidir. Çağatay Hanlığı, çevresinde cereyan eden ve kendisinin de müdahil olmak durumunda kaldığı mücadelelerden ötürü kurumsal yapısını tam olarak tesis etmekte ve ileriye götürmekte oldukça güçlük çekmiştir.

Diğer sebepse Çağataylılardan bahseden kaynakların hanlığın mali yapısına ilişkin verdikleri bilgilerin mahdut olmasıyla ilintilidir. Dönem kaynakları, Çağatay Hanlığı'nın siyasi tarihine ilişkin veri sunmasına karşın Hanlığın maliyesiyle ilgili konularda zayıftır. Bilakis muahhar kaynaklar diğer Moğol hanlıklarının mali yapılarıyla ilgili daha fazla bilgi vermektedir. Bundan ötürü Çağatay Hanlığı'nın mali yapısına ilişkin bilgilerimiz mahduttur. Bunun arka planına baktığımız zaman Çağatay coğrafyasında tarih yazımı kültürünün zayıf olması yer almaktadır.

Son olarak burada Çağatay Hanlığı'nın devlet müesseseleri noktasındaki zafiyetinin oluşmasında akıllara şu soru gelebilir. Acaba Çağataylılar, kendilerinin inisiyatifi haricinde gelişen olayları dikkat almakla beraber, devletin kurumsal

yapısını oluşturmak noktasında bir çaba içerisine girmek istediler mi? Max Weber'in sosyolojisinde önemli bir yer tutan patrimonyal devlet yapısında, devlet başkanı, yönetimin diğer unsurlarını olduğu gibi ekonomiyi de sevk ve idare eder. Bu durum, Çağatay Hanlığı'nda da bariz bir şekilde görülmektedir. Han, orduya komuta eder, adli işlerle ilgilenir, Yasa'yı tatbik eder ve maliyeyi de kontrol ederdi. Çağatay Hanlığı'nda iktisadi faaliyetlerin büyük bir kısmında han ve han ailesinin kontrolü söz konusudur.

Moğol devleti teşekkül edip gelişmeye başladıktan sonra da müesseselerini güçlendirmeye ve geliştirmeye başlamışlardır Diğer Moğol şube devletlerine baktığımız zaman da aynı hususiyeti görmemiz mümkündür. Altın Orda Hanlığı, İlhanlılar ve Yuan Hanedanı'nda devlet kurumlarının güçlü oldukları görülmektedir. Fakat Çağatay Hanlığı'na baktığımız zaman böyle bir durumun olmadığı ortadadır. Oldukça köklü bir devlet geleneğinin olduğu bir coğrafyada Çağatay Hanlığı'nın gayet sade bir devlet mekanizmasına sahip olması dikkat çekmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz durumların bir araya gelmesi, Çağatay Hanlığı'nın kurumsal yapısının güçlenmesinin önündeki engelleri teşkil etmiştir.

Bu bölümde Çağatay Hanlığı'nın maliyesini ve bunu oluşturan anasını, vergi politikalarını ve nümizmatığını inceleyeceğiz. Böylece Çağatay Hanlığı'ndaki ekonomik yapının ve işleyişin kurumsal boyutunu ele alıp Çağatay maliyesinin diğer Moğol devletlerindeki muadilleri ile mukayese edeceğiz. Burada üzerinde durmamız gereken bir isim vardır: Mahmud Yalavaç. Bu isim, Büyük Moğol Hanlığı ve Çağatay Hanlığı tarihinde son derece önemlidir. O ve kendisinden sonra görevlerini devam ettiren oğullarının faaliyetleri, Çağatay ekonomisinin şekillenmesine vesile olmuştur. Bundan dolayı onları ayrı bir başlık altında değerlendireceğiz. Son olarak da Hanlık'ta gerçekleştirdiği yeniliklerle öne çıkan Kebek Han'ın mali reformları üzerinde durarak bu bölümü hitama erdireceğiz.

4.5.1. Maliye Teşkilatı

Daha önceki satırlarda muhtelif sebeplerden ötürü Çağatay Hanlığı'nın bürokratik yapısının oldukça basit bir görünüme sahip olduğunu ifade etmiştik. Devlet teşkilatlanmasının bu basitliğinin aksine işleyiş açısından oldukça karmaşık olduğunu düşünüyoruz. İlk olarak Büyük Hanlık ile olan yetki çatışmaları, Çağatay

Hanlığı'nın idari olarak en büyük problemidir. Diğer taraftan Moğol aristokratlarının da kendi yetki alanları olması, Çağatay bürokrasisinin işleyişini zorlaştıran sebeplerin başında gelmektedir.

Çağatay Hanlığı, her ne kadar İpek Yolu güzergâhında konuşlanmış olsa da iktisadi açıdan çok güçlü bir yapısı mevcut değildi. Bunun sebebi de ekonomisinin uzun yıllar boyunca kendi idaresinde olmamasıdır. Ayrıca maliye teşkilatı da bu özelliği taşımaktadır. Çağatay Hanlığı'ndan bahseden kaynakların, Hanlığın maliyesine ilişkin kısıtlı bilgiler sunması da konunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bunlardan dolayı, elimizdeki mahdut bilgiler, Çağatay Hanlığı'nın maliye teşkilatını tam manasıyla ortaya koymamıza imkân tanımamaktadır. Burada yapabileceğimiz tek şey kaynaklardaki bilgi parçalarını birleştirerek bir bütün oluşturmaya çalışmaktan öteye geçememektedir.

4.5.1.1. Çağatay Maliyesi'nin Yapısı ve Görevlileri

Oldukça sade bir görünüm arz eden Çağatay Hanlığı maliyesindeki memurlar hakkında elimizdeki bilgiler oldukça mahduttur. Maliyede en iyi bilgi sahibi olduğumuz kademe darugalık kurumudur. Onun haricinde vergi memurlarından bazılarını biliyoruz. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, bazı vergileri toplayan kişiler o vergi toplamada işinde mütehassıstır. Mesela kalan vergisini toplayan Kalançı bunlardan birisidir. Dolayısıyla vergi kalemlerine göre vergi memuru tayin edildiğini düşünebiliriz. Bunlar haricinde Çağatay maliyesinde çalışan memuriyet kademeleri hakkında kaynaklar suskun kalmaktadır.

Elimizdeki kayıtlara göre, Çağatay Hanlığı'nda varlığını tespit edebildiğimiz en önemli memuriyet darugalık kurumudur. Darugalık, Moğol devlet kurumları arasında kayda değer bir öneme sahiptir. Orta ve İç Asya'nın en yaygın kavramlarından birisi olarak 13. yüzyıldan itibaren Moğol dünyasının hemen hemen her yerine nüfuz etmiştir (Vásáry, 1976, s. 187). Moğol idari teşkilatı içerisinde karşılaşılan en yaygın memuriyetlerden birisi olup bölgeye hakim olan valilere, diğer deyişle, sivil ve askeri işlerle yükümlü kişilere verilen bir unvandır (Özyetgin, 2004, s. 160). Bundan dolayı darugalık makamı Çağatay Hanlığı tarihinde de oldukça önemli bir vazifeyi teşkil etmektedir.

Daruga kelimesi Moğolca olup buradan Türkçeye geçmiştir. Eski Uygurca belgelerde daruga kelimesi taruga şeklinde geçmektedir (Özyetgin, 2004, s. 160). Daruga kelimesi, “baskı yapmak”, “bastırmak, boyun eğdirmek, damgalamak” anlamlarını karşılamaktadır (Özyetgin, 2004, s. 160; Maslova, 2014, s. 23). Vásáry de daruganın Moğolcada “basmak” fiilinden türetildiğini ve baskak ile aynı anlama geldiğini ifade etmiştir (1976, s. 188). Atwood, daruganın Türkçe baksak ve Farsça şihne ile aynı anlamda olduğunu ve birbirlerinin yerlerine kullanılabildiğini ifade etmektedir (2004, s. 134). Bilim alanında bu iki müessesenin, daruga ve baskaklık kurumlarının benzerliği ve farklılığı noktasında düşünceler mevcuttur (Maslova, 2014, s. 23). Çağatay Türkçesi sözlüğünde Fethali Kaçar, darugayı “bir kentin ya da bölgenin yöneticisi” anlamında kullanılmıştır (Rahimi, 2016, s. 1371). Çağatay Hanlığı’ndan sonra sahasında ortaya çıkan Çağatay Türkçesinde daruga, yukarıdaki anlamlarından biraz uzaklaşmıştır. Ölmez, Çağatayca sözlüklerle ilgili çalışmasında daruganın Çağatay Türkçesinde, “bekçi” karşılığında kullanıldığını göstermiştir (1998, s. 138)

Bununla birlikte daruga kelimesi zaman içerisinde yukarıda verilen anlamlarıyla da ilişkili olacak şekilde birtakım yeni anlamları bünyesine katarak idari-mali bir karaktere kavuşmuştur. Buna göre daruga, “yerel yönetici, vali” (Çağbayır, 2007, s. 1363) anlamlarını kazanarak idari teşkilat içerisindeki bir memuriyet haline gelmiştir. Her zaman yerel idarecilerle beraber çalışan darugalara görevleri boyunca askerler eşlik ediyor ve bunlar Moğol idaresi tarafından konulan vergilerin toplanmasını sağlıyorlardı (Atwood, 2004, s. 134).

Darugalık kurumu Büyük Moğol Hanlığı’nda karşımıza çıkmakta olup fethedilen bölgelere tayin edilen sivil ve askeri işlerle ilgilenen kişilerdir (Kamalov, 2009, s. 173). Cengiz Han’ı ziyaret eden Taoist rahip Ch’ang Ch’un, Almalık’a vardığında şehrin darugasının onu karşılayanlardan birisi olduğunu söylemektedir. Fakat o, daruga hakkında tafsilatlı bilgi sunmaz (2019, s. 172). Daruga müessesesinin Moğollara Karahıtaylardan intisap ettiği üzerinde durulmaktadır. Atwood, mezkur müessesenin Karahıtaylılardan veya Batı Liao İmparatorluğu’ndan Moğollara geçtiğini düşünür (2004, s. 134). Mu’ineddîn Natanzî’de Karahıtay devletinde darugalık kurumunun mevcut olduğuna ilişkin bilgiler sunmaktadır (1336, s. 27, 31). Fakat o, bu kurumun Karahıtaylılardan Moğollara nasıl intikal ettiği ilgili herhangi

bir bilgi vermemektedir. Cüveynî de darugalık kurumundan bahsetmekle beraber bunun kökeni hakkında bir bilgi vermemektedir.

Moğolların ilk fetihleriyle birlikte ele geçirdikleri bölgelere yönetici olarak atadıkları kişiler daruga olarak tesmiye edilmiştir (Ebülgazi Bahadır Han, 2020, s. 70, 96 vd.). Darugalar, Moğol idaresi tarafından ele geçirdikleri bölgelerde istihdam ettikleri askeri valiler olarak görev yapmışlardır (Yılmaz, 2020a, s. 171). Bilinen ilk daruga ataması, Cengiz Han tarafından 1218 yılında Almalık'a Sıgnak Tekin'in tayin edilmesiyle yapılmıştır (Cüveynî, 2022, s. 116; Yuvalı, 1993, s. 505). Ve bu uygulama fütuhatin genişlemesiyle daha da artmıştır. Yine bu dönemde Tuluy, Herat'ı aldıktan sonra adamlarından Mengüdey'i daruga olarak vazifelendirmiştir (Ebülgazi Bahadır Han, 2020, s. 97). Bu atamada Cengiz Han'ın oluru olup olmadığını bilmiyoruz. Fakat oğlu Tuluy'un böyle bir atamada bulunması oldukça dikkat çekicidir.

Bu kurum daha sonra Moğol şube devletlerinden Altın Orda Hanlığı ve İlhanlılarda da varlığını devam ettirmeyi başarmıştır. Darugalık, 1267 tarihli Mengü Timur'un yarlığıyla Altın Orda Hanlığı'nda karşımıza çıkar ve burada bir benzer kurum olan baskaklık müessesesi ile birlikte mevcuttur. Zaman içerisinde bu iki kurum arasındaki sınır gitgide bulanıklaşmıştır. Özcan'ın kanaatine göre her iki kurum arasında bir hiyerarşi bulunmaktadır. Ona göre darugaların hiyerarşideki konumu baskaklardan sonra gelmektedir. Darugalık ilk başta Altın Orda Hanlığı'nda bürokrasinin bir parçası olmasa da 14. yüzyılda temel kurumlardan biri haline gelmiştir (Özcan, 2022, s. 399-411). Darugalık kurumu, İlhanlılarda da baskak adı altında devam etmiştir (Dayı, 2020, s. 338-340).

Burada bir konuyu daha izah etmekte fayda vardır. Altın Orda Hanlığı'nda ve İlhanlılarda darugalık üzerine eldeki bilgiler Çağataylılara nazaran daha fazladır. Bundan dolayı darugalık her ne kadar Çağatay Hanlığı'nda önemli bir bürokratik makam olsa da hakkında diğer şube devletlerdekilere göre söyleyebileceklerimiz kaynaklardaki bilgilerin mahdut olmasından ötürü kısıtlıdır. Yukarıda darugalık kurumunun kökenini ve muhtevasını izah ettikten sonra bürokrasinin bir parçası olan bu kurumun Çağatay Hanlığı'ndaki yeri üzerinde durmak gerekmektedir.

Darugalar, diğer Moğol uluslarındaki rollerine benzer bir şekilde Çağatay Hanlığı'nda askeri-sivil bürokrat özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Kafalı'ya göre

darugalar, şehirlerin idaresinden mesuldür (2005, s. 68). Bunun haricinde Kafalı, darugaların idari mekanizmadaki fonksiyonlarına ilişkin başka bir veri sunmamaktadır. Esasında Kafalı'nın işaret ettiği şehir idaresi oldukça geniş bir muhtevaya sahiptir. Bunun içerisine şehri ilgilendiren hemen hemen bütün durumların girdiğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan darugalar, Çağatay Hanlığı'nda şehirlerin idaresine dahil olmasının yanı sıra askeri vali ve vergi tahsildarı olarak vergi toplamak ve bu vergileri hazineye göndermek, nüfus sayımı yapmak, asker tedarik etmek, yamaların kurulmasını sağlamak gibi birtakım vazifeleri ifa etmektedir (Kemaloğlu, 2016, s. 55; Özyetgin, 2004, s. 160-61). Uygur vesikalarında darugaların vergi tahsildarı olarak görev yaptığı görülmektedir. İncü bağcılarının Tuğluk Temür Han'dan vergi muafiyeti talep ettikleri bir kayıta, darugaların vergi "*İlçigidey çağında Tokluk adlı daruga gelip incü bağcılara kalan kestiği yok*" (Özyetgin, 2004, s. 177) şeklindeki ifade, darugaların vergi toplama işini de yerine getirdiği anlaşılmaktadır.

Elimizdeki bulgular Çağatay Hanlığı'nda darugalık makamını işgal eden kişilerin kimler olduğunu tespit etmemize pek fazla olanak tanımamaktadır. Yine de bu soru tamamen cevapsız bırakılamaz. Eski Uygur vesikalarında geçen bazı isimler, Çağatay Hanlığı'nı idare eden bazı hanlar döneminde daruga olarak görev yapan kişileri işaret edebilir.

Belgelerde gördüğümüz ve ekonomi ile iltisaklı olduklarını fark ettiğimiz isimler, Kebek, Tarmaşirin, Cenkşi, Yisun Timur hanlar döneminin muvazzaf darugaları olabilir. Bu belgelerde geçen isimlerden Yakup Bey, Kebek Han; Küncük, İdik Kut ve Tüpçük, Tarmaşirin Han; Tarıgçı, Cenkşi Han; Kutlug Kaya, Yisun Timur çağında darugalık makamında bulunmuş olabilir (Arat, 1936, s. 104-106; Keskin, 2020, s. 517). Yine Uygur sivil belgelerinin birisinde incü bağcılarının vergi sorununu Tuğluk Temür'e arz ettikleri kayıta önceki dönemlerdeki Çağatay hükümdarlarından Elçigidey Han'ın Toklug adlı darugasından bahsedilmektedir. Burada daruga olarak vazifesini yapan Toklug'un incü bağcılara vergi kesmediğinden söz edilmektedir (Özyetgin, 2004, s. 161).

Ayrıca bu belgelerde isimleri okunamayan ve tespit edilemeyen hanlar döneminde vergi işlerine müdahil olan kişilerden de bahsedilmektedir. Buna göre, belgelerde isimleri yazılı Tıdıg Elçi, Kuba Çakırca, Say Buka, Çakadu Tämükä (Keskin, 2020, s. 517) gibi isimlerden elçi olarak bahsedilmekte ve vergi işiyle

meşgul oldukları anlaşılmaktadır. Belgelerde geçen bu zevat için doğrudan daruga olarak bahsedilmese de kalan vergisi kesimiyle ilgili belgelerde isimlerinin geçmesi ve daruganın bir işlevinin de vergi işleri olması hasebiyle, yukarıda mezkur kişiler darugalık makamında bulunmuş olabilir.

Daruga kelimesi, Çağatay Hanlığı'nın inhitatından sonra da İran ve Türkistan'ı idare eden devletler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Bu minvalde Türkistan hanlıklarından Şeybani Hanlığı'nda ve Timurlu, Akkoyunlu, Safevi, Babür devletlerinde de darugalık müessesesi karşımıza çıkmaktadır (Ebülğazi Bahadır Han, 2020, s. 142; Yuvalı, 1993, s. 506). Tabii ki bu dönemde daruganın misyonlarında bazı değişiklikler yaşanmıştır. Mesela Şeyh Süleyman Efendi'nin Çağatay Türkçesi ile ilgili eserinde daruga için “gemici, mellah” ile “öşür ve haraç toplayan”, “hükümet için zahire toplayan/muhafaza eden kimse” (Durgut, 1995, s. 340; Ünlü, 2013, s. 274) anlamlarını vermiştir. Görüleceği üzere idari bir makamı temsil eden daruga, Moğol devrinden sonra tarih sahnesinde kendisine yer bulan devletlerin devrinde bünyesine yeni anlamlar ve işlevler katarak varlığını devam ettirmiştir. Vásáry de darugalık kurumunun zaman içerisinde anlamının ve işlevini değişmesine dikkat çekmiştir (1976, s. 188).

Çağatay Hanlığı'nda daruga haricinde hangi vergi memurlarının olduğunu tespit etmek oldukça güçtür. Zira kaynaklarda bu konuya ilişkin net bir ifade yoktur. Handmir, Arık Buka'nın Büyük Han olma mücadelesi verdiği sıralarda Algu'nun ondan kopmak için uğraştığını anlattığı bir kayıta Algu'nun “muhassıl” olarak andığı vergi memurlarından bahsetmektedir (1362, s. 82). Fakat o, bu memuriyet hakkında tafsilatlı bir malumat sunmaz. Dolayısıyla vergi toplama işinin resmi olarak yapılması haricinde elimizde oldukça mahdut bir bilgi vardır. Bununla birlikte darugalık kurumu haricinde varlığından haberdar olduğumuz bir diğer vergi memuru Kalancıdır. Kalancının vazifesi kalan vergisini toplamaktır. Bir bağ devir teslim sözleşmesinde Kara Toyın adlı bir kalancının adı zikredilmektedir (Özyetgin, 2024, s. 169). Uygur belgelerinde geçen bey ve elçi unvanlı kişilerin de vergi tahsilatı yaptıkları görülmektedir. İsen Buka Han zamanında Küçük İduk Kut, İrkenüy, İrkeney ve sonraki dönemlerde Tudıg, Kuba Çakırca, Say Buka, Çakutu, Temüke gibi isimlerin elçi olduğu bilinmektedir. Kebek Han zamanında Yakup'un ve Cenkşi zamanında Tarıgçı'nın bey olduğu görülmektedir (Özyetgin, 2004, s. 172--177; Keskin, 2020, s. 516-517; Altuğ Kaya, 2024, s. 223, 225-226).

Diğer taraftan Çağatay Hanlığı maliyesindeki memurların büyük bir kısmının menşeinin Türk olduğu görülmektedir. Cengiz Han çağından beri Moğol devleti nezdinde Uygurların tesirli oldukları malumdur. Bu durum, Çağatay Hanlığı'nda da geçerlidir. Zira Çağataylıların Uygurların yaşadıkları toprakları idare etmesi hasebiyle bu durum şaşırtıcı değildir. Uygur belgelerinde karşılaştığımız isimlere baktığımızda bunu görmemiz mümkündür. Belgelerde karşımıza çıkan Kudugu Batur, İrkenür, İrkey, Tıdıg, Kuba Çakırca, Say Buka, Çakutu Temüğe, Kulun Kara, gibi memurların Türk olduğu görülmektedir (Arat, 1936, s. 104-106; Özyetgin, 2004, s. 172-177; Keskin, 2020, s. 285-289; Altuğ Kaya, 2024, s. 225)

4.5.2. Yalavaç Ailesinin Çağatay Hanlığı'nın Maliyesine Etkisi

Mahmud Yalavaç, Moğol tarihinin önemli ve kritik isimlerinden birisidir. Cengiz Han'ın iktidara gelmesi ve Moğol fütuhatının vuku bulmasıyla beraber Mahmud Yalavaç da Moğol tarihinde yavaş yavaş belirmeye başlamıştır. Esasen ilk başlarda Moğol saflarında yer almasa da zaman içerisinde Moğollar adına memurluk yapmaya başlamış ve Moğol tarihindeki mümtaz şahsiyetlerden birisi haline gelmiştir. Onun bu derece önemi, daha sonraki yıllarda evlatlarının da aynı derecede kıymet görmesine vesile olmuştur.

Harezmlî bir tüccar olan Mahmud Yalavaç, Cengiz Han'ın kurduğu devlette tüccar olarak yaşantısını devam ettirdiği gibi mali alandaki kabiliyetinin fark edilmesini müteakip Büyük Moğol Hanlığı'nda mali işlerle ve şehirlerin idaresi ile meşgul olmuştur. Mahmud Yalavaç, Cengiz Han tarafından Harzemşah Muhammed'e elçi olarak gönderilmiştir (Dayı, 2015, s. 64). Mahmud Yalavaç, Cengiz Han'ın Batı seferinde yararlı olarak onun yakın çevresine girebilmeyi başarmıştır. Ayrıca onu bu çevrede tutan şey ise mali işlerdeki kabiliyetidir. 1223 yılında Cengiz Han, Mahmud Yalavaç'ı Çağatay topraklarına atayarak sivil işlerden sorumlu vali yapmıştır. Yine o Cengiz sülalesinin tüm şehirlerinden ve vergi işlerinin takibinden sorumlu görevli olarak vazifesini ifa etmiştir (Çuluuni ve Oçirin, 2003, s. 279; Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 158). Mahmud Yalavaç, Cengiz Han zamandan Möngke Han zamanına kadar vezaret yetkisiyle Ceyhun'dan Çin'e kadar olan toprakları idare etmiştir (Cemal Karşı, 2005, s. 127).

Cengiz Han'ın ölmesinden sonra 1229 yılında Büyük Han olarak Moğolların başına geçen Ögedey Han zamanında da Mahmud Yalavaç pozisyonunu koruyarak Moğol devletine hizmet etmiştir. Ögedey Han, Mahmud Yalavaç'tan batı topraklarında yaşayan insanların nüfus sayımının yapılmasını istemiş ve bunun sonucunda da kişi üzerinden vergilendirme yapılmasını talep etmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 159). 1251 yılında yapılan kurultayla idareyi eline alan Möngke'ye ilk bağlılık bildirenlerin başında Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç gelmektedir. Onlar, kurultaydan önce onun yanına giderek bağlılıklarını arz ederek takdir görmüşlerdir. Böylece atamaları diğer memurlara nazaran daha hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir. Baba Yalavaç, Çin'e atanırken Mesud Yalavaç da Maverainnehir şehirlerinden sorumlu olmuştur (Kaya, 2023, s. 141).

Büyük Moğol Hanlığı'nda ve Çağatay Hanlığı'nda mümtaz bir konuma sahip olan Mahmud Yalavaç, 1254 yılında Hanbalık'ta vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Ondan boşalan makama oğlu Mesud Yalavaç getirilmiştir. Mesud Yalavaç, devlet idaresi ile meşguliyetinin yanı sıra babası Mahmud Yalavaç gibi tüccar olup bu özelliği maliyede uzmanlaşmasını sağlamıştır (Cemal Karşı, 2005, s. 128; Kushenova, 2013, s. 64-65). Yalavaçların ilk idare merkezi Hocend iken Mahmud Yalavaç'ın Çin'e atanmasıyla Mesud Yalavaç da Buhara'da ikamet etmeye başlamıştır (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 179-180). Mesud Yalavaç da tıpkı babası gibi Çağataylılar adına elçilik yapmıştır. O, Kaydu Han'ın isyanı başladığı sıralarda Barak Han'ın emriyle İran'daki İlhan Abaka'ya onların durumlarını tespit etmek amacıyla gönderilmiştir. Mesud Yalavaç, vazifesini yaptıktan sonra Barak Han'ın yanına dönmüştür (Mirza Ulugbek, 1994, s. 307-308).

Mesud Yalavaç da babasının yaptığı gibi şehirlerin idaresinden de mesuldü. O, Türkistan ve Maverainnehir'deki şehirlerin idaresini gerçekleştirmiştir. Görevinde Buhara ve Ürgenç başta olmak üzere pek çok şehir mesuliyet sahasına dahildi. (Kushenova, 2013, s. 65). Algu Han'ın iktidar zamanında onun vezirliği görevinde bulunmuştur (Mirza Ulugbek, 1994, s. 306). O, görev süresinde şehirleri idare ederken Moğol fütuhati evresinde tahrip olan şehirleri bu durumdan kurtarmaya çalışmıştır. Mesud Bey, Çağatay-İlhanlı savaşları esnasında zarar gören kent hayatını, ticareti ve tarımı tekrardan canlandırmak için çalışmıştır (Weiers, 2006, s. 331). Mesud Yalavaç'ın, yukarıdaki satırlarda da zikredildiği üzere, Kaşgar'da kendi

adıyla anılan medreseyi, Mesudiye Medresesi'ni inşa ettirmesini bu duruma örnek olarak gösterebiliriz.

Mesud Yalavaç, sadece şehirlerin idaresini yapmakla iktifa etmemiştir. O da babası gibi devlet idaresinde, özellikle mali alanda etkili hamleler yapmış ve Çağatay Hanlığı'nın maliyesinin belli bir istikrar üzerinde olmasını sağlamıştır. Görevde bulunduğu süre zarfında madeni para reform programının hayata geçirilmesinde büyük rol oynamıştır. Onun reformlarının asıl hedefi, Çağatay Hanlığı'nın her şehrinde ve bölgesinde para standardizasyonunu sağlamaktır. Onun parasal anlamda sunduğu yenilik, dirhemlerin Memluk ve Suriye dirhemlerinden daha hafif olmasını sağlamasıdır. Böylece bir dizi reform sonucunda piyasaya sürülen bu madeni para, tüccarlar tarafından tercih edilmeye başlanmış ve bunun sonucunda da Çağataylıların İpek Yolu üzerindeki konumu pekiştirilmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 152-154).

Büyük Hanlık için Kubilay Han ile Arık Buka arasındaki taht mücadelesi sırasında Çağataylıların lideri Algu Han, Mesud Bey'i vezaret makamına getirdi. Onun iş başına getirilmesinin temel nedeni, Çağataylıların ihtiyaçlarını kısa sürede karşılayabilecek şekilde vergi toplamak suretiyle devlet hazinesini güçlendirmektir. O, kısa bir zaman dilimi içerisinde Maverünnehir'deki vergi sorununu hallederek vergileri topladı ve hazinenin ihtiyaçlarını karşıladı (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 160).

Mesud Bey'in Moğol ulusları arasında yayılan şöhreti Kaydu'nun isyanında da kendisini göstermiştir. 1269'daki kurultayda Mesud Bey, Maverünnehir bölgesindeki şehirlerin idaresinden mesul tutulmuştur. 1269 Talas kurultayı ve akabinde 1271'de Barak Han'ın ölümünü müteakip Kaydu kendisini Talas'ta hanlığını ilan etmiştir. Mesud Bey de Kaydu devrinde yerleşik alanların idaresine atanarak buraların mamur hale getirilmesi görevini yerine getirdi (Biran, 2022, s. 107-108). Cemal Karşı'nın devlet ve topluma hizmetlerini övdüğü Mesud Bey, 1289 yılında vefat etmiş ve Buhara'da inşa ettirdiği medreseye defnedilmiştir. O, Mesud Bey'in devlet işlerini düzenlediğini, ülkeler arası seyahati ve haberleşmeyi kolaylaştırdığını, sermaye dolaşımını ve vergilerin toplanmasını sağladığını aktarmaktadır (2005, s. 129).

Mesud Bey'in ardından aynı aileden kişiler görevini devam ettirmiştir. İlk önce büyük oğlu Ebubekir, daha sonra 1298 yılında onun kardeşi Satılmış ve 1302'de Mesud Bey'in kardeşi Sevinç atanmıştır. Yine Mesud Bey'in kardeşi Emir Hüseyin de Çağatay Hanlığı için çalışmıştır (Cemal Karşı, 2005, s. 130; Weiers, 2006, s. 332). Dolayısıyla Mahmud Yalavaç ve ailesi, Çağatay Hanlığı için uzun yıllar çalışarak çeşitli görevleri ifa etmişlerdir. Burada Yalavaç ailesi için ilginç bir durum vardır. Mahmud ve Mesud beyler, Mönge Han iktidara geldiğinde ona biat etmişlerdi. Fakat Ögedeyli Kaydu'nun hanlık mücadelesinde onun yanında yer almış olmaları dikkat çekicidir.

4.5.3. Çağatay Hanlığı Maliyesinin Diğer Moğol Hanlıklarının Maliyeleri ile Mukayesesi

Çağatay Hanlığı maliye sistemi, yukarıda izah edildiği üzere gayet sade bir görünüm arz etmektedir. Bu durum devletin ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Kompleks bir sistemden ziyade işleyen basit bir maliye sistemi, devletin ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamaktaydı. Buna mukabil Çağataylılar daha gelişmiş bir maliye sistemi inşa edemezler miydi sorusu akıllara gelmektedir. Çağatay Hanlığı'nın otokontrol mekanizmasına sahip olmadığı yani devlet uzun yıllar boyunca Büyük Han'ın ve daha sonra da Kaydu'nun gölgesi altında yaşadığı için diğer devlet kurumları gibi maliye teşkilatını da tahkim edememiştir. Ayrıca tarihî kaynaklarda da Çağatay Hanlığı'nın maliyesine ilişkin ifadeler oldukça mahduttur. Bundan ötürü diğer Moğol devletleri olan İlhanlılar, Altın Orda ve Yuan'daki gibi gelişmiş ve kurumsallaşmış bir maliye sistemini Çağataylılarda görmemiz mümkün değildir.

Altın Orda, İlhanlı, Yuan ve Çağatay hanlıklarının siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal düzenlemelerinin ana kaynağı Büyük Moğol Hanlığı ve dolayısıyla ataları olan Cengiz Han'ın uygulamalarıdır. Faaliyetlerinin merkezinde onun düşünceleri yatmaktadır. Fakat buldukları coğrafyalardan da etkilenmişlerdir. Bundan ötürü mezkur hanlıkların mali yapılarının şekillenmesinde hükmettikleri coğrafyaların ve tebaalarının da tesiri olduğu görülmektedir.

Altın Orda ve Çağatay hanlıkları maliye sistemi bakımından biraz daha benzer özellikler gösterirken İran ve Çin'deki Moğol idareleri, diğer devlet kurumları gibi, daha gelişmiş ve kurumsal bir maliye sistemlerine sahiptir. Yine de Altın Orda

Hanlığı maliyesine ilişkin bilgilerimiz Çağataylılara göre daha geniştir. Altın Orda Hanlığı'nın maliye teşkilatında daruga, tamgaı, tudun, gümrükçü, bukavul, muhtesip gibi memurlar görev yapardı (Kılıç, 2017, s. 541-553).

İran ve Çin'de hüküm süren Moğol ulusları, yönettikleri bölgenin devlet gelenekleri mucibince daha kurumsal bir mali sistem inşa etmişlerdir (Koç, 2024, s. 171). Bunun en görünür özelliği merkeziyetiliktir. Çağatay Hanları sebepleri daha önce zikredildiği üzere maliyesini bağımsız ve kurumsal hale getiremediği gibi merkeziyetçi bir yapıya da kavuşturamamıştır. Maliyede görevli merkezden atanmasından ziyade yerel idarecilerin ve glerin bu görevlerde değerlendirildiği görülmektedir. Fakat Doğu Çağatay Hanlığı'nda bunun aksi yönünde uygulamalara rastlanılmaktadır. Tuğluk Temür Han zamanında atamaların merkezden yapıldığı ve yerel idarecilerin etkisinin azaldığı, Uygur belgelerinden anlaşılmaktadır (Arat, 1936, s. 103).

İlhanlılar, vergilendirme, para politikası, bt, toprak idaresi gibi konularda oldukça gelişmiştir. Ayrıca bunları yapacak geniş bir idari kadroya da sahiptir. Vezir ve Sahib-i Divan makamlarının mali işlerle ilgili birincil sorumlular olduğu görülmektedir. Bunlar haricinde Müstevfi, İşraf-ı Memalik, Hazine-i Hassa, Tamgacı, Baskak, Uluğ Bitiki gibi maliye teşkilatının pek çok unsuru bulunmaktadır (Koç, 2024, s. 174-196). İlhanlar, mali sorunlarla karşılaştıkları zaman bu kurumlar aracılığıyla sistemdeki sorunları gidermeye çalışırlardı (Özgüdenli, 2009, s. 269-298). Grldğu üzere devlet yapısında konargöçerliğin daha ağır bastığı ağatay ve Altın Orda hanlıklarında, diğer Moğol devletlerine nazaran, kurumların sadeliği n plandadır.

4.5.4. Toprak İdaresi ve Vakıflar

Kaynaklarda Çağatay Hanlığı'nın toprak sisteminin ve idaresinin nasıl olduğunu anlatan ifadelere rastlamak oldukça zordur. Uygur belgeleri bu noktada sorularımıza kısmi de olsa cevap verebilecek durumdadır. Onun haricinde diğer yazılı kaynaklarda bu konuyla ilgili satır arası ifadeler dışında malumat elde etmek zordur. Uygur belgelerinde toprak alım ve satımı, kiralanması, takas gibi konularda bilgiler bulunmaktadır (zyetgin, 2014). Bu belgelerden ağatay Hanlığı devrine

tesadüf eden bazıları da Çağataylılardaki toprak sistemine ilişkin ipuçları vermektedir.

Toprak idaresi, doğrudan mülkiyet kavramıyla ilişkilidir. Khazanov, konargöçerlerde hayvanların özel mülkiyete, otlak ve meraların ortak mülkiyete bağlı olduğunu savunur. Bunu yaparken hayvancılığın tarıma nazaran daha kişisel bir uğraş olduğu düşüncesinden yola çıkmaktadır (2015, s. 228). Moğollarda egemenlik sahasındaki topraklar hana aittir ve onun tarafından idare edilmektedir (Koç, 2024, s. 209). Han, bu toprakları başkalarının kullanımına sunma yetkisine sahiptir. Cengiz Han zamanından beri Moğol hükümdarları, yararlılık gösteren kişilere toprak dağıtımını yaptığı bilinmektedir. Çağatay Han da bu uygulamayı devam ettirerek devlet işlerinde faydalı olduğunu gördüğü beylerine toprak vermiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 105). Böylece bu Moğol beylerinin hanın otoritesine bağlı kalması amaçlanmıştır. Diğer taraftan Moğol prenslerine de belirli toprakların dağıtıldığını görmekteyiz.

Mahmudov, 14 ve 15. yüzyıllarda Türkistan'da toprak sistemini anlattığı eserinde Timurlular zamanında uygulanan toprak sisteminin köklerini ortaya koymaya teşebbüs etmiştir. Bu minvalde o, Çağataylılara da temas etmiştir. Ona göre, Çağataylılarda toprak dörde taksim edilmektedir. Buna göre Çağataylılarda topraklar Mülk, Suyurgal, Miri ve vakıf toprakları şeklinde idare edilmiştir. Bu toprak sistemi, Çağataylılar, İlhanlılar ve Timurlular zamanlarında da tatbik edilmeye devam etmiştir (1966, s. 33-68).

Miri araziler yani devlete ait topraklar diğerlerine nazaran daha önemli bir yer işgal etmektedir (Mahmudov, 1966, s. 33). Suyurgal, Uygur Türkçesinden Moğolcaya geçen bir kavram olup devlete önemli hizmetlerde bulunan askerlere ve yüksek bürokratlara verilen topraklar anlamına gelmektedir. Suyurgal topraklar armağan olup irsîdir. Moğollardan sonra da varlığını devam ettirmiştir (Paydaş, 2006, s. 195-197).

Çağatay Hanlığı'nda suyurgal toprakların 14. yüzyılın ortalarında yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Suyurgal sahibi kişiler hukukî olarak toprağın sahibi değildi. Devletin hizmet karşılığı suyurgal olarak verdiği kişi, devlet namına mevcut toprak üzerinde meskun kişilerden vergi ve haraç toplamakla mükellefi (Mahmudov, 1966, s. 39).

Mülk araziler ise mülkiyeti devlete değil halka ait olan topraklardır. Bu toprakların sahipleri, gayrimenkullerini satabilir veya miras bırakabilirlerdi. Bununla birlikte mülk arazilerin sahipleri genellikle ordu ve bürokrasiye mensup kişilerdir. Çağatay ulusunun mensupları zamanla yerleşik hayata geçmeye başladıkça kabile beyleri de geniş toprakların sahipleri haline geldiler (Mahmudov, 1966, s. 47).

Bozkırda hayvanlar özel mülkiyete dahilken otlak ve meralar ortak mülkiyete dahildir. Çünkü hayvan yetiştiriciliği, tarımla uğraşmaktan daha kişisel bir faaliyettir (Khazanov, 2015, s. 228). Uzun yıllar boyunca bozkırı paylaşan ve belirli ortaklıklara sahip Türklerde ve Moğollarda otlaklar boylara aitken kışlaklar ferdi mülkiyete dahildir (Eröz, 2014, s. 280-283).

Çağatay Hanlığı'nın Kuzey Çin'de tımarları mevcuttu. Beş Hane İpek Hanesi olarak tesmiye edilen bu sistemde 1236 yılında Çağatay Han'a Taiyuan'daki 47330 tane hane tahsis edilmiştir. 1281 yılında bu hane sayısı 67330'a yükselmiştir. Fakat 1319 yılında bu sayının oldukça azalarak 17211'e düştüğü görülmektedir. Buradan elde edilen gelirler Çin'de cari olan banknotlarla değil gümüş külçelerle alınmıştır. Aksi takdirde tahsisata malik olanların kullanımını müşkül hale gelebilirdi (Coşkun ve Oğuz, 2023, s. 454-455; Kuroda, 2023, s. 504).

Moğol tarihine ilişkin Uygur Türkçesindeki vesikalarda incü ve incü bağcılar ifadesine sıklıkla rastlanmaktadır. Bu kavram, İran'da ve Türkistan'da hüküm süren Moğol devletlerinin tarihlerinde karşımıza çıkmaktadır. Kelime, “*emlâk-i hassa, köle, esir, kul, miras, çeyiz*” gibi çeşitli anlamlara sahiptir (Özgüdenli, 2000, s. 281). Muhtemelen döneme ve coğrafyaya göre farklı anlamlar kazanmıştır. İncü, tımarın karşılığı olarak kullanılmaktadır. İncü sahipleri doğrudan devletle muhataptırlar. İncü sistemi han ailesine ait toprakların müşterek olması esasına dayanmaktadır (Özyetgin, 2014, s. 56). Cengizlilerin doğrudan mülkü olan incüler, “onların insanı ve tebaası”nın mülklerini de ihtiva ederdi (Boymatov, 2010, s. 24). USp. 22 numaralı eski Uygur vesikası Çağatay Hanı Tuğluk Temür ile ilişkilidir. Burada ondan eski zamanlarda olduğu gibi incü bağcılardan kalan vergisinin alınmaması talep edilmektedir (Özyetgin, 2014, s. 58).

Çağatay topraklarında vakıf sisteminin mevcut olduğu görülmektedir. Vakıflar, maddi bir karşılık beklemezsizin insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan sosyal ve ekonomik müesseselerdir. İslam dünyasının hemen

hemen her yerinde karşımıza çıkan bu kurum çeşitli amaçlarla kurulabilir. Moğollar da İslamiyet'le tanıştıktan ve bu dini benimsemeye başladıktan sonra vakıflar kurmuşlar ve onları desteklemişlerdir. Moğol hükümdarları, çeşitli amaçlara matuf vakıflar tesis etmişler ve onların idare ve ihtiyaçlarının karşılanması için de arazi ve emlak tahsisatında bulunmuşlardır (Kazıcı, 2016, s. 280-292).

Çağatay Hanlığı topraklarında yöneticilerin ve diğer kişilerin vakıflar kurdukları bilinmektedir. Buhara'da kurulan medresenin masraflarını karşılaması için yakınlardaki bir köyün gelirleri vakfedilmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 180). Aynı şekilde sufi tarikatların da vakıflar kurdukları vakidir İbn Battuta'da Türkistan'da ilerlerken Buhara'da Şeyh Seyfeddin Baharzî'ye ait pek çok vakfin bulunduğunu zikretmiştir (Biran, 2002, s. 747; İbn Battuta, 2000, s. 529).

Vakıf topraklarında yaşayan kişilere *muzore* denilmektedir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 120). Buralarda yaşayan çiftçiler toprağı işleyerek ürün elde ederlerdi. Elde edilen bu ürünlerin satışından kazanılan gelir vakfin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamakta kullanılırdı. Mesela yukarıda zikredilen Şeyh Seyfeddin Baharzî'ye ait vakıf arazileri sulak alanlar olup tarım için oldukça elverişlidir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 170).

4.5.5. Çağatay Hanlığı'nda Vergi

Çağatay Hanlığı'nın maliyesi hakkındaki bilgi veren kaynaklarımız sınırlıdır. Hanlığın mevcut vergi politikaları ve kalemleri hakkındaki kaynaklarımız sayıca az olsa da genel çerçeve çizmeye yetecektir. Bu noktada Eski Uygur belgelerinin büyük bir yardımı olduğu görülmektedir. Çağatay Hanlığı'nın tebaasından topladığı ve ticaretten elde ettiği vergiler, devlet hazinesinin en önemli gelir kalemlerinden birisini meydana getirmektedir. Çağatay Hanlığı'nda kopçur, tamga ve kalan vergileri toplanan ana vergi kalemleridir. Diğer Moğol uluslarının aksine döneme ilişkin kaynaklarda Çağatay Hanlığı'nın vergi sistemi ve vergi kalemlerine ilişkin malumatın az olması hem bu vergilerin toplanma özellikleri hem de başkaca vergilerin olup olmadığı belirsiz bulunduğu için konunun açıklığa kavuşmasını engellemektedir. Bundan dolayı bu vergi kalemlerinin haricinde Çağataylılarda hangi vergi uygulamalarının tatbik edildiğini tespit ve ifade etmek zordur. Bu konuyla ilgili

açıklamakta zorlandığımız bir diğer unsur da toplanan vergilerin niceliğidir. Bununla ilgili elimizde herhangi bir veri bulunmamaktadır.

4.5.5.1. Çağatay Hanlığı'nın Vergi Politikası

Çağatay Hanlığı'nda gelişmiş ve sistematize edilmiş bir vergi sisteminden söz etmek pek mümkün değildir. Toplanan belli başlı vergi kalemleri bilinmekteyse de vergi sistemini ayrıntılı bir şekilde tespit edemiyoruz. Buna mukabil Altın Orda ve İlhanlılardaki vergi sistemine ilişkin bilgilerimiz daha fazladır. Genel olarak bakıldığında Çağataylılarda toplanan vergi kalemlerinin diğer Moğol devletlerine nazaran nicelik olarak azlığı dikkat çeker. Ayrıca mezkur devletlerde toplanan vergi türlerinde ortaklık olduğu gibi farklılıklar da bulunmaktadır. Bunun sebebi de hanlıkların idare ettikleri coğrafyalardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca Çağatay ülkesinde hangi vergi kaleminden ne kadar vergi toplandığına dair malumatımız da bulunmamaktadır. Bunun sebebi de Çağataylılarda gelişmiş bir maliye ve kayıt tutma sisteminin bulunmamasıdır. Diğer taraftan, en azından bağımsızlık öncesindeki yıllarında, Çağatay coğrafyasında toplanan vergilerin, Büyük Moğol Hanlığı'na gönderildiği görülmektedir (Koç, 2022, s. 181).

Cengiz Han, devlet idaresinde ekonominin ve ticaretin ne denli tesirli olduğunun farkında olan birisiydi. Dolayısıyla fetihlerle devletin büyümesinin ve genişlemesinin önemli olduğunun farkında olduğu gibi ticaret ve vergi gibi maliye ile ilgili hususların da devlet yönetiminde ne derece etkili olduğunu biliyordu. Bundan ötürü Cengiz Han, mali yapının tesis edilmesinde ön planda yer almıştır. Moğollarda vergilerle ilgili hükümler Cengiz Han Yasası'na istinat ederdi (Kılıç, 2017, s. 516).

Çağatay Hanlığı'nın en önemli gelir kalemini vergiler teşkil etmektedir (Kaya, 2023, s. 100). Kaynaklarımız, Çağatay Hanlığı'nın vergi politikasının ne olduğu ve vergi sisteminin nasıl işlediği hususunda bazı ipuçları sunmaktadır. Bu veriler, daha ziyade, Çağataylıların Büyük Moğol Hanlığı'na bağlı olduğu devreye dairdir.

Büyük Moğol Hanlığı'nda Ögedey Han, maliye ile ilgili hususlarda Çağatay Han'ın düşüncelerine başvurmaktan çekinmemiştir. 1231 yılında Ögedey Han'ın halkına yüzde bir oranında vergi getirmesi, posta teşkilatının kurulması, otlak alanların kullanımı gibi mevzularda ilkin kardeşi Çağatay Han'a başvurarak olurlu

aldığı anlaşılmaktadır (Kushenova, 2013, s. 81). Bu durum Çağatay Han'ın idaredeki etkinliğini ve maliyeye karşı eğilimini de işaret etmektedir. Buna ek olarak, Çağatay Han'ın, babası Cengiz Han'ın Yasası'nı en iyi bilen ve uygulayan kişi olarak kabul edilmesinin, Ögedey Han'ın idari ve mali işlerle ilgili hususlarda ona başvurmasında oldukça tesirlidir.

Çağatay Hanlığı'nın merkezî Moğol idaresine bağlı olduğu dönemde vergi politikaları ve uygulamalarının da merkeze bağlı olarak şekillendiğini söylemek mümkündür. Özellikle 1251 yılında Möngke Han'ın gerçekleştirdiği vergi reformunda bunu görebiliriz. Diğer Moğol şubelerinde olduğu gibi Çağatay topraklarında da bu yeni vergi politikaları tatbik edilmiştir. Cengiz Han Yasası'nda ve Möngke Han'ın mali uygulamalarında kimlerden vergi alınıp alınamayacağına ilişkin esaslar, Çağatay Hanlığı'nda da tatbik edilmiştir. Çağatay Hanlığı'nda vergilendirme ve toplanan vergilerin merkezi hazineye teslimi için divanlar tahsis edilmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 152-163). Bu bilgilerin yanı sıra Çağatay Hanlığı'nda vergilerin oranını tespit etmek ve bunları toplamak karşılığında *yasamişi* kelimesi kullanılmaktadır. Yasa kelimesiyle bağlantılı olan Moğolca kökenli bu sözcük “*idare etmek*”, “*işleri yönetmek ve siyaset*” anlamlarına gelmektedir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 160; Nigehi, 2018, s. 197).

Tespit edilen vergi miktarları, devlete bağlı halktan toplanmaktaydı. Burada halkın ne kadar vergi ödeyeceği, nüfusa da bağlıydı. Bunun için devletin ülkesinde kaç kişinin yaşadığını tespit etmesi gerekirdi. Büyük Moğol Hanlığı'nda Möngke Han zamanında adil bir vergi sistemi ve imparatorluğun kaynaklarını tespit edebilmek için Büyük Moğol Hanlığı'nda vergi sayımı yapıldığı bilinmektedir (May, 2021, s. 228).

Çağatay Hanlığı'nda vergi anlayışının yerleşmesinde ve vergi politikalarının belirlenmesinde Mahmud Yalavaç ve ailesi etkili olmuştur. Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç, para, vergi ve ceza dahil olmak üzere maliye ile ilgili bütün işlerden sorumluydu (Dayı, 2015, s. 65). Mahmud Yalavaç'ın Moğol devleti nezdinde itibar kazanmasında vergi işlerini bir düzene bağlaması yer almaktadır. Mahmud Yalavaç, Büyük Moğol Hanlığı'nda *dink* sistemini uygulamıştır. Buna göre, vergilendirme evlere göre değil çalışan kişilere göre yapılmıştır (Dayı, 2015, s. 65). Mahmud Yalavaç'ın bu vergi temin usulü, Cengiz Han zamanının bir başka önemli memuru Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai'nin hane başı vergilendirme sistemine nazaran,

hazineye daha çok gelir getirdiği için uygulamada kalmıştır (Kushenova, 2007, s. 233).

Tarabi isyanından sonra Çağatay Han ile arasının bozulmasına rağmen daha sonra gelişen olaylar neticesinde Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç'ın önü açılmıştır. Hemen hemen bütün Türkistan bölgesinin şehircilik ve maliyeyle ilgili yükümlülükleri Mahmud Yalavaç ve oğlu Mesud Yalavaç'ın sorumluluğuna verilmiştir (Cüveynî, 2022, s. 130, 137). Yalavaç ailesi, Cengiz Han zamanında idare nezdindeki konumunu Ögedey Han zamanında da korumayı sürdürdü. İlhanlı vezirlerinden ve tarihçilerinden Reşidüddin'in kaydına göre, şehirlerin yönetilmesi ve toplanacak vergilerin ve miktarlarının belirlenmesi gibi işler Mahmud Yalavaç ve ailesinin uhdesine bırakılmıştır (Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî, 1995, s. 705).

Çağatay Hanlığı'nda toplanan vergiler, Mahmud Yalavaç tarafından tespit edildiği üzere kişi başına göre toplanırdı. Vergilerin toplanabilmesi için bazı zamanlar nüfus sayımı yapılırdı. Çağatay idaresi tarafından tespit edilen vergiler, vergi tahsilinden mesul olan ilgili memurlara tevdi edilirdi. Vergi memurları vergiler toplanacağı zaman bunu halka yazılı olarak bildirirlerdi. Bu memurlar da tespit edilen vergi miktarını tebaadan tahsil ederlerdi. Merkezi olarak toplanan vergilerin miktarı, hiçbir surette tartışmaya açık değildi (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 159-161). Çağatay Hanlığı'nda vergiler, merkezden gönderilen memurlar vasıtasıyla temin edilirdi. Yerel idarecilerin vergi toplama salahiyeti yoktu (Altuğ Kaya, 2024, s. 225).

James Scott'un haklı bir şekilde "*devletin alamet-i farikası*" (2020, s. 28) olarak zikrettiği vergi memurları ile halkın bazen karşı karşıya geldiği görülmektedir. Cemal Karşı, hocası Mevlana'nın vefatından sonra vergi memurlarının gelerek insanları soyup soğana çevirdiklerini, ulemanın bazısını şehit ettiklerini ve pek çok kadın ve çocuğu esir aldıklarını ifade etmektedir (Cemal Karşı, 2005, s. 143). Burada her ne kadar olay örgüsünde bazı boşluklar göze çarpsa da vergi toplayıcılar ile halk arasında böyle menfi hadiselerin yaşandığını göstermesi açısından kayda değerdir. Vergiler tahsil edilemediği zaman devlet hazinesi bundan olumsuz etkilenmekteydi. Çağatay hanları tebaasından vergiyi düzenli tahsil etmediği zaman başta ordu olmak üzere devletin ihtiyaçlarını karşılamakta zorluklar yaşardı. Böyle bir ortamda siyasi ve idari sıkıntıların ortaya çıkması kaçınılmazdır.

4.5.1.2. Çağatay Hanlığı'nda Vergi Kalemleri

Çağatay Hanlığı'ndaki şehirlilerden ve bozkır sakinlerinden toplanan vergiler, devlet hazinesinin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, elimizdeki bilgilere dayanarak, Çağatay Hanlığı'nda toplanan vergileri şöyle sıralayabiliriz: Kopçur, tamga ve kalan. Kopçur ve kalan, tarım ve hayvancılık ile alakalı vergilerken tamga ise ticaretle ilgili bir vergi türüdür. Bunlar ana vergi kalemleri olup bunlar dışında da vergi kalemleri bulunmaktadır. Aşağıda bu vergi kalemlerinin kökenleri, işlevleri ve Çağatay Hanlığı'ndaki durumlarına dair bilgi verilecektir.

4.5.1.2.1. Kopçur Vergisi

Kopçur, kopcur, kupçur, kopçır gibi farklı şekillerde de yazılan bu vergi türü, Cengiz Han zamanından itibaren hemen hemen bütün Moğol devletlerinde toplandığı görülmektedir. Kopçur vergisi, Moğol idaresi altında birleşen Çin, İran, Rusya, Türkistan gibi coğrafyalarda çeşitli şekillerde toplanmıştır (Kılıç, 2017, s. 520-522; Dayı, 2020, s. 415-417). Hatta Çin'deki Moğol idaresi tarafından yazılan birbirinden farklı buyruklarda da kopçur vergisinden söz edilmektedir (Domiy, 2022, s. 9, 11, 15 vd.). Moğol İran'ında kopçur vergisi hazinenin ihtiyacını karşılayan temel vergilerden birisidir (Koç, 2024, s. 229-231).

Çağbayır, kopçuru "kopçır" olarak kullanmayı tercih etmiş ve "bir vergi türü" olarak kabul etmiştir (2007, s. 3401). Moğolca bir kelime olan kopçur kelimesi Lessing'in sözlüğünde gobçigur olarak kaydedilerek "gümrük vergisi"ne karşılık olarak kullanılmıştır (2003, s. 569). Fakat kopçur vergisi Moğollarda bir gümrük vergisi olarak kullanılmamıştır. Bazı araştırmacılara göre, kopçur cizye vergisi olarak da toplanmıştır (Petrushevskiy, 1968, s. 533; Boymatov, 2018, s. 88).

Bunlara karşın tarihî kaynaklar ve araştırmalar, kopçur vergisinin konargöçerlerden hayvanları için toplanan bir vergi olduğunu işaret etmektedir. Fakat zaman içerisinde bu verginin kapsama alanı genişlemiştir. Bununla beraber kopçur vergisi, Çağatay Hanlığı'nda konargöçer ahaliden toplanan bir hayvan vergisi iken Altın Orda Hanlığı'nda kişi başı toplanan vergi ve mera vergisi haline

dönüşmüştür (Kamalov, 2009, s. 164). Mahmud Yalavaç'ın teşebbüsüyle kopçur şehirlerde ve köylerde meskun halktan toplanmaya başlamıştır (Boytmatov, 2018, s. 88).

Eski Uygur belgelerinde de kopçur vergisi hakkında malumat bulmak mümkündür. Bu belgelere göre, kopçur vergisi, konargöçerlerden hayvanları için toplanırdı ve kalan vergisi kadar yaygın bir vergi türüydü (İzgi, 2017, s. 306). Burada şunu da ifade etmek gerekmektedir ki Uygur vesikalarında görülen bir uygulamanın Moğol idaresinde de karşımıza çıkması, bozkırdaki tarihsel devamlılığa ve Uygurların Moğollar üzerindeki etkisine işaret etmektedir.

Cüveynî, Cengiz Han'ın ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için halkın çeşitli desteklerde bulunduğunu, ayrıca yine bu iş için halktan toplanan vergiler arasında kopçur vergisini de zikretmektedir (Cüveynî, 2022, s. 89). Kopçur, konargöçerlerin hükümdara verdiği yüzde birlik bir vergidir (Ebü'l Ferec İbnü'l İbri, 2011, s. 25; Kollmar-Paulenz, 2020, s. 42; Kafalı, 1976, s. 135; Buell, 2003, s. 225). Moğolların Anadolu'yu almasının müşahitlerinden olan Ebü'l Ferec İbnü'l-İbri, sürüsünde yüzden aşağı hayvan bulunanların kopçura dahil edilmediğini ifade etmektedir (2011, s. 25). Konargöçerlerin beslediği ve sahip olduğu sürünün büyüklüğüne göre, ödediği kopçur vergisinin miktarı da değişirdi. Fakat bu vergideki oran hiçbir zaman değişmezdi. Kopçur, rastgele değil bir takvime göre toplanırdı. Bu vergi kaleminin, umumiyetle, yılın başında tek seferde toplandığı anlaşılmaktadır (Raşid-al-din, Fazlullah 2011, s. 420).

Bununla birlikte kopçur vergisini ödemekten muaf bırakılan bazı kesimler de mevcuttur. Cengiz Han'ın neslinden gelenler, ona evlilikle bağlı olan aileler, yiğitlikleri ve hizmetleri neticesinde öne çıkan sıradan insanlar, kopçur ödemekten muaf olmuşlardır (Martinez, 2022, s. 176). Nasıreddin Tusî'ye göre, alimler ve din adamları, ihtiyar, hasta ve çocuklar da kopçur vergisi ödemekten muaf bırakılmışlardır (Yaltkaya, 1939, s. 14). Reşidüddin'in kaydına göre, alimler ile Ali'nin neslinden gelenler ile idam mahkumlarının aileleri de kopçur vergisinden muaf tutulmuşlardır (Rashid al-din Fazlullah, 2011, s.371). İlhanlı sahasında yazan Nasıreddin Tusi ve Reşidüddin'in kayıtlarının Çağatay coğrafyasında da cari olduğunu düşünüyoruz.

Kafalı'ya göre kopçur, mal ve talay, tamga ve kalan gibi vergilere nazaran Çağataylıların özelliklerine daha uygun gözükmektedir (Kafalı, 2005, s.64). Çağatay Hanlığı topraklarında en çok toplanan vergi olan kopçur (Lkhundev, 2013, s.176), mükelleflerden aynî olarak yani mal karşılığında temin edilirdi. İzgi'ye göre kopçur daha ziyade hayvan olarak ödenmekle birlikte para veya darı mukabilinde de ödendiği anlaşılmaktadır (İzgi, 2017, s. 307). Cüveynî'nin aktardığına göre, yam teşkilatının işlemesi için mevcut yam istasyonu civarındaki ahaliden de kopçur alınırdı (2022, s. 91).

4.5.1.2.2. Tamga

Tamga kelimesi, Moğolcada kullanılsa da esasen Türkçe kökenlidir. Pochekaev, tamganın, Türkçe olduğunu ve Türk etkisi ile Cengiz soylu devletlerde yayıldığını düşünmektedir (Pochekaev, 2014, s. 80). Tamga, Asya Hunlarından beri bilinmektedir. Köktürk ve Yenisey yazıtlarında, Uygur vesikaları ile *Divan-ı Lügat'it-Türk* ve *Kutagdu Bilig* gibi kitaplarda karşımıza çıkmakta olup kullanımının yaygınlık kazanması ise Moğol dönemine denk gelmektedir (Donuk, 1988, s. 84; Tezcan, 1990, s. 5-8).

Eski Türklerde tamga kelimesi, “*el ile yapılan motif*” anlamındaydı (Halaçoğlu, 1993, s. 454). Çağdaş Moğolcadaki karşılığı ise “*damga, mühür, pul*” şeklindedir (Lessing, 2003, s. 1196). Çağbayır'ın sözlüğünde tamga için “*dağlamak suretiyle vurulan nişan, özel işaret*” ifadesi yer almaktadır (2007, s. 5531). Cüveynî, tamga kelimesinin manasını “*mühür*” olarak vermektedir (Cüveynî, 2022, s. 497). Tamga, Türk-Moğol boyları tarafından bir çeşit mülkiyet simgesi işlevini de yerine getirmiştir (Pochekaev, 2014, s. 79). Bu durum en bariz şekilde Oğuz boylarının işaretlerinde görülmektedir. Ayrıca tamga, büyük sürülerdeki hayvanların birbirlerine karışmaması için kullanılan bir yöntemdir. Genellikle atlara vurulan tamgaların, küçükbaş veya büyükbaşlara da vurulduğu düşünülebilir (Aydın, 2022, s. 181). Ek olarak tamga, Moğolcanın yanı sıra Farsça ve Rusça gibi çeşitli dillere de geçmiştir.

Tamga vergisi, Moğol yönetimi altındaki Türkistan, İran, Deşt-i Kıpçak, Çin gibi sahalarda, aralarında bazı farklılıklar bulunmakla beraber mevcuttur. Çin'deki Yuan dönemine ait fermanlarda Moğol idaresinin tamga vergisinin toplanmasına ilişkin bazı emirlere tesadüf edilmektedir (Kılıç, 2017, s. 502-505; Dayı, 2020, s.

418-419; Domiy, , s. 2022, s. 15, 18 vd.). Hatta Moğol dönemi sonrasındaki devletlerde de karşımıza çıkmaktadır. Tamga vergisi, Altın Orda Hanlığı bakiyesi devletlerden Kırım Hanlığı'nda da mevcuttur (Arpacı, 2023, s. 306-307).

Tamga vergisi, Çağatay Hanlığı'nda ticari verginin adıdır. Tamga, bütün ticari faaliyetlerden yüzde beş oranında alınırdı (Kuroda, 2017, s. 31; Kollmar-Paulenz, 2020, s. 42). Kafalı, tamga vergisinin tüccarların pazarda sattığı ürünlerden yahut satışa sunduğu bütün mallardan alındığı kanısındadır (1976, s. 135). Z. V. Togan da tamga vergisini tüccardan ve pazara getirilen maldan alınan dolaylı vergi olarak nitelemektedir (2019, s. 426). Bu noktada Kafalı ve Togan'ın tamga vergisine neredeyse aynı şekilde yaklaştıkları görülmektedir. Uygur sivil vesikalarındaki kayıtlardan anlaşıldığına göre tamga vergisi yıllık olarak toplanan bir vergidir (Şen, 2004, s. 162). Tamga vergisi, Altın Orda Hanlığı'nda da ticari faaliyetlerden elde edilen bir vergi türü olarak karşımıza çıkmaktadır (Kamalov, 2009, s. 164).

Tamga vergisini ödemekten muaf tutulanlarda mevcuttur. Bunların en başında din adamları gelmektedir. Biz bunun en bariz örneğini Altın Orda hanlarının, Rus din adamlarına verdikleri yarlıklarda, onları tamgadan tuttuklarını görmekteyiz (Kamalov, 2009, s. 165; Özyetgin ve Kemaloğlu, 2017, s. 43, 67). Çağatay Hanlığı'nda da Yasa'da zikredilen kesimlerin tamga vergisinden muaf tutulduklarını düşünmekteyiz. Diğer taraftan tamga vergisi gibi şehirlerde toplanan vergiler, Müslüman ulema tarafından şeriata aykırı olarak kabul edilmekteydi (Barthold, 1931, s. 153-54).

Tamga kelimesi, sadece bir çeşit vergi olarak kullanılmamıştır. Cengiz Han'dan itibaren Moğol hükümdarlarının kendilerine özel tamgaları olmuştur. Ve bu tamgalarla buyruklarını yayınlamışlardır. Ayrıca Çağatay Hanlığı'nda tamga kelimesinden türetilen Al-tamgacı olarak anılan bir makamın varlığından haberdarız (İbn Battuta, 2000, s. 533). Yazışmalarda ve paraların üzerinde de tamgalar mevcuttur. Çağatay ülkesinde basılan paraları incelersek her hanın kendisine özel tamga ile sikke bastırıldığı görülecektir. Buradan da anlaşılacağı üzere tamganın meşruiyet ve devlet yönetimi ile ilişkili bir yönü daha bulunmaktadır.

Çağatay Hanlığı'nın İpek Yolu'ndaki konumundan ötürü, onların idaresindeki topraklarda ticari faaliyetlerin yoğun bir şekilde seyrettiği görülmektedir. Moğollar arasında yaşanan iç savaşlarda dahi bu ticaretin durmaması ve zarar görmemesi için

uğraşmıştır (Biran, 2007, s. 33). Floransalı Francesco Balducci Pegolotti'nin, “Tana'dan Çin'e gidilen yol, gündüz veya gece, bu yolu kullanan tüccarlara göre, kesinlikle güvenlidir” (1936, s. 22) şeklindeki ifadesi, bu dönemde, Moğol idaresi altındaki ticaret yollarının güvenilirlik ve güvenlik derecesini işaret etmektedir. Moğol topraklarında seyahat eden ve ticaretle uğraşan bir tüccar, vergisini ödediği zaman üzerinde tamga işareti bulunan bir çeşit makbuz alırdı. Böylelikle tüccarlar bu evrak sayesinde imparatorluk topraklarında rahat ve güvenli bir şekilde seyahat edebilirlerdi (May, 2017, s. 97).

Ticaret yollarının canlılığını ve güvenliğini kaybetmemesi için oldukça titiz hareket eden Çağataylıların, kendi sınırları içerisindeki ticaretten vergi almamaları mümkün değildir. Bundan dolayı Çağatay ülkesindeki ticari faaliyetlerden tamga vergisinin toplandığını düşünüyoruz. Zeki Velidi Togan da tamga vergisinin dört Moğol ulusunda cari olduğunu düşünmektedir. O, Semerkand ve Buhara gibi şehirlerde ticaret kapasitesinin yüksek olması ve yeterli miktarda tamga vergisi elde edilmesinden dolayı bu şehirlerde kopçur ve kalan vergilerine muafiyet tanındığını dile getirmektedir (2019, s. 426).⁵

Tamgalarda genellikle Uygur harfleri kullanılırken buna daha sonra Phags-pa yazısı⁶ da ilave edilmiştir. Çağatay Hanlığı, Altın Orda Hanlığı ve İlhanlılarda bu yazıların yanı sıra Arapça ve Farsça ibarelere de rastlanmaktadır. Bunu sebebi sadece bu ulusların İslamlaşması değil, aynı zamanda Arapça ve Farsçaya ait unsurların halkın ortak dilleri arasında yer almasıyla da ilintilidir (May, 2017, s. 97). Buna ek olarak, tamga vergisi, Çağatay Hanlığı'nın yıkılmasını müteakip hayatta kalmıştır. Pochekaev, tamga vergisinin Cengiz soylu devletlerdeki en kârlı vergi kalemlerinden birisi olduğu düşüncesinden yola çıkarak Moğol sonrası siyasi oluşumlar tarafından da kullanıldığını düşünmektedir (2014, s. 83). Mesela, Tamga vergisi Timurlularda da mevcut olup onlardan da Akkoyunlulara intikal etmiştir (Erdem ve Paydaş, 2021, s. 228-29).

4.5.1.2.3. Kalan

⁵İlhanlılarda da bu uygulama görülmüş, Tebriz ve Sultaniye şehirlerinde *kopçur* ve *kalan* vergilerine muafiyet tanınmıştır (Togan, 2019, s. 426).

⁶ Çin'deki Moğol idaresi devrinde Çince, Tibetçe, Moğolca, Uygurca, Sanskirtçe, Farsça gibi dilleri yazmakta kullanılan ve Ming hanedanının iktidara gelmesiyle tedavülden kalkan yazı sistemidir.

Kalan, Büyük Moğol Hanlığı'nda bağlı bölge halklarından toplanan bir vergidir. Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde kalan için “*arazi vergisi*” ifadesi yer almaktadır (1968, s. 162). Spuler, kalanı “*emlak vergisi*” olarak kabul etmektedir (2011, s. 337). İzgi'ye göre ise kalan, bir çeşit toprak vergisi olsa da hangi arazileri kapsadığı bilinmemektedir (1987, s. 110). Uygur belgelerinde kalan vergisinin “kalan kâsip”, “kalan kâsmişi yok”, “kalan tüşüp” gibi kullanımları mevcuttur (Özyetgin, 2004, s. 173-175).

Kalanın ödenmesi para yahut pamuklu kumaş karşılığında gerçekleşirdi. Uygur vesikalarına göre kalan, yerleşiklerden topraklarının büyüklüğüne göre toplanırken ayrıca pamuklu bez mukabilinde de bu vergi ödenebilirdi. Moğol İran'ında askeri hizmetle de ödenebilmekteydi. Aknerli Grigor'un kayıtlarında Gürcülerin Moğolların haraçgüzarı olduğundan ve Gürcü askerlerin Moğollarla beraber kalana gittiğinden bahsedilmektedir (2012, s. 31). Muhtemelen yazar burada kalan vergisini savaş hizmeti karşılığı olarak anlamış ve kullanmış olabilir. Buell'e göre kalan vergisi, Moğol noyanlarının askerlik hizmetleri amacıyla topladıkları bir vergidir (Buell, 2003, s. 219). Bundan ötürü kalan vergisinin toplanma usulü bölgeden bölgeye değişmektedir (Matsui, 2004, s. 57; Dayı, 2020, s. 417; İzgi, 1987, s. 111).

Möngke Han'ın iktidara gelmesini müteakip yayınladığı yarıltıkta kalan vergisi üzerinde durulmuştur. Möngke Han'ın çerçevesini çizdiği bu vergi uygulaması, takip eden yıllarda Türkistan, Kuzey Çin ve İran gibi Moğollara bağlı coğrafyalarda tatbik edilmiştir (Yılmaz, 2020a, s. 216). Kalan için, Ebul Ferec yoksullardan senede bir dinar, zenginlerden senede 10 dinar alındığını yazarken Reşidüddin'deki bir kayıta yoksullardan bir, zenginlerden yedi dinar alındığı görülmektedir (Gregory Abû'l Farac, 1950, s. 554; Rashid al-Din, 1971, s. 231). Chang-te'nin Taşkent'te gözlemediği bir durum, Ebul Ferec'in ve Reşidüddin'in kayıtlarını andırmaktadır. Ona göre, burada halktan kelle başı 10 dinar vergi toplanmaktadır ve zenginler ile fakirler arasında da fark vardır (Bretschneider, 2013, s. 280). Yine bu ifadeden Mahmud Yalavaç'ın önerdiği kişi başına vergi toplama politikasının bir yansımasını görmemiz mümkündür.

Kalan vergisi, bir toprak ve tarım vergisi özelliklerini taşıdığı için Çağataylılara pek uygun olmadığı düşünülebilir. Muhafazakar konargöçer nüfusun yoğun olduğu Çağataylılarda böyle bir verginin varlığı düşündürücü olabilir. Fakat

Çağatay Hanlığı, idaresi altında konargöçer halkı bulundurduğu gibi yerleşik nüfusa da sahiptir. Çağatay Hanlığı, şehir kültürünün yüksek olduğu bölgeleri hakimiyeti altında bulundurmaktadır. Semerkand, Buhara, Kaşgar gibi yüksek bir şehir kültürünün bulunduğu şehirlere sahiptir. Özellikle Duva, Kebek ve Tarmaşirin hanların başlattığı ve ardıllarının takip ettiği yerleşik alanları koruma ve onlardan faydalanma politikasında kalanın önemli bir yeri vardır. Bundan dolayı, Çağatay coğrafyasının zirai faaliyetlere munasip bölgelerinde bu verginin toplanarak hazineye gelir getirdiğini düşünmekteyiz.

Kalan vergisinin toplanması hususunda bazı Uygur belgelerinde malumat bulmak mümkündür. Yisun Temür Han dönemine ait olduğu düşünülen bir Uygur vesikasında kalandan söz edilmektedir (Matsui, 2004, s. 62). Son dönem Çağatay hükümdarlarına ilişkin bir liste de veren bu kaynakta, Kebek Han ve Yisun Temür Han zamanlarında kalan vergisinin toplanması ile alakalı bilgiler vardır. Buna göre, Kebek Han devrinde kalan vergisi, bahçe işleriyle uğraşan kimselerden alınmazdı (Clark, 1975, s. 197). Bu dönemlerde kalan vergisinin bu kesimden toplanmaması, Kebek Han'ın ve ardıllarının Türkistan'daki şehirleri kalkındırması ve tarım faaliyetlerini teşvik etmek amacıyla ilgili olabilir. Bu dönemde kalan vergisinin tamamen ortadan kalktığını düşünmüyoruz. Çünkü sonraki dönemlerde bu verginin toplandığını görüyoruz.

Eski Uygur kayıtlarından birisinde Tuğluk Temür Han zamanında kalanın temin edilmesine dair bir kayıt bulunmaktadır. Buna göre, Tuğluk Temür Han'dan önceki hanlar listelenerek bu hanlar zamanının incü bağcılara vergi kesilmediği fakat Tuğluk Temür Han zamanında bunlardan vergi istediği yazılıdır. Belgeye göre incü bağcılar, Tuğluk Temür Han'ın kendilerine ortak olmasıyla zararda olduklarını ve artan vergiler nedeniyle zorluklar yaşadıklarını hana iletmişlerdir. (Şen, 2004, s. 72-74; Arat, 1936, s. 105-6; İzgi, 1987, s. 110-111). Devrin ekonomik ortamını yansıtan bu bilgiden, halkın ekonomik olarak sıkıntılar çektiğini anlamaktayız. Çağatay Hanlığı'nın dağılma evresinde tahta çıkan Tuğluk Temür Han, ekonomik problemlere karşı vergi muafiyeti getirmek suretiyle bunu çözmeye çalışmıştır (2020b, s. 257). Ayrıca bu kayıt bize halkın sıkıntı çektiği yahut idareden memnuniyetsizlik duyduğu zamanlarda şikayetini rahat bir şekilde hükümdara arz edebildiğini de göstermektedir.

Bununla beraber Cengiz Han zamanında kalan vergisinden din adamlarının ve yargıçların ve soyluların kalan vergisi ödemekten muaf tutuldukları görülmektedir (İzgi, 1987, s. 111; Danuu ve Mönhtulga, 2019 s. 161). Bu uygulamanın, Cengiz Han yasalarının ciddi bir şekilde tatbik edildiği veya edilmeye çalışıldığı Çağatay Hanlığı'nda da olabilir. Bu bilgiye ilaveten Uygur vesikalarından anladığımızı göre, incü bağcılar da kalan vergisi ödemekten muaf sayılmışlardır. USp. 22 numaralı belgede incü bağcılar Tuğluk Temür Han'dan kalan vergisi almamasını talep ederken eski hükümdarların almadığını öne sürmüşlerdir. Buradan eski hükümdarlar olan İsen Buka Han, Kebek Han, Tarmaşirin Han, Cenkşi Han, Yisun Temür Han gibi Çağatay hanlarının incü bağcılardan kalan vergisi almadığı anlaşılmaktadır (Özyetgin, 2014 s. 59).

Eski Uygur belgelerinde kalan vergisi uygulamaları kaydedildiği gibi bu vergiyi toplayan kişilerden bahsedilmektedir (Caferoğlu, 1934, s. 39). Çağatay Hanlığı'nda kalan toplayan devlet görevlisine Kalancı/Kalançı, bu vergiyi ödeme yükümlülüğü olanlara da Kalanlıg/Kalanlıg denilmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 162; Doğan ve Usta, 2014, s. 162; Wilkens, 2021, s. 321). Uygur belgelerinde kalancı, aynı zamanda, kalan vergisini ödeme yükümlülüğü bulunanlar için de kullanılmaktadır (Altuğ Kaya, 2024, s. 221).

Kalan vergisinin Deşt-i Kıpçak ve İran'daki diğer Moğol şube devletlerinde de önemli bir yeri olduğunu biliyoruz (Kafalı, 1976, s. 135; Kılıç, 2017, s. 519-520; Dayı, 2020, s. 417; Z. V. Togan, 2019, s. 426). Altın Orda Hanlığı'nda da bunu toplayan memurlar Kalancı olarak isimlendirilirdi (Kılıç, 2017, s. 520; Caferoğlu, 1934, s. 39). Dolayısıyla Deşt-i Kıpçak'tan Türkistan'a uzanan Moğol hakimiyetinde siyasi ve idari kavramlarda ortaklık olduğu görülmektedir.

4.5.1.2.4. Diğer Vergi Kalemleri

Kalan, tamga ve kopçur gibi vergiler dışında da Çağataylıların topladığı ve toplandığı düşünülen vergiler mevcuttur. Uygur belgeleri merkezli yapılan çalışmalarda bu vergi türlerinin toplandığı düşüncesi vardır. Genellikle Doğu Çağatay Hanlığı zamanına tesadüf eden bazı belgelerdeki kayıtlardan yola çıkılarak Çağatay Hanlığı'nda bu vergi türleri haricinde de vergiler olduğu ifade edilmektedir.

Çağatay Hanlığı yöneticileri, ülkelerindeki yolcuların güvenliklerini sağlamaları karşılığında bir vergi alırlardı. Bu bir çeşit koruma ve refakat ücreti olarak değerlendirilebilir (Martinez, 2022, s. 175). Yam'ı kullananlardan ücret alınması geleneği Möngke Han ile başladı (Kushenova, 2007, s. 236) ve ondan sonra da bu uygulamaya devam etti. Francesco Balducci Pegolotti, bazen Moğolların tüccarlar üzerinde baskı kurarak onlardan yük başına haraç aldıklarını yazmaktadır (1936, s. 29). Fakat buradaki haracın, vergi olan haraç ile bir bağlantısı yoktur. Diğer türlü bağlı devletlerden alınan haraç vergisine Çağatay Hanlığı'nda tesadüf edilmemektedir. Bu şekilde toplanan haraç vergisine Altın Orda Hanlığı ve İlhanlılarda mevcuttur (Kafalı, 1976, s. 135; Spuler, 2011, s. 352-356).

Kalan, kopçur ve tamga dışında bir başka vergi kalemi daha olabileceğine dikkat çeken Kafalı, Togan'ı dikkate alarak, gallenin vergi olarak toplanabileceğini düşünmektedir (2005, s. 64-65). Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*'da gallenin buğday ve tahıla denk geldiğini dile getirmektedir (2022, s. 172,285). Zeki Velidi Togan, gallenin ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için mal olarak alındığını ifade etmektedir (2019, s. 427). Danuu ve Mönhtulga, Çağatay Hanlığı'nda tuz madenlerine yönelik özel bir vergi getirildiğini kabul etmektedir (2019, s. 160). Tuz vergisinin İlhanlılarda da yürürlükte olduğu görülmektedir (Togan, 1954, s. 39). Buna ilave olarak, tuz vergisinin Timur zamanında yürürlükte olduğu bilinmektedir. Sultaniyeli Johannes, Timur'un tuz ve haraç vergilerini lağvettiğini ve büyük şehirlerde ödenmeyeceğini dile getirmektedir (2020, s. 93). Dolayısıyla İlhanlılarda ve Timurlularda mevcut olan tuz vergisinin Çağatay Hanlığı'nda yer aldığını düşünmek mümkündür.

Uygur belgelerini merkeze alan bazı araştırmacılar, Çağatay Hanlığı'nda başkaca vergi türleri olduğunu ifade etmiştir. Yılmaz, Uygurlara ait kayıtlarda geçen bazı vergi çeşitlerinin Çağatay Hanlığı'nda cari olabileceğini düşünmüştür. Ona göre, tartnak, şer-i kabala, borla tamgası, tabanlıg, urub, çarig, işküç/karubar, süsün, ülufe, kavut, kapaz, tarıg gibi Uygur vesikalarında karşılaşılan vergi türleri Çağatay Hanlığı'nda mevcuttur (2020a, s. 217-218). Danuu ve Mönhtulga da Turfan belgelerinde tesadüf edilen kavut, kabin, tutun, kadgu, umdu, borluk, aniz, kapaz gibi birtakım vergi türlerinin Çağatay Hanlığı'nın hazinesine giren vergiler olabileceğini ifade etmektedir (2019, s. 160). Uygur belgelerinde karşılaşılan alban ifadesi, genellikle, vergilerle birlikte anılmaktadır. Bundan dolayı alban, verginin karşılığı

olarak kullanılmış olabilir (Altuğ Kaya, 2024, s. 179). Diğer taraftan alım-berim adından üretilen mahsullerden alınan bir vergi daha mevcuttur. Duruma göre arazi sahibi veya araziyi kiralayan kişi öderdi (Özyetgin, 2004, s. 56-57; Altuğ Kaya, 2024, s. 179). Yukarıda zikredilen vergi kalemlerinin pek çoğunun ziraat ile ilintili olduğu görülmektedir. Bu da Çağatay Hanlığı'nda zirai faaliyetlerin önemsenmediği düşüncesinin yanlışlığına işaret etmektedir.

Kolbas, Mahmud Yalavaç'ın Çin'den ilham alarak cizye uygulamasını başlattığını yazmaktadır (2022, s. 487). Fakat bunun mahiyeti hakkında ayrıntılı bilgi sahibi değiliz. Dolayısıyla bu cizye vergisinin açıdan toplanıp toplanmadığını açıklamak zordur. Diğer taraftan Abdürrezzak es-Semarkandî'nin Bayan Kulu Han ve Emir Kazgan devirlerini anlattığı satırlarda öşürden bahsetmesi oldukça dikkat çekicidir (1372, s. 258). Keza Mu'ineddîn Natanzî'nin de neredeyse Abdürrezzak es-Semarkandî'ye yakın ifadeler kullandığı satırlarında öşürden bahsettiği görülmektedir (1336, s. 200). Burada bahsedilen öşür vergisinin yukarıda zikredilen vergilerden birisinin karşılığı olarak mı yoksa İslam dinindeki aslı mı olduğu sorusu akıllara gelmektedir. Eğer buradaki öşür vergisi, İslam dinindeki haliyle kullanıldıysa Çağatay Hanlığı'nda şeri vergilerin kullanımda olduğu sonucu ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla bu durum, 14. yüzyılın sonları itibariyle, Hanlık'ta İslam dininin yerleştiğini, hanların ve emirlerin bu dinin çerçevesinde hareket ettiklerini düşünebiliriz.

4.6. Çağatay Nümizmatığı

Nümizmatik, tarih boyunca kullanılan paraları inceleyen bir bilim dalıdır. Paraların incelenmesi ile odaklanılan dönemin siyasi ve ekonomik özellikleri ortaya çıkarılır. Tarihi bir belge niteliği taşıyan paralar, devletlerin resmi vesikalarıdır. Bunlar bize odaklandığımız devletin güçlü ve düzenli olduğu zamanlara ilişkin net bilgiler verirken idarenin zayıfladığı zamanlarda aksi durumlar yaşanmaktadır (Tekin, 2004, s. 317-318; Çayırdağ, 1988, s. 87). Dolayısıyla nümizmatik ilmi, tarihin aydınlatılmasında kritik bir rol oynamaktadır.

4.6.1. Moğollarda Para Kullanımı

Para, devletin bastığı ve mal ile hizmet satın alma gücünü sağlayan değişim aracıdır. Paranın çeşitli işlevleri vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Öncelikle para bir değişim aracıdır. Hesap ve değer birimi olup farklı malların değişimi ve bu değişimin oranları para ile tespit edilir. Tasarruf ve yatırım aracıdır. Uluslararası iktisat politikalarına yön verir (Özdal, 2016, s. 137-38; Kapanhan, 2021, s. 97-98). Para, tarih sahnesine çıkmazdan evvel insanlar takas ve benzeri işlemlerle alışveriş yapardı. Paranın kullanımıyla birlikte bu uygulamalar ortadan kalktı. Bu suretle paranın ticaretle bir mübadele aracı olarak kabul edildiği görülmektedir.

Ortaya çıkışından bir müddet sonra para, dünyanın önemli bir kısmında kullanılmaya başlandı. Böylece para uzak coğrafyalar arasında seyreden ticaretin ana unsuru haline geldi. Tabii olarak para Türkistan coğrafyasında da karşımıza çıkmaktadır. Bozkırda para kullanımının tarihini Türklerle başlatmak mümkündür. Fakat eski Türk devletlerinde para kullanımının başlangıcı hakkında kesin bir tarih vermek oldukça zordur. Yine de yapılan bazı arkeolojik çalışmalar Hunlar zamanından itibaren Türk devletlerinde Çin ve İran'dakilere benzer sikkelerin kullanımda olduğunu göstermektedir (Gömeç, 2015, s. 577). Daha sonra Köktürk, Türkiş, Kırgız, Uygur dönemlerinde de para kullanıldığı görülmektedir. Uygurlarda alışveriş ve kiralama gibi işlemlerde para olarak pamuklu kumaşların tercih edildiği görülmektedir. Paranın kullanımı olmadığı dönemlerde ticaret takas usulüne göre yapılmaktaydı. Sonraki dönemlerde Moğollar, Türkleri örnek alarak parayı ticaretle bir ödeme aracı olarak kullanmaya başladılar (Özdal, 2016, s. 343; Gömeç, 2015, s. 577). Yuvalı da Moğolların tarih sahnesine çıkmalarıyla beraber idari, askeri, hukuki vb alanlarda olduğu gibi iktisadi alanda da bozkırda asırlardır uygulanan iktisadi sistemi devam ettirdiğini, dolayısıyla para kullanımının da bu minvalde olduğunu ifade etmektedir (2017, s. 369).

Moğollar, oldukça geniş bir coğrafyayı ele geçirmişler ve idare etmişlerdir. Bu dönemde Moğolların hakimiyetleri altındaki bölgelerde nasıl bir para sistemi inşa ettikleri sorusu oldukça önemlidir. Kuroda'ya göre, 13. yüzyılda Moğollar farklı uygarlıklara ait para sistemlerini birbirine bağlayan bir köprü inşa ederek insanlık tarihinde bir ilki gerçekleştirmiştir (2023, s. 488). Bu yüzden ülke çapında ortak bir para sistemi tesis etmek oldukça müşkül olmuştur.

Moğollar, Çin’de, İran’da ve Türkistan’da darp ettirdikleri paralarda bu bölgelerin dillerini kullanmayı tercih ettiler (Lane-Poole,1967, s. xliv). Bu minvalde Moğol sikkelerinde Moğolca karakterlere ve ibarelerin yanı sıra Arapça, Farsça, Çince karakterlere ve ifadelere rastlamak mümkündür (Buell, 2003, s. 141). Cengiz Han adına ilk kesilen altın sikkenin ön yüzünde “*el-nasır lidinillahemirü’l-müminin*”, arka yüzünde Arap harfleriyle Cengiz Han’ın adının yanı sıra “*Kaan el-adil el-azam*” ibaresi yazmaktadır. Yine Ögedey’den sonra naibe olarak ülkeyi idare eden Töregene Hatun’a ait bir sikkenin ön yüzünde kelime-i tevhid yazarken arka yüzünde de “*Ulug Mongol Ulus Bek*” ibaresi yer almaktadır (Aykut ve Aydın, 1992, 41-42; Yuvalı, 2017, s. 372).

Moğollar, tarih sahnesine çıktıklarından beri çeşitli paraları kullanmışlardır. Altın, gümüş, bakır yahut kağıttan imal edilen paralar Moğollar tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Moğollarda para basma ve piyasaya sürme imtiyazı devlete aitti. Zira para basmak, antik çağlardan beri hükümdarlığın ve bağımsızlığın bir simgesi olarak kabul edilmektedir. Bu sebepten dolayı Moğol dünyasında da para basımı devletin tekelindeydi.

Moğollarda paraların şekli, ana madeni ve değeri de bölgeden bölgeye değişiklik göstermekteydi. Mesela Doğu Türkistan, Maveraünnehir ve Horasan’da altın dinar geçerliken başka bölgelerde değeri düşük paralar tedavüldeydi (Heidemann, 2006, s. 285). Bu durumun oluşmasının arkasında mezkur bölgelerin mevcut ekonomik yapısı ve ticaret sirkülasyonu etkili olmuştur.

Büyük Moğol Hanlığı’nda dirhem, miskal, tenge, dinar, baliş ve tümen para birimleri kullanılmıştır. Bunlardan baliş, Cengiz Han zamanındaki para birimi olarak kullanıldığı gibi Kubilay Han zamanında Çin’de de geçerli olmuştur (Barthold, 1993, s. 280). Cüzcanî’deki bir kayıta Ögedey Han zamanında balişin kullanımına ilişkin bir örnek mevcuttur (2016, s. 106). Francesco Balducci Pegolotti de Moğol idaresindeki Çin’de balişin kullanıldığını ifade etmiştir (1936, s. 21). Ancak balişin önemi zaman içerisinde azalmıştır. Bunun nedeni, muhtemelen, hazinede külçe halinde saklanan balişin günlük hayatta kullanımının zor olmasıdır (Yuvalı, 2017, s. 370).

Moğollar ilk başlarda sikke kullanırken, 1236 yılında, Ögedey Han zamanıyla birlikte kağıt paralar da tedavüle girmeye başlamıştır (Aykut, 1992, s. 25; Yuvalı,

2017, s. 369). Bu dönemde kâğıt paranın kullanım alanı oldukça dar olup sadece tüccarlar tarafından kullanılmaktaydı (Kılıç, 2020, s. 108-109). Ögedey Han'ın getirdiği bu uygulama tüccarlar arasında ödeme kolaylığı sağlamıştır (Aykut, 1992, s. 25). Ardından Kubilay Kağan döneminde, Çin etkisiyle beraber, Moğol ülkesinde kâğıt para uygulaması yaygınlaşmaya başlamıştır (Özyetgin, 2004, s. 97-100). Moğol İran'ında Geyhatu Han gerçekleştirdiği para reformuyla ülkesinde kâğıt para *çav* uygulamasını başlattı. Fakat bu reform başarısızlıkla sonuçlanarak kısa sürede uygulamadan kaldırıldı (Jahn, 1942, s. 269-309; Ekici, 2012, s. 58-64; Yazıcı, 1993, s. 235). Kâğıt para uygulaması İran'da başarısız olsa da Moğol Çin'inde oldukça kabul görmüş ve Moğol devletince uygulanmaya devam etmiştir. Kâğıt para uygulaması, Moğolların dünya tarihine sundukları yeniliklerden birisi olarak kabul edilmektedir (Dayı, 2015, s. 245). Çin'deki Yuan idaresi, kâğıt para uygulamasını tüm Moğol devletlerinde uygulamak amacındaydı. Çağataylılarla doğu sınırlarını paylaşan Yuan idaresinin bu politikasının Çağatay topraklarındaki etki derecesini net olarak tespit etmek oldukça güçtür (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 156). Yuan idaresinin birleşik Moğol para sistemini hayata geçirmek arzusunun akim kaldığı görülmektedir.

4.6.2. Çağatay Hanlığı'nın Para Politikası

Çağatay hanlarının darp ettirdikleri ve kullandıkları paraların bir kısmı yapılan arkeolojik kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılmaktadır. Bu çalışmalar neticesinde tasnif edilen paralarla ilgili bir takım çalışmalar yapılmıştır. İngiliz şarkiyatçı S. Lane-Poole, British Museum'da çalıştığı dönemde buradaki paraları on üç cilt olarak yayımlamış (Yel, 2003, s. 100) ve bu çalışmanın bir cildini de Moğollara ait paralara ayırmıştır. Fakat bu katalogda Çağataylılara ait yalnızca iki adet para gösterilmiştir (Lane-Poole, 1967, s. 201-202). Bunun sebebi, muhtemelen, o dönem arkeolojik araştırmaların yeterince yapılmamış olmasıdır. Sonraki yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde Çağatay Hanlığı'na ait daha fazla nümizmatik materyal keşfedilerek gün yüzüne çıkarılmıştır. Arkeolojik ve nümizmatik malzemelerin şahadetine karşın Çağatay Hanlığı'ndan bahseden döneme ilişkin yazılı kaynaklarda bu devletin para sisteminden ve paralarından neredeyse hiç bahis açılmamaktadır. Bundan dolayı nümizmatik malzemeler araştırmacıların imdadına yetişmektedir.

Biran, yapılan arkeolojik keşiflerle elde edilen paralar, İbn Battuta ve el-Ömeri gibi yazılı kaynakların kayıtlarına binaen Çağatay Hanlığı'nda gelişmiş bir para ekonomisi olduğu sonucuna ulaşmıştır (2007, s. 35). Burada özellikle Mesud Bey'in Çağataylıların para politikalarını tespit ve tayin eden kişi olduğunu ifade edelim. Özellikle piyasayı gümüş para ile doldurmaya çalışmıştır Onun çalışmaları sayesinde Çağatay Hanlığı ekonomisinde gelişmeler yaşanmıştır.

Çağatay Hanlığı'nda madeni paraların kullanımında olduğu görülmektedir. Madeni paralar, yabancı ülkelerle ticaretin ve vergilendirmenin esas aracıydı ve Çağatay topraklarındaki kullanımı diğer Moğol şubelerine nazaran daha eskidir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 148). Genellikle gümüş ve bakırdan paraların imal edildiği görülür. Altın sikkelerin üretimi oldukça nadiridir ve yalnızca kuruluş döneminde karşımıza çıkmaktadır. Muhtemelen burada altından paraların imalinin Büyük Kağanlık yetkisinde olma ihtimali bulunmasından dolayı altın paraların darp edilmesi oldukça enderdir. Ayrıca altın sikkeler bir zenginlik göstergesidir. Çağatay Hanlığı tarihi boyunca isyanlar ve savaşlarla meşgul olduğu ve ekonomisini sağlam bir zemin üzerine bina edemediği için altın sikkelerin basılması nadirdir.

Gümüş sikkeler en yaygın para grubunu temsil eder. Gümüş sikke basma yetkisi Çağatay hanının uhdesindedir. Bakır paralar yereldir ve yerel idareciler tarafından basılmaktaydı. Diğer taraftan Çağatay Hanlığı idaresi tarafından kağıt para basımı ve kullanımı ile ilgili herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır. Gerek döneme ait yazılı kaynaklarda gerekse de arkeolojik materyallerde kağıt paranın kullanımıyla ilgili veri bulunmamaktadır. Fakat burada 13.-14.yüzyıllara tarihlenen Uygur belgelerinde kağıt para kullanımından bahsedildiğinin altını çizmek gerekmektedir (Özyetgin, 2005, s. 161-65). Yine bu dönemle ilgili Uygur belgelerinde para dışında da ödeme yöntemlerinin olduğu görülmektedir. Pamuklu bez, köle, toprak, hayvan gibi anasının takası ile ödemelerin gerçekleştirildiği görülür (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 157).

Çağatay Hanlığı'nın Büyük Hanlığın gölgesinde olduğu sıralarda para basımında ve bunların piyasaya sürülmesinde müstakil hareket etmesi oldukça müşküldü. Her ne kadar her şube bir müddet sonra merkezi kontrolden bağımsız hareket etmeye başlasa da bu durumun Çağataylılarda oldukça sancılı geçtiği bir gerçektir. Bu dönemde Çağatay hanları, darp ettirdikleri sikkelerde kendi adlarını yazmazlardı. Kebek Han ile birlikte Çağatay sikkelerinde hükümdar isimlerine

rastlamaktayız. Çağatay hükümdarlarının paralara kendi adlarını yazmamalarının sebebi ise Büyük Han'a bağlılıklarını ve onun otoritesini tanıdıklarını göstermekti (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 148). Çağatay Hanlığı tarihinde adını kullanmak suretiyle para reformunu başlatan ilk hükümdar Kebek Han'dır (Çuluuni ve Oçirin, 2003, s. 282).

Bazı araştırmacılar Çağatay Hanlığı sikkelerini Büyük Moğol Hanlığı dönemi ve Çağatay Hanlığı dönemi şeklinde ikiye tasnif ederek incelemişlerdir. Büyük Moğol Hanlığı dönemi 1221-1233, 1233-1250, 1253-60 yıllarını kapsamaktadır. Çağatay Hanlığı'ndaki sikke basım faaliyetleri ise 1271-1317, 1318-1331, 1359-1370 yıllarını kapsayacak şekilde üçe bölünmüştür (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 148-149; Petrov, Baypakov ve Boyakin, 2014, s. 28-29). Esasen bu tasnif E. A. Davidoviç tarafından yapılmıştır. Ondan sonra konuyla ilgilenen araştırmacılar da bu tasnifi kabul etmişlerdir. Davidoviç, Moğollar zamanında Türkistan'da sikke dolaşımını üç aşamaya ayırmıştır. Bu tasnifte birinci aşama, 13. yüzyıl ortalarına kadar gelirken ikinci aşama 1271-72 yıllarına kadardır. Son aşama ise 1271-72 sonrasını kapsamaktadır (Davidoviç, 1972).

Burada dikkat etmemiz gereken nokta, Çağatay Hanlığı'nda sikke basım faaliyetlerinin başladığı kabul edilen 1260 ve sonrası dönem, esasen Çağataylıların merkezden müstakil hareket etmeye başladığı sürecin baz alındığını göstermektedir.

Birinci aşama (1271-1317): Mesud Bey'in reformlarının tatbik edildiği ve bu suretle Türkistan'daki ticarete ve para ekonomisinde yeni bir dönemin başladığına işaret eder. Bu aşamada Mesud Bey'in reformları ile kesilen gümüş dirhemler pazara hakim olmaya başladı. Ayrıca bakır paralar da tedavülde kalmaya devam etti.

İkinci aşama (1318-1331): Kebek ve Tarmaşirin hanların reformlarının hayata geçirildiği ve Mesud Bey'in reformlarının rafa kaldırıldığı aşamadır. 1318'de ilk kez Buhara'da büyük gümüş dinar basılmıştır. 1325'te bunlar Semerkand'da da basılmıştır. Yine bu dönemde gümüş dirhem altıda birine eşit olan dang ölçüsü 1322'de uygulamaya konmuştur. Tarmaşirin Han döneminde dinar, dang ve yarım dang kullanılmaya başlanmıştır. Hindistan'da uygulanan on gramlık altın para günlük hayatta kullanıldı. Ayrıca hanın adının paralarda yazılması da bu döneme tesadüf etmektedir. Bu aşama, Tuğluk Temür'ün devrine kadar devam etmiştir.

Üçüncü aşama (1359-1370): Bu dönemde madeni para basımı sona ermiş olup eski gümüş sikkeler hala dolaşımdaydı. Fakat bu dönemde darphaneler artık işlevleri kaybetme noktasına gelmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 149; Petrov, Baypakov ve Boyakin, 2014, s. 29). Bu aşama, Çağatay Hanlığı'nın inkırazı sonrasında Doğu Çağatay Hanlığı bünyesinde devam süreci kapsamaktadır.

1271-72 yılında Mesud Bey, Çağatay Hanlığı sınırları dahilinde para standardizasyonunu sağlamak için adımlar attı. Peki Mesud Bey'i böylesine önemli bir uygulamayı başlatmaya sevk eden sebep neydi? Türkistan'ı idare eden ve tüccar bir ailenin mensubu ve aynı zamanda kendisi de tacir olan Mesud Bey, para dolaşımının tam tekmil bir şekilde işlemesi gerektiğinin farkındaydı (Davidoviç, 1972, s. 96). Sağlıklı bir şekilde işleyen para dolaşımı, ticaretin aksamamasına ve devletin istikrarına önayak olacaktır.

Mesud Bey'in yürüttüğü bu para reformu, Çağatay ülkesinin doğu kesimlerini yani Doğu Türkistan havalisinde tatbik edilmeye başlanmıştır. Bundan Maveräünnehir şehirlerinin İlhanlı orduları tarafından hedef haline getirilmesi ve Buhara örneğinde olduğu şehirlerin tahrip olması sebebiyle burada yeni ekonomik sistemin takip edilmesi kusurlu görülmüştür (Davidoviç, 1972, s. 97). Dolayısıyla Çağatay Hanlığı'nda bu yeni uygulama ülkenin doğusundan başlayarak tatbik edilmiştir. Daha sonraki yıllarda da Buhara, Semerkand gibi Maveräünnehir darphanelerinde madeni para basımının yapıldığı müşahede edilmektedir.

1269 Talas Kurultayı sonrasına tesadüf eden bu uygulama aynı zamanda Ögedey ve Çağatay uluslarının birlikteliklerini de yansıtmaktadır. Petrov, "*Mesud Bey'in para reformu ancak Kaydu'nun Talas vadisindeki 1269 kurultayında kararlaştırılan siyasi, ekonomik ve sınır anlaşmaları sayesinde gerçekleşebildi.*" (Petrov, 2008, s. 204) demek suretiyle bu duruma işaret etmektedir. Diğer taraftan bu uygulamanın başlangıç tarihine ilişkin farklı görüşler de mevcuttur. Masson, 1270-71 yılını merkeze alırken Davidoviç bu görüşe karşı çıkarak 1271-72 yılını dikkate almaktadır. Buradaki fark Mesud Bey'in 1271-72'de Otrar ve Taraz gibi şehirlerdeki darphaneleri organize ederek yeni standartlarda para darp edilmesini sağlamasıdır. 1270-71'de başladığını gösteren gümüş sikkelerin olmamasından ötürü reformun başlangıcı 1271-72 olarak kabul edilmektedir (Petrov, 2008, s. 204; Davidoviç, 1972, s. 96-97). Dolayısıyla Mesud Bey'in para reformu 1271-72 yılında tatbik edilmeye başlanarak Çağatay ülkesi sathında para standardizasyonu sağlanmaya çalışılmıştır.

Çağatay Hanlığı, müstakil hareket etmeye başladığı ve kendi parasını darp ettiği halde topraklarında başka hükümdarlar adına kesilen paralara rastlamak mümkündür. Bağımsızlık öncesi Ögedey ve Möngke gibi hanların adına basılan paralar görüldüğü gibi 13. asrın ortalarından sonra Kaydu'nun adına basılan paralar Çağatay coğrafyasında basılmış ve yayılmıştır. Özellikle Harezmi ve Bedehşan bölgelerinde Kaydu namına kesilen sikkelere tesadüf edilmektedir (Petrov, 2008, s. 203). Burada Ögedey ve Çağatay nesilleri arasındaki ittifak olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Ögedey Han'ın siyasi varisi olarak ortaya çıkan Kaydu, bastırıldığı paralarda kendi adı ve tamgası haricinde Ögedey Han'ın tamgasını kullanmıştır (Petrov, 2022, s. 374). Bu durum, geldiği nesil ve gelenekle ilgili olduğu kadar meşruiyetini sağlamak kaygısıyla da ilgili gözükmektedir.

Çağatay sahası iktidar kavgalarından dolayı savaşların ana sahnesiydi. Bu dönemlerde piyasaya sürülen sikkelerin ağırlıklarının düştüğü vakidir. Savaşların ticareti ve ziraatı tehlikeye atması, Çağatay ekonomisinin bozulmasına yol açmaktaydı. Bunun bir diğer sonucu da para dolaşımının zarar görmesidir. Böylesine kaotik ortamlarda darphaneler çalışmaz ve az sayıda sikke dolaşımı girerdi. Yine bu sikkelerin de ağırlıkları düşük olurdu.

Çağatay Hanlığı'nda tedavüle sokulmak istenilen paralar önce pilot bölgede uygulanır, ardından da ülkenin diğer kesimlerinde kullanılmaya başlanırdı. Bu yöntemin kullanılma amacı, pilot uygulamada karşılaşılan sorunları çözüme kavuşturmak ve ardında da sorunsuz bir şekilde ülke çapında uygulanmasına yöneliktir. Kebek Han döneminde tedavüle sokulacak paralar ilk önce Semerkand'da kullanılmıştır (Baytanayev, Petrov ve Şayhutdinova, 2019, s. 43). Tirmiz ve Buhara para basımının yapıldığı diğer merkezlerdir (Oliver, 1881, s. 11). Burada da görüleceği üzere sikkelerin darp edildiği şehirler arasında Buhara ve Semerkand gibi ticaret döngüsünün hızlı olduğu şehirlerin bulunması oldukça dikkat çekicidir. Semerkand ve Buhara darphaneleri İslam dünyasında Cengiz Han adına ilk paraların basıldığı darphanelerdir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 149).

Paralar darphanede basılarak piyasaya sürülürdü. Darphane kelimesi, Arapça darb ve Farsça hane kelimelerinden oluşmaktadır ve "para basılan yer" anlamına gelmektedir (<https://lugatim.com/s/darphane>). Burada çeşitli madenlerden farklı ağırlıklarda elde edilen paralar piyasaya sürülerek ekonominin işlerliği sağlanırdı. Çağatay Hanlığı'nda muhtelif şehirlerde pek çok darphane kurulmuştur. Fakat bu

darphanelerin hepsinin aynı anda mevcut ve işler olduğunu düşünmemek gerekir. Dönemin ihtiyaçlarına göre darphaneler açılıp kapanabilirdi. Almalık'taki darphane oldukça önemliydi. Burası hem devletin merkezi hem de İpek Yolu'nun önemli istasyonlarından birisi olması hasebiyle piyasaya sürülen paraların önemli bir kısmı bu darphanede basılmıştır. İlibalık havalisinde yapılan kazı çalışmalarında ele geçirilen paraların büyük bir kısmının Almalık'ta darp edildiği görülmektedir (Pachakalov, 2023, s. 1342). Almalık'ta ilk paranın 1228-1229 yılında darp edildiği görülmekle beraber bazı araştırmacılar buradaki sikke basım faaliyetinin 1238-1239 yılında başladığını düşünmektedir. Petrov, Almalık darphanesinden önce 1230'ların başlarından itibaren İmil ve Pulad gibi şehirlerdeki darphanelerin faal olduğunu ileri sürmektedir. (Altuğ Kaya, 2024, s. 174; Petrov, 2008, s. 202).

Çağataylıların esas darphaneleri Buhara, Semerkand, Tirmiz gibi ticaret açısından daha yoğun olan şehirlerde kümelenmiştir. Bundan dışında Otrar, Farab, Taraz, Sayram, Kence, Yengi, Almatı, Herat, Bedeşan, Şehr-i Sebz gibi şehirlerde tesis edilen darphaneler de mevcuttu. Emir Timur iktidara geldiğinde sadece Semerkand'taki darphaneyi işler vaziyette bıraktı ve diğerlerini kapatmıştır (Atayeva, 2022, s. 91; Kansoy, 2003, s. 83). Bu darphanelerden hiçbiri günümüze kadar ulaşamamış olsa da arkeolojik çalışmalar neticesinde kalıntıları gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu çalışmalardan bir tanesi olarak Berkend'de bir Çağatay darphanesi gün yüzüne çıkarılmıştır. 13. yüzyıla ait bazı Çağatay paralarının bir kısmı burada darp edilmiştir (Petrov, 2023, s. 94-103). Görüleceği üzere Çağatay Hanlığı darphaneleri İpek Yolu'nun ana merkezlerinde konuşlanmıştır. Bu da ticaret, para döngüsü ve vergilendirmenin bir devlet politikası kapsamında ve birbirine bağlı bir şekilde icra edildiğini göstermektedir. Bunlara ilave olarak Çağatay Hanlığı'nda Ordu veya Ordu Pazar olarak tesmiye edilen yerlerde de para darp edildiği görülmektedir. Şehirlerin dışındaki yol güzergahında kurulan bu ordu pazarlar, askerlerin ihtiyaçlarının karşılandığı yerdir (Bostancı, 2024, s. 182). Çağatay Hanlığı'nda bu yerlerde de para basımı gerçekleştirilmiş olsa da bunlar oldukça nadirdir. Kaydu Han'ın iktidar mücadelesi ile Bayan Kulu Han devrine ait burada basılan bazı paralar günümüze ulaşmıştır (Petrov, 2004, s. 20, 22). Bu Ordu Pazarlara Çağatay Hanlığı ile birlikte Büyük Moğol Hanlığı, Altın Orda Hanlığı ve Timurlularda da tesadüf edilmektedir (Petrov, 2004, 20; Bostancı, 2024, s. 182-185).

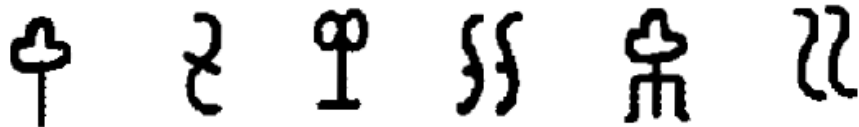
Diğer taraftan Çağatay sahasında sadece Çağatay Hanlığı'nın darp ettiği paraların dolaştığını düşünmemeliyiz. Çağatay coğrafyasında ticari hareketlilik yoğun bir şekilde cereyan etmiştir. Kazılarda buralara ait paraların bulunması uluslararası ticaretin ve para dolaşımının olduğunu bizlere göstermektedir. Bundan dolayı burada farklı coğrafyalarda darp edilen ve kullanılan paralara tesadüf edilmektedir. Özellikle Hindistan, Moğol İran'ı ve Altın Orda sahasında darp edilen paraların Çağatay sahasında da kullanıldığını görmek mümkündür (Pachakalov, 2023, s. 1345).

4.6.3. Çağatay Paralarının Özellikleri

Çağatay sikkeleri çeşitli formlarda darp edilirdi. Özellikle kare ve daire formlarının tercih edildiği görülmektedir. Günümüze ulaşana Çağatay paralarının büyük bir kısmı geometrik şekil olarak dairedir. Sikkelerin daire formunda darp edilmesinin temel sebebi üretilmesinin görece kolaylığıdır.

Çağatay Hanlığı'nda darp edilen ve kullanılan paralarda hükümdarlara ait çeşitli damgalar kullanılmıştır. Çağatay Han'dan itibaren karşımıza çıkan bu damgalar devletin inkırazına kadar kullanılmaya devam etmiştir. İlk olarak Çağatay Han, paralar üzerinde kalp şeklinde bir damga kullanmış ve bu motifin türevleri kendisinden sonra tahta çıkan hükümdarlar tarafından kullanılmıştır. Araştırmacılar, Duva Han'ın bastırdığı sikkelerde bir yenilik yaparak insan yüzünün tasvir edilmesini sağladığını ifade etmiştir (Danuu ve Mönhtulga, 2019, s. 155). Tabii ki burada şunu da ifade edelim ki paralarda kullanılan insan tasvirinin Antik Yunan, Roma, Bizans, Sasani Selçuklu gibi devletlerde kullanılan paraların üzerinde yer alan insan tasvirlerinin daha iptidai halini teşkil etmektedir.

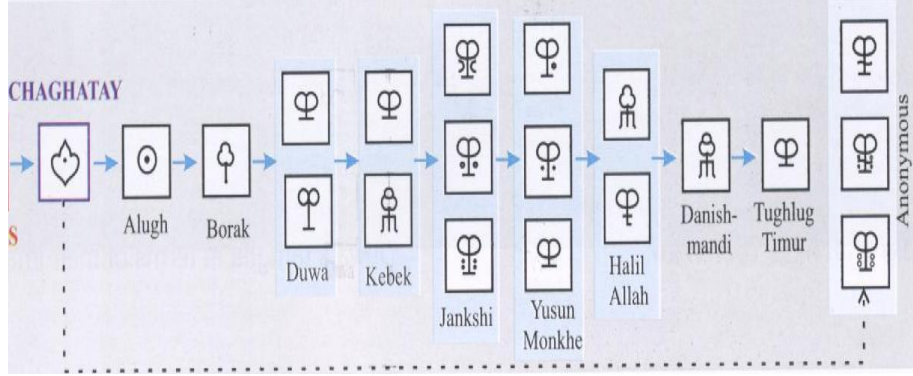
Petrov'a göre, Çağatay paralarında kullanılan bazı tamgalar şunlardır:

Bir numaralı tamga, Çağatay Han'a aittir. İki numaralı tamga, Kaydu Han', üç numaralı tamga, Duva Han ve ardıllarına, dördüncü tamga Kaydu'nun oğlu

Çapar'a, beşincisi Yasavur'a ve soncusu da Ali Sultan'a aittir (Petrov, 2007-2008, s. 297).

Bu tamgalar haricinde kullanılan tamgalar mevcuttur. Moğol nümizmatığı üzerine çalışan Nyamaa, Çağatay paralarında hanların kullandıkları tamgaların şu şekilde olduğunu göstermiştir (2005, s. 55):

Çağatay sahasında basılan madeni paralarda Moğol, Arap ve hatta Sanskrit lisanlarına ait ibarelere rastlamaktayız (Belyaev, Nastiç ve Petrov, 2004, s. 20-21). Bazı Çağatay paralarında görülen ☉ işaretinin Tibetçedeki cha sesinin karşılaman æ harfinden mülhem olduğunu düşünmektedir (Codrington, 1904, s. 18). Bu durumun oluşmasının arka planında Çağatay Hanlığı'nın idare ettiği coğrafyanın ticaret yolları ile çevrili olması, dolayısıyla ticaretin kültürel etkileşimi gerçekleştirmesi sonucu yatmaktadır. Cengiz Han zamanında beri Moğol paralarında Arapça ibarelere rastlamaktayız. Burada özellikle Moğol hanlarının adil olduklarına ilişkin atıflar yer almaktadır. Çağatay paralarında da kelime-i şahadet gibi İslamiyet'le ilgili ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Fakat Kolbas, Çağatay paralarında İslamî ifadelere nadiren tesadüf edildiğini ifade ederek bunu Mesud Bey'in Moğol önceliklerine bağlamaktadır. Kebek Han zamanında da yapılan para reformunda kelime-i şahadet kaldırılmıştır. Burada Moğol kimliğinin daha ön plana çıkarılması söz konusudur. Fakat son dönem hükümdarlarından Yesün Temür Han, kelime-i şahadeti tekrardan paralarda kullanmaya başlamıştır (2022, s. 449-450).

Büyük Hanlık ile birlikte Altın Orda ve Çağatay hanlıklarında kesilen sikkelerde halife Nasır'ın adının zikredildiği görülmektedir. Bilhassa muhafazakarlığı yüksek olan Çağataylılarda halifenin adının paralarda zikredilmesi mevzuu oldukça dikkat çekicidir. Özellikle İslam karşıtı uygulamalarıyla dikkat çeken Çağatay Han'ın zamanında darp edilen paralarda Halife Nasır'ın adının

geçmesi oldukça çekicidir (bkz. Ek V). Keza Altın Orda Hanlığı'nda Berke Han zamanında Halife Nasır'ın adının paralarda kullanılması, Berke Han'ın İslamlaşma politikasıyla ilgili görülmektedir. Fakat Fedorov Davidov, bunu Berke ve Hülagü mücadelesi ile olduğunu düşünmektedir. Yine o Hülegü'ye yakınlık duyan Çağataylı Algu Han'ın Maverünnehir'de bastığı paralarda halifenin adının zikredilmediğini ifade etmektedir (Davidoviç, 1972, s. 115-116). Fedorov Davidov'un kanaatinin aksine 1230'lardan 1260'lı yıllara kadar Semerkand, Buhara, Otrar, Almalık gibi şehirlerde darp edilen bazı paralarda Halife Nasır'ın adının geçtiği anlaşılmaktadır. Özellikle gümüş ve gümüş kaplamalı bakır sikkelerde bu durum açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Çağatay paralarında halifenin adının yazması, Hülagü ile iyi geçinmek düşüncesinin yanlışlığını ortaya koymaktadır (Davidoviç, 1972, s. 117). Bununla birlikte şunu da ifade etmeliyiz ki Çağatay sahasında darp edilen her parada halifenin adı yazılmamıştır. Davidoviç, Çağatay sikkelerinde halifenin adının İslamlaşma veyahut başka politikalarla ilgisi olmadığını, bu durumun para basma geleneğiyle ilgili ileri sürmüştür (1972, s. 120).

Çağatay Hanlığı'nda altın, gümüş ve bakırdan imal edilen sikkeler kesilmiştir. Fakat altın paranın üretimi oldukça nadirdi. Zira altın para bir zenginlik göstergesi olarak kabul edilmektedir. Çağataylılar, Büyük Kağan'dan bağımsızlıklarını geç temin ettikleri ve ekonomik istikrarlarını tam sağlayamadıkları için altın parayı oldukça nadir darp etmişlerdir. Gümüş paraların darbtı ve piyasadaki dolaşımı diğer para türlerine göre oldukça gelişmiştir. 1253-1254 yıllarında Çağataylıların gümüş kaplamalı bakır sikkeleri dolaşıma soktukları görülmektedir (Kuroda, 2023, s. 501). Yapılan bir araştırmada, Tacikistan örneğinde Çağatay paralarını incelerken burada altın kaplama gümüş sikkelerin, gümüş kaplama bakır paraların olduğunu ve altın, gümüş ve bakırdan imal edilen paraların gündelik ticarete kullanıldığı gösterilmiştir (Dovudi, 2017, s. 150).

Mesud Bey, Çağatay ülkesinde standart bir para uygulamasını hayata geçirmeye teşebbüs etmişti. Petrov, Çağatay Hanlığı'nda belirli bir para standardizasyonu olmadığını ifade etmektedir (Petrov, 2022, s. 375). Ağırlıklar bölgeden bölgeye ve basılan madenin niteliğine göre değişiklik göstermektedir. Çağatay sikkeleri genellikle yarım miskal ya da iki gramdan biraz daha fazla ağırlıkta basılırdı (Kolbas, 2022, s. 449). Mesud Bey'in kestirdiği gümüş sikkelerin ağırlığı 2,1 gramdır (Kuroda, 2017, s. 28).

Mesud Bey'in darp ettirdiği paraların bir yüzünde darp yeri ve tarih, diğer yüzünde el-adil, el-azam veya es-sultan gibi ibarelere yer verilmiştir (Kolbas, 2022,s. 449). Çağatay Hanlığı'nda hemen hemen her hanın kendisine mahsus tamgası bulunmaktaydı. Onlar bu tamgalarını kullanmak suretiyle iktidarlarını ve meşruiyetlerini göstermişlerdir.

Kolbas, Çağatay sikkelerinin fiziksel özelliklerinin beş ortak noktası olduğunu ifade etmektedir:

1. Ortadoğu standartlarında miskal ve gümüş sikke basılırdı.
2. Lejantlar her zaman Arap yazısı ve dilinde olurdu.
3. Moğol hanının tamgasını içerirdi.
4. Cengizlilerin “Yüce Adil Han” düşüncesine atıf yapardı.
5. Paranın bir yüzünde basım yeri ve tarihi kalın bir şekilde yazardı (2022, s. 449).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuçlar

Çağatay Hanlığı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'a miras bıraktığı topraklar üzerinde kurulmuştur. Siyasi coğrafyası Maverâünnehir, Fergana, Doğu Türkistan gibi bölgeleri ihtiva etmektedir. Etrafı, Cuci ulusunun kurduğu Altın Orda Hanlığı, Tuluy ulusunun kurduğu ve ileride Büyük Kağanlık olacak Yuan Hanedanı ve İlhanlılar tarafından çevrilmiştir. Güneyden de Hindistan'daki Delhi Türk Sultanlığı ile komşuluğu vardır. Bu manzara, Hanlığın siyasi tarihinin neredeyse tamamını şekillendirmiştir.

Çağatay Hanlığı, bünyesinde birbirine zıt iki zümreyi barındırmaktadır. Bir tarafta bozkırda yaşayan ve daha ziyade hayvancılıkla uğraşan konargöçerlere, diğer tarafta şehirde mukim olup ticaret ve ziraat ile meşgul yerleşik ahaliye sahiptir. Bu zümreler birbirlerine muhtaç oldukları görülse de aralarında sürekli anlaşmazlık mevcuttur. Burada, Çağatay Hanlığı'nda devletin her iki gruba da yaklaşımından bahsedildi. Akabinde bu grupların hangi temel iktisadi faaliyetleri gerçekleştirdiklerinin üzerinde duruldu. Çağatay Hanlığı'nda hayvancılık, ziraat, avcılık gibi temel iktisadi faaliyetlerin yanı sıra yağmacılığın iktisadi hayatın bir parçası olduğundan bahsedildi.

Sonraki bölümde Çağatay Hanlığı'nda ticaretin hangi esaslara dayandığı, ticaret döngüsünün nasıl gerçekleştiği, Yam ve Ortak kurumlarının ticaretteki konumları hakkında bilgi verilmiştir. Özellikle ilk ve son dönem Çağatay hanlarının ticareti olumlu etkileyebilecek işler yaptıkları bilinmektedir. Çağatay Han'ın yam organizasyonuna katkı sağladığı, Duva, Kebek ve Tarmaşirin hanların şehirleri geliştirerek, ülkeyi dışarıdan gelen tüccarlara açarak ticareti teşvik ettikleri bilinir. Fakat bunlar arasındaki hanların bu konudaki faaliyetlerine ilişkin kaynaklar suskundur. Burada şunu ifade etmeliyiz ki Çağatay hanlarının devletin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede sürdürülebilir bir iktisat politikalarının olmadığı görülmektedir. Hanların şahsi teşebbüsleriyle gerçekleştirilen birtakım icraatlar bir tarafa bırakılırsa devletin iktisat politikası hakkında söylenebilecekler kısıtlıdır.

Çağatay Hanlığı'nın iktisadi olarak parladığı yıllar 14. yüzyıl başları olarak ifade edilebilir. Mezkur hanların icraatlarının devletin iktisadi gücünü arttırdığı düşünülmektedir.

Diğer taraftan toplumsal yapının farklılığından ötürü bölgelere göre ekonomi faaliyeti yürütüldüğünü düşünmekteyiz. Hanlığın batı kısımları daha yerleşik kültürü, doğu tarafı daha konargöçer kültürü temsil ettiği için buralarda aynı ekonomi anlayışının cari olması beklenemez. Duva Han ve ardıllarının Maveräünnehir bölgesini ön plana aldıkları icraatlarda ekonomi politikaları da buna göre şekillenmektedir.

Çağatay Hanlığı, İpek Yolu'nun ana durakları olan şehirlere sahiptir. Turfan, Kuça, Kaşgar, Hoten, Semerkand, Buhara şehirleri, İpek Yolu ticaretinin oldukça aktif olduğu yerlerdir. Moğol öncesi dönemde olduğu gibi Çağatay Hanlığı döneminde de bu şehirler önemini muhafaza etti. Cengiz Han zamanındaki Moğol fütuhatında şehirler zarar görse de daha sonra onları düzelterek ve geliştirecek hamleler yapılarak eski hallerine dönmeleri amaçlandı.

Çağatay Hanlığı'nda, Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi yabancı devletlerle yapılan ticaret sözleşmelerinin olmayışı, devletin iktisadi yapısını ve geçirdiği evreleri anlamamızı zorlaştırmaktadır. Çağatay Hanlığı zamanına tesadüf eden Uygur belgeleri, bu noktadaki ihtiyacın küçük bir kısmını karşılamaktadır. Zira bu belgeler iç işleyişle ilgilidir. Dolayısıyla dış ticaretle ilgili bir veri sunmamaktadır.

Çağatay maliyesi, Çağatay Hanlığı'nın karalıktaki kalan kısımlarından birisini teşkil etmektedir. Döneme ilişkin kaynakların bu konuya dair söyledikleri mahduttur. Cengiz Han zamanından itibaren Moğol idaresinde üst düzey görevler üstlenen Mahmut Yalavaç'ın Çağatay maliyesinden de sorumluydu. O ve oğlu Mesud Bey, Çağatay Hanlığı'ndaki mali işleri düzenleme ve yürütme işlerini yerine getirdiler. Mesud Bey'den sonra gelen aile üyeleri de bu vazifeleri ifa etti. Diğer taraftan Çağatay maliyesinin hangi memuriyetlerden müteşekkil olduğunu, nasıl çalıştığını, kaç kalem vergi olduğunu, para basma politikalarının neye istinat ettiğini tam olarak izah etmek zordur. Burada eldeki yazılı ve arkeolojik malzemeyi inceleyerek bunu yapmaya çalıştık. Çağatay Hanlığı maliyesindeki en önemli memuriyet darugalıktır. Bunun haricinde kalan vergisini toplayan Kalancı gibi memurluklar da vardır. Uygur

sivil vesikalarından öğrendiğimiz bu memuriyetten yola çıkarak her vergi kalemini toplayan bir memuriyet ihdas edildiğini düşünmek mümkündür.

Vergilendirme ve vergi politikaları konusunda eski Uygur sivil belgeleri ile Reşidüddin ve Cüveyni gibi yazarların verdikleri bilgiler konunun bir nebze de olsa aydınlanmasına imkan tanımaktadır. Çağatay Hanlığı'ndaki vergi politikaları ve türleri ile diğer Moğol şube devletleri arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Çin ve İran'daki Moğol devletleri daha yerleşik toplumlara hitap etmektedir. Çağatay Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı'nda toplanan vergi kalemlerinde konargöçerler konusu söz konusudur. Bütün bu devletler arasında vergi türlerinde ortaklıklar olduğu gibi farklılıklar da söz konusudur. Mesela, kopçur, tamga, kalan gibi vergilerde ortaklıklar olduğu göze çarpmaktadır. Fakat tagar vergisi Altın Orda Hanlığı'nda toplanmaktayken Çağatay Hanlığı'nda bu vergi kaleminin temin edildiğini gösteren bir emare tespit edemedik.

Çağatay Hanlığı'nda para hususu, mali yapının diğer unsurlarına göre hakkında daha fazla bilgi sahibiyiz. Arkeolojik çalışmalar neticesinde Çağatay paralarına ilişkin çalışmalar yapılmıştır. Burada, Çağataylılardaki para politikalarının nasıl olduğunu tespit etmeye çalıştık. Basılan paraların gümüş ve diğer madenler olduğu görülmektedir. Altın paraların üretiminin oldukça düşük seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Altının değerli bir maden olması, ulaşımının zor olması ve altın para imalinin devletin zenginlik ve bağımsızlığıyla ilintili olduğunu göz önünde bulundurursak, altın para basımının neden az olduğu anlaşılacaktır.

Yine burada para basımını tasnif ederek dönemlere ayırdık. Çağatay paralarının fiziksel özelliklerini inceleyerek ortaklıklarını gösterdik. Ayrıca Markov, Lane-Poole, Nyamaa gibi isimler Çağatay paralarını kataloglamaya da çaba sarf etmiştir. Fakat ülkemizde Çağatay nümizmatğine ilişkin çalışma sayısı oldukça zayıf olduğu gibi paraların bir katalogu da yapılmamıştır.

5.2. Öneriler

Çağatay Hanlığı'nın ekonomisini yazmak oldukça müşküldür. Yazılı kaynakların azlığı ve eldeki mevcutların da bu konuya dair oldukça az malumat vermelerinden ötürü Çağataylıların nasıl bir ekonomik sisteme malik oldukları tam olarak ortaya çıkarılamamaktadır. Bu açığı yeraltında kalan unsurların gün yüzüne

ıkarılmasıyla telafi etmekteyiz. Yapılan arkeolojik çalışmalarla ağatay Hanlığı'na ait mimari eserler, çeşitli sanat eserleri, paralar, gündelik eşyalar gibi kalıntıların bir kısmı gün yüzüne çıkarıldı. Bu suretle yazılı kaynakların sessiz kaldığı bir devrenin aydınlatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Kazı çalışmalarıyla ağatay Şehirlerinin kalıntılarının oraya çıkarılması ve bunların özelliklerinin tespit edilmesi, Şehirlerin sosyal ve ekonomik yönlerini ortaya koymaya faydalı olacaktır.

Genel manada Moğol nmizmatiği daha özelde ağatay nmizmatiği daha derinlemesine çalışılmayı bekleyen konulardır. Türk akademisinin bu konu üzerine temas etmesi, akademik zenginliği arttıracakęı gibi hem de Moğol tarihinin eksik kalan yönlerinin de aydınlanmasına imkan verecektir. Bu çalışmanın amaçlarından birisi de bu konuda bir çalışma yapılmasının önünü açmaktır. Gelecekte ağatay paralarının nümizmatik teknikleri kullanılarak incelenmesi ve bir katalogunun çıkarılmasının elzem olduğunu düşünmekteyiz. Fakat burada para konusunun arkeoloji ve sanat tarihi araştırmacılarının daha çok ilgilendikleri konular olduğu ve tarihçilerin nmizmatikle ilgilerinin düşük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu ve benzeri konularda nümizmatik, tarih, arkeoloji ve sanat tarihi çalışanların ortaklaşa hareket etmeleri faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, J. (2020). *Avrupa hegemonyasından önce & 1250-1350 yılları arasında dünya sistemi*. (Çev: C. Mavituna). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Acar, S. (2019). Cengiz Han'dan sonra Moğollar. B. A. Gökdağ, S.Y. Gömeç, O. Karatay (Ed.). *Ortak Türk Tarihi VI* içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ağat, N. (1976). *Altınordu (Cuçi oğulları) paraları kataloğu, 1250-1502*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Aknerli Grigor. (2012). *Okçu milletin tarihi*. (2. Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2022). *Tarih-i cihan güşa*. (Çev: M. Öztürk). Ankara: TTK.
- Alan, H. (2016). Çaçatay Hanlığı. İ. Kemaloğlu, H. Alan (Ed.). *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* içinde. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Alpargu, M. (1991). Çaçatay Hanlığı. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 123-149.
- Allsen, T. T. (2006). *The royal hunt in Eurasian history*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Altuğ Kaya, K. (2024). *Çaçatay Hanlığı'nda devlet teşkilâtı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Andican, A. (2019). *Emir Timur & tarih, siyaset, miras*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Anonim. (2006). *Muizz 'ül-ensab*. Almatı: Dayk Press.
- Anonim. (2016). *Moğolların gizli tarihi*. (Çev: Ahmet Temir). (5. Baskı). Ankara: TTK.
- Arat, R. R. (1936). Uygurca yazılar arasında. *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, 3, 101-112.
- Arat, R. R. (1993). Karşı. *İA*, 6, 363-364.
- Arpacı, M. (2023). *Kırım Hanlığı'na ait resmi yazışmalardaki (16-18. yüzyıllar) idari, ekonomik, sosyal ve kültürel terimler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, M. (1984). *Step imparatorluklarında sosyal ve siyasi yapı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- Atayeva, K. (2022). *XIII. yüzyılda Yesi şehri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atwood, C. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts on File.
- Aydın, E. (2022). *Eski Türklerde gündelik hayat*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aykut, T. (1992). *Moğol ve İlhanlı para tarihi*. (Yay. Haz: T. Aykut, Ş. Aydın). İstanbul.
- Aziz, Ş. (2022). Moğol İmparatorluğu'nda ortak tüccar uygulaması. *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni*, 2 (3), 54-73.
- Babür. (1986). *BabürnâmeI*. (Haz: R. R. Arat). Ankara: MEB.
- Bakır, A. (1997). Ortaçağ İslam dünyasında madenler ve maden sanayi. *Belleten*, 61 (232), 519-596.
- Barfield, T. J. (1993). *The nomadic alternative*. New Jersey: Prentice Hall.
- Barthold, V. V. (1931). İlhanlılar devrinde malî vaziyet. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1, 135-159.
- Barthold, V. V. (1993). Baliş. *İA*, C. 2, 280.
- Barthold, V. V. (2013). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*. (Çev: R. H. Özdem, Haz: K. Y. Koprman ve İ. Aka). (2. Baskı). Ankara: TTK.
- Barthold, V. V. (2020). *Moğol istilâsı devrinde Türkistan*. (Çev: S. S. Moralı, Haz: G. Kara). Ankara: TTK.
- Barthold, V. V. (2020). *Türkistan medeniyet tarihinde sulama kültürü*. (Çev: S. Erşahin, T. Abylov). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Baykara, T. (1975). Eski Türk iktisadî hayatı ve şehir. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 6, 75-104.
- Baytanaev, B. A., Petrov, P. N. ve Şayhutdinova, E. F. (2019). Monetnaya reforma Kepek hana v cvete rezultatov issledobaniya sostava monethovo serebra metodom RFA. *Povoljskaya Arheologiya*, 30 (4), 43-54.
- Belyaev, V. A., Nastiç, V. H, Petrov, P. N. (2004). Ordu al-a'zam v Hotane i Kabak. *Numizmatika*, 2004, 20-23.
- Benâkitî. (1348). *Tarih-i Benâkitî*. (Nşr. C. Şiar). Tahran: Çaphane-i Daverpenah.
- Beyani, Ş. (2015). *Moğol dönemi İran'ında kadın*. (Çev: M. Uyar). Ankara: TTK.

- Biran, M. (1997). *Qaidu and the rise of the independent Mongol state in Central Asia*. Richmond: Curzon Press.
- Biran, M. (2002). The Chaghataids and Islam: the conversion of Tarmashirin khan (1331-34). *Journal of the American Oriental Society*, 122 (4), 742-752.
- Biran, M. (2007). Culture and cross-cultural contacts in Chaghadaid realm (1220-1370). *Chronica*, 7-8, 26-43.
- Biran, M. (2013). Rulers and city life in Mongol Central Asia (1220-1370). D.D. Guédy (Ed.). *Turko-Mongol rulers, cities and city life* içinde. Leiden-Boston: Brill.
- Biran, M. (2015). The Mongol Empire and inter-civilizational exchange. B. Z. Kedar, M. E. Wiesner-Hanks (Editörler). *Expanding webs of exchange and conflict (500 CE-1500 CE)* içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Biran, M. (2019). *Cengiz Han*. (Çev: A. F. Yıldırım). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Biran, M. (2021). Forced migrations and slavery in the Mongol Empire. C. Perry vd. (Ed.). *The Cambridge history of slave II* içinde. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bold, B. O. (2001). *Mongolian nomadic society & reconstruction of the 'Medieval' history of Mongolia*. Richmond: Curzon Press.
- Bostancı, F. (2024). *Timurlu Devleti'nin iktisadî yapısı (1380-1506)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boymatov, L. (2018). K voprusu o zemelnoy sobstvennosti srednevekovogo vostoka. *İzvestiya Akademii Nauk Respubliki Tacikistan*, 39-40 (3-4), 19-25.
- Boymatov, L. (2018). Tyurko-Mongolskiye termini v nalogovoy sisteme İrana i Tsentralnoy Azii XIII – XIV vv. *Duhovnoistorçiskie svyazi narodov İrana i Daşti Kıpçaka* içinde. Almatı: BibliotekaOljasa.
- Bozkurt, N. (2007). Pamuk. *TDVİA*, 34, 154-156.
- Bozkurt, N. ve Yüksel, A. T. (2022). Kervan. *TDVİA*, 25, 298-299.
- Bretschneider, E. (2013). Moğol İmparatorluğu devri. (Çev: K. Yıldırım). *Çin kaynaklarında Türkistan şehirleri*. (Yay. Haz: K. Yıldırım). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Buell, P. D. (2003). *Historical dictionary of the Mongol world empire*. Lanham-Maryland-Oxford: The Scarecrow Press.

- Buğra, M. E. (1952). *Doğu Türkistan & tarihi, coğrafi ve şimdiki durumu*. İstanbul: Güven Matbaası.
- Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları. *Türkiyat Mecmuası*, 4, 1-43.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Cemal al-Karşi (2005). *Al-Mulhakatbi-s-Surah*. Almatı: Dayk Press.
- Ch'ang Ch'un. (2019). *Cengiz Han'ın ölümsüzlük arayışı & Taoist simyacı bir keşişin Türkistan seyahatnamesi (1221-1224)*. (Çev: Gülşah Hasgüçmen). İstanbul: Kronik Kitap.
- Civralı, S. R. (2020). *Atletik politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Clark, V. L. (1975). On a Mongol decree of Yisün Temür. *Central Asiatic Journal*, 19 (3), 194-198.
- Codrington, O. (1904). *A manuel of Musalman numismatics*. London: Royal Asiatic Society.
- Coşkun, D. (2024). Moğollarda otorite tableti olarak payza ve kullanımı. *Bilig*, 110, 51-78.
- Coşkun, D. ve A. Y. Oğuz. (2023). Yuan Hanedanı'nda ipek tedarik yöntemleri, vergi ve tahsilatları. *Bellekten*, 87 (309), 439-472.
- Crossley, P. K. (2022). *Demir Dağ'ın hükümdarları & modern dünya'nın şafağında Türkler ve Moğollar*. (Çev: N. Çetiner). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Curtis, W. E. (2023). *Asya'nın kalbi Türkistan*. (Çev. R. Şahsi). İstanbul: Divan Kitap.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe sözlük I-V*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çayırdağ, M. (1988). İlhanlılardan Argun ve Geyhatu'nun saltanat değişikliğini gösteren iki sikke. *Bellekten*, 52 (202), 83-89.
- Çehoviç, O. D. (1965). *Buharkskiye Dokumenti XIV v*. Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR.
- Çelik, M. B. (2015). *Yarkend Hanlığı'nın siyasi tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Çelik, M. B. (2020). Moğollar Zamanında Orta Asya. (Haz. A. Kanlıdere, İ. Kemaloğlu). *Ötüken'den Kırım'a Türk dünyası kültür tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Çınar, O. (2025). *Çağatay Hanlığı (siyasi ve askeri tarih)*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Çuluuni, D. ve Oçirin, I. (2003). *Mongol ulsin tүүh III*. Ulaanbaatar: Mongol Ulsın Şinjele Uhani Akademi Tүүhin Hüreelen.
- Danuu, A. ve Mönhtulga, R. (2019). *Çagadayn uls*. Ulanbator: Steppe Pablišing.
- Dashtseren, U. (2022). Eski Moğol ve Türk topluluklarında at kültürü. *Turkic & Uighur Studies*, 3, 141-147.
- Davidoviç, E. A. (1972). *Denejnoye hozyaytsvo Sredney Azii polse Mongolskogo zavoyevaniya i reforma Masud Beka (XIII. V)*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Dayı, Ö. (2015). Camiü't-tevarih'te Kubilay Han'ın idari teşkilatı ve bayındırlık faaliyetleri. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, 239-255.
- Dayı, Ö. (2015). Mahmud Yalavaç'ın Moğol İmparatorluğundaki faaliyetleri. *Current Research in Social Science*, 3, 63-68.
- Dayı, Ö. (2020). Moğol İran'ında tarım (1231-1339). *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 15 (2), s. 380-391.
- Dayı, Ö. (2020). *Moğolların teşkilat ve idari tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- De Nicola, B. (2016). The queen of the Chaghatayids: Orghina Khatun and the role of Central Asia. *Journal of Royal Asiatic Society*, 26 (1-2), s. 107-120.
- De Nicola, B. (2017). Orghina Khatun. T. May (Ed.). *The Mongol Empire & a historical encyclopedia I* içinde. Santa Barbara: ABC-Clio Publishing.
- Derin Paşaoğlu, D. (2023). Altın Orda Hanlığı'nda Harezm'in yeri. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9 (18), 135-148.
- Devlet, N. (1989). Çağatay Devleti. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi IX*. İstanbul: Çağ Yayınları
- Diler, Ö. (2006). *İlhanlar: İran Moğollarının sikkeleri*. İstanbul: Kişisel Yayınları.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi söz varlığı*. Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- Dokur, İ. D. (2017). Avrasya konargöçerlerinin sosyoekonomik yapıları ve yaşam tarzları üzerine bir inceleme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6 (4), 2811-2824.
- Domiy, T. (2022). *Moğolcanın 'phags-pa yazısıyla yazılmış eserleri*. (Çev: M. Ölmez, G. Çimeddeorj). Ankara: Bilgesu Yayınları.

- Donuk, A. (1988). *Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler*. İstanbul: TDAV.
- Dovudi, D. (2017). Hanodki Cuçidskih i Çagataidskih monet v Tacikistane. *Arheologiya Evraziyskih Stepey*, 6, 149-158.
- Durak, N. (2000). *Hindistan'a kuzeyden yapılan seferler*. Ankara: ASAM
- Durak, N. (2022). Delhi Türk Sultanlığı'nda ekonomi ve ticaret. T. Karaimamoğlu (Ed.). *Orta Çağ'da Ticaret* içinde. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (cild-i evvel)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, İ. (2021). Türk kültür çevresinde at. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 1-12.
- Durmuşoğlu, K. (2023). *İlhanlılar döneminde Horasan (1256-1335)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2000). *İbn Battûta seyahatnamesi I-II*. (Çev: A. S. Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî. (2013). *Tarih-i Buhara*. (Çev: Erkan Göksu). Ankara: TTK.
- Ebü'l Ferec İbnü'l İbri. (2011). *Târihu muhtasari'd-düvel*. (Çev: Ş. Yalpkaya). Ankara: TTK.
- Ebülgazi Bahadır Han. (2020). *Şecere-i Türk*. (Haz: Arif Acaloğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ekici, K. (2012). *Geyhatu Han ve zamanı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. (2024). *Köklere doğru & Türk dilinin dokuz bin yıllık macerası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ercilasun, K. (2013). *Tarihin derinliklerinden 19. yüzyıla Kâşgâr*. Ankara: TTK.
- Erdem, İ. (1997). Olcaytu Han devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağatay mücadeleleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 106-112.
- Erdem, İ. ve Paydaş, K. (2021). *Ak-koyunlu devleti siyasi tarihi ve yönetim yapısı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Erinç, S. (1992). Beşbalık. *TDVİA*, 5, 551-552.

- Eröz, M. (2014). *İktisat sosyolojisine başlangıç*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Favereau, M. (2021). *The Horde & how the Mongols changed the world*. Cambridge-London: Harvard University Press.
- Filippo de Filippi. (1932). *The Italian expedition to the Himalaya, Karakoram and Eastern Turkestan (1913-1914)*. London: Edward Arnold & Co.
- Fortacı, T. (2018). *Doğuşundan günümüze Nestûri kilisesi*. Ankara: Eskiyeñi Yayınları.
- Francesco Balducci Pegolotti. (1936). *La pratica della mercantura*. (Ed. A. Evans). Cambridge: The Medieval Academy of America.
- Gıyaseddin Handmir. (1362). *Târih-i habibu's-siyer III*. (Nşr. M. Debirsiyaki). Tahran: Ketabfuruşu Hayyam.
- Golden, P. B. (2015). *Dünya tarihinde Orta Asya*. (2. Baskı). (Çev: Y.K. Taştan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Göksu, E. (2015). *Türk kültüründe silah*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gömeç, S. Y. (2015). Eski Türklerde ekonomik hayat. *XI. Milli türkoloji kongresi bildirileri (11-13 Kasım 2014)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Gömeç, S. Y. (2017). *Türk tarihinde Çingizliler*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gregory Abû'l-Farac. (1950). *Abû'l Farac tarihi II*. (Çev: Ö. R. Doğrul). Ankara: TTK.
- Grousset, R. (2010). *Bozkır imparatorluğu*. (Çev: R. Uzman). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gulati, D. (1981). Land trade in Mongol kingdoms of: Central Asia and Iran. *Indian History Congress*, 42, 563-569.
- Gül, B. (2004). *Eski Türk tarım terimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Günay, E. (2023). *İlhanlı sikkeleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gündoğdu, A. (2002). Bozkırda egemenlik anlayışı. *Kafalı Armağanı içinde*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Güneş, İ. (2022). 13. Yüzyıl Moğol yaşamında at ve atçılık. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 1, 62-75.

- Güneş, İ. (2022). İhtirasın gölgesinde bir Çağataylı hükümdarı: Barak ve siyasi-askeri faaliyetleri (1266-1271). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 130 (256), 85-102.
- Halaçoğlu, Y. (1993). Damga. *TDVİA*, 8, 454-455.
- Hamdullah Mustevfi of Qazvini. (1919). *Nuzhat al-qulub*. (Çev.: G. Le Strange). Cambridge.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî. (2018). *Târih-i güzide*. (Çev: M. Öztürk). Ankara: TTK.
- Hansen, V. (2021). *İpek Yolu*. (Çev: İ. Topal). İstanbul: Nora Kitap.
- Haykıran, K. R. (2016). *Moğollar zamanında Yakındoğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Heidemann, S. (2006). Moğol İmparatorluğu'nun politik, ekonomik ve kültürel belgeleri olarak sikkeler. S. Rifat (Ed.). *Cengiz Han ve mirasçıları* içinde. İstanbul: Sabancı Müzesi.
- Hilal, A. (2019). *Moğol - Batı Avrupa ilişkileri ve İslâm dünyasına etkileri*. (Çev: A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hitchins, K. (2022). Kaşgar. *TDVİA*, 25, 7-9.
- Ho, C. (2022). Overland trade in Mongol world. T. May, M. Hope (Ed.). *The Mongol World* içinde. New York: Routledge.
- Hope, M. (2022). The Middle Empire. T. May, M. Hope (Ed.). *The Mongol World* içinde. New York: Routledge.
- <https://lugatim.com/s/darphane> (Erişim Tarihi: 16.08.2024)
- Huang, İ.C.T. (1981). 19. Yüzyılın ikinci yarısında Kaşgar bölgesinin iktisadi durumu. *VIII. Türk tarih kongresi bildirileri (11-15 Ekim 1976)*. Ankara: TTK.
- İbni Arabşah. (2012). *Acâibu'l-makdûr (bozkırdan gelen bela)*. (Çev: A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İlgen, A. (2005). Bozkır göçebelerinde sosyo-ekonomik yapı. *İktisat fakültesi sosyal siyaset konferansları 49. kitap (Prof. Dr. Turan Yazgan'a armağan özel sayısı)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasi ve kültürel tarihi (hukuk vesikalarına göre)*. Ankara: TKAE.
- İzgi, Ö. (2000). *Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi*. Ankara: TTK.

- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk tarihi araştırmaları*. (Haz: E. Ekrem, S. Küçük). Ankara: TTK.
- Jackson, P. (2022). *Moğollar ve İslam dünyası*. (Çev: A. F. Doğan). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Jackson, P. (2023). *From Genghis Khan to Tamerlane & the reawakening of Mongol Asia*. New Haven – London: Yale University Press.
- Jahn, K. (1942). İran'da kağıt para. (Çev: M. A. Köymen). *Belleten*, 6 (23-24), 269-309.
- Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî. (1342). *Tarih-i cihân-ârâ*. (Nşr. Hasan Niraki). Tahran: Kitabfuruşi-i Hafız.
- Kafalı, M. (1976). *Altın Orda Hanlığı'nın kuruluş ve yükseliş devirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (2017). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalan, E. (2018). Srednevekoviyvelikiy şelkoviy put – kak glavniy torgoviy put soyedinyavşiiy vostoçhuyu evropu i aziyu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18 (1), 143-152.
- Kalan, E. (2012). Numismatik materyallere göre İslamlaşma sürecinde Altın Orda hanlarının kullandığı isim ve unvanlar (1227-1357). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 33, 23-34.
- Kalkan, M. (2024). Büyük Moğol ve Çağatay sikkelerinin tipolojik özellikleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 62, 67-95.
- Kamalov, İ. (2009). *Altın Orda ve Rusya & Rusya üzerindeki Türk-Tatar etkisi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kansoy, U. (2003). *Timur döneminde sikke basma faaliyeti*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü.
- Kaplanhan, F. (2021). Para sistemlerindeki dönüşümün dünü, bugünü ve geleceği. C. Korkut (Ed.). *İslâm İktisadında Para* içinde. Ankara: TDV Yayınları.
- Karaimamoğlu, T. (2022). *Kara Ölüm & Ortaçağ dünyasını yok olmanın eşiğine getiren veba*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Karatay, O. (2011). Göçebe toplumu ve Türklük. *Turan*, 15, s. 1-9.
- Kareyev, Ö. (1995). *Çagatayskiy Ulus & Gosudarstvo Haydu & Mogulistan*. Bişkek.

- Kaşgarlı, S. M. (1985). Dünkü ve bugünkü Kaşgar. *Kubbelatı Akademi Mecmuası*, 14 (4), 51-59.
- Kaya, Ç. (2023). *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı arasındaki siyasi ilişkiler (başlangıcından 1320 yılına kadar)*. İstanbul: Post Yayınevi.
- Kazıcı, Z. (2016). *İslâm medeniyeti ve müesseseleri tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kemaleddin Abdurrezzak Semerkandî. (1372). *Matla-ı Sadeyn ve Mecma-ı Bahreyn I*. (Nşr. A. Nevai). Tahran: Müessese-i Mütalaat-ı ve Tahkikat-ı Ferhengi
- Kemaloğlu, İ. (2016). Büyük Moğol İmparatorluğu. İ. Kemaloğlu, H. Alan (Ed.). *Avrasya'nın sekiz asrı Çengizogulları içinde*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kemaloğlu, İ. (2020). Çağatay Hanlığı. *Tarihte Müslümanlar IV*. Ankara: Otto Yayınları.
- Keskin, B. (2020). *Eski Uygur hukuk belgeleri ve söz varlığı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya*. (Çev: Ömer Suveren). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Kılıç, E. (2017). *Altın Orda devletinin iktisadi tarihi (XIII-XIV. yüzyıllar)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, G. (2020). *Ögedey Kaan devri Moğol İmparatorluğu'nda idari ve mali reformlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıçaslan, Y. (2024a). Hokand Hanlığı'nın Buhara Emirliği ile Ticari Münasebetleri (1840-1876). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 67-81.
- Kılıçaslan, Y. (2024b). Rusların Türkistan'da pamuk üretimi ve ticareti. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6 (12), 613-622.
- Koç, D. (2018). Cengiz Han sonrasında Moğollar. K. Yıldırım (Ed.). *Türk-Moğol tarihi içinde*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Koç, D. (2019). Rus kaynaklarına göre XIX. yüzyılda Buhara kervansarayları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 237, 51-64.
- Koç, D. (2022). 13.-19. Yüzyıllarda Türk Dünyasında Teşkilat, Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Hayat. K. Yıldırım (Ed.). *Genel Türk tarihi el kitabı içinde*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Koç, H. (2024). *İlhanlı Devleti'nin iktisadi hayatı*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Kolbas, J. (2022). Mongol monetary trends. T. May, M. Hope (Ed.). *The Mongol world* içinde. New York: Routledge.
- Kollmar-Paulenz, K. (2020). *Cengiz Han'dan günümüze Moğollar*. (Çev: Hakan Aydın). İstanbul: Runik Kitap.
- Konukçu, E. (1996). Gazne. *TDVİA*, 13, s. 479-480.
- Korykoslu Hayton. (2015). *Doğu ülkeleri tarihinin altın çağı*. (Haz: A. T. Özcan). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kovacs, S. ve Ver, M. (2021). Mongols and Silk Roads: an overview. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 74 (1), 1-10.
- Kurat, A. N. (2015). Göçebelik. *Makaleler I*. (Haz. N. Yazılıtaş, A. Vurgun). Ankara: TTK.
- Kuroda, A. (2017). Why and how did silver dominate across Eurasia late 13th through mid-14th century?. *Tyragetia*, 11 (1), s. 23-34.
- Kuroda, A. (2023). Money, markets, and taxation in Mongol Eurasia. M. Biran, H. Kim (Ed.). *Mongol Empire I* içinde. Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Kurtuluş, R. (1998). Hucend. *TDVİA*, 18, 272-273.
- Kushenova, G. (2007). Cengiz Han'ın iki valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: devlet idare anlayışları ve uygulamaları. *Bilig*, 42, 229-242.
- Kushenova, G. (2013). *Ögedey Kaan devrinde Türkistan ve Maverainnehir (1229-1241)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kutluk, A. S. (2020). *Doğu Türkistan medeniyeti ve Uygurlar*. (Haz: A. Cinkara). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Küçükaşçı, M. S. (2010). Şehir. *TDVİA*, 38, 441-446.
- Lane, G. (2006). *Daily life in the Mongol Empire*. Connecticut-London: Greenwood Press.
- Lane-Poole, S. (1967). *The coins in the British Museum VI*. Bologna.
- Lee, S. (2015). *Odoric Pordenone seyahatnamesi (1318-1330) (giriş-tercüme-notlar)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Lessing, F. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük I-II*. (Çev: G. Karaağaç). Ankara: TDK.

- Levi, S. C. (2002). *The Indian diaspora in Central Asia and its Trade (1550-1900)*. Brill: Leiden.
- Levi, S. C. (2015). *Caravans & Punjab Khatri merchants on the Silk Road*. Penguin Books: London.
- Liu, X. (2010). *The Silk Road in world history*. Oxford: Oxford University Press.
- Lkhundev, G. (2013). *XIII-XV. yüzyıllar arasında Türk-Moğol halklarının sosyo-kültürel tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mahmud ibn Vali. (1997). *More tayn otnositelno doblestey blagorodnih*. Taşkent: İzdatelstvo Fan Uzbekskoy SSR.
- Mahmudov, N. (1966). *Zemnedelie i agrarnieotnoşeniya v Sredney Azii v xiv-xv vv*. Duşanbe: Akademiya Nauk Tacikiskoy SSR.
- Marco Polo. (2019). *Dünyanın hikaye edilişi*. (Çev: I. Ergüden, Z. Z. İlkelen). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Martinez, A. P. (2022). Kurumsal gelişme, gelirler ve ticaret. (Çev: M. Uyar). N. Di Cosmo, A. J. Frank, P. B. Golden (Ed.). *İç Asya tarihi Cengizliler çağı* içinde İstanbul: Kronik Kitap.
- Maslova, S. (2014). Mongolskaya administratsiyana zavoevannih zemiya: Daruga i Baskaki. *İstoriçeskiy Vistnik*, 197, 80-109.
- Masson, M. E. (1973). *Stoliçniye goroda v oblasti nizovey Kaşkadari s drevneysih vremen*. Taşkent: İzdatelstvo Fan Uzkekskoy SSR.
- Matsui, D. (2004). Uigurpeasants and Buddhist monasteries during Mongol period: re-examination of the Uigur document U5530 / USp 77. *Tōyōshi Kenkyū*, 63 (1), 55-66.
- Matsui, D. (2015). Uygur ve Moğol vesikalarında görülen Moğol İmparatorluğu ağırlık ve ölçü birleşimi. (Çev: Ayşe Kılıç), *Türk Kültürü*, 1, 113-126.
- Matsui, D. (2019). Turfan bölgesindeki eski Uygur yer adları. (Çev: A. Karaman), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 47, 149-176.
- May, T. (2016). Commercial queens: Mongolian khatuns and the Silk Road. *Journal of Royal Asiatic Society*, 26 (1-2), 1-18.
- May, T. (2017). Paiza. T. May (Ed.). *The Mongol Empire a historical encyclopedia* içinde. California-Colorado: ABC Clio.
- May, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*. (Çev: Ü. E. Uysal). İstanbul: Kronik Kitap.

- Mehmed Mübarek. (1318). *Meskûkât-ı Kadîme-yi İslamiyye Kataloğu III & Mülûk-ı Cingiziyye ve İlhaniyye ve Celairiyye ve Kırım Hanları Meskûkâtı*. Kostantiniyye: Mahmud Bey Matbaası.
- Mercan, İ. H. (2013). *Selçuklu müesseseleri ve medeniyeti tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Mirza Haydar Duğlat. (2006). *Tarih-i Reşidi*. (Haz: D. Ross, Çev: O. Karatay). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Mirza Ulugbek. (1994). *Tort Ulus Tarihi*. Taşkent: Çolpan Neşriyeti.
- Morgan, D. (1990). *The Mongols*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Muhammed Benâkitî. (1348). *Tarih-i Benâkitî*. (Nşr. Cafer Şear). Tahran.
- Mu'ineddîn Natanzî. (1336). *Müntehabü't-tevârih-i Mu'înî*. (Haz. Jean Aubin). Tahran.
- Müller, C. (2006). İpek getiren yol'dan Moğol Barışı'na. S. Rifat (Ed.). *Cengiz Han ve mirasçıları* içinde. İstanbul: Sabancı Müzesi.
- Nigeşi, M. (2018). Yasa ve Moğol döneminde İran'ın hukuki düzeni üzerindeki etkisi. (Çev: R. Khalily). *Cihannüma*, 4 (1), 195-209.
- Nizamüddin Şâmî. (1987). *Zafernâme*. (Çev: N. Lugal). Ankara: TTK.
- Oğuz, A.Y. (2022). Çinli Zhang Dehui'nin prens Kubilay'ın yaz kampına yolculuğu (1247-1248). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Oliver, E. E. (1881). Chaghatai Mughals. *Journal of Royal Society of Great Britain and Ireland*, 13 (1), 72-128.
- Oliver, E. E. (1891). The coins of Chaghatai Mughals. *Journal of Asiatic Society of Bengal*, 60 (1), s. 8-16.
- Onay, İ. (2021). Tarihi İpek Yolu güzergahının oluşumu ve gelişimi. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 17, 147-165.
- Ögel, B. (2014). *İslamîyetten önce Türk kültür tarihi*. Ankara: TTK.
- Ölmez, Z. (1998). Çağatayca sözlükler. *Kebikeç*, 6, s.137-144.
- Özcan, A. T. (2022). *Moğol-Rus ilişkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özdal, A. N. (2016). *Ortaçağ ekonomisi ve Müslüman tüccarlar (x-xiv. yüzyıllar)*. İstanbul: Selenge Yayınları.

- Özdam, A. N. (2019). *Ortaçağ İslam dünyasında ekonomik ekosistem*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın keşif çağı & Rus seyyah Burnaşev'in gözünden Buhara*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Özgüdenli, O. G. (2000). İncü. *TDVİA*, 22, 281.
- Özyetgin, İ. ve Kemaoglu, İ. (2017). *Altın Orda Hanlığına ait resmi yazışmalar*. Ankara: TTK.
- Özyetgin, M. (2004). *Eski Türk vergi terimleri*. Ankara: KÖKSAV.
- Özyetgin, M. (2004). Eski Türklerde ödeme araçları: kağıt para Çav'ın kullanımı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 90-105.
- Özyetgin, M. (2005). *Orta zaman Türk dili ve kültürü üzerine incelemeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özyetgin, M. (2014). *İslam öncesi Uygurlarda toprak hukuku*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pachakalov, A. (2023). Arkeological sources the Chaghadaid Khanate. M. Biran, H. Kim (Ed.). *The Mongol Empire II* içinde. Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Paydaş, K. (2006). Moğol ve Türk-İslam devletlerinde Suyural uygulaması. *Bilig*, 39, 195-218.
- Peng Da Ya ve Xiu Ting. (2012). Hei ta shi lu, Kara Tatarlara dair muhtasar. *Cengiz İmparatorluğu hakkında ilk tarih kayıtları*. (Çev: A. Danuu, Haz: M. Uyar). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Petrov, P. N. (2008). Eşe raz o monetnoy reforme Mas'ud-Beka 670/1271-1272 gg. v gosudarstve Çagataidov. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*. 2 (1), 201-213.
- Petrov, P. N. (2023). Novıye missionniy tsentr kontsa xiii veka – gorod hantsva Kaydu. *Museum.Kz*, 1 (1), 94-103.
- Petrov, P. N., Atıgayev, N. A. ve Beltenov, J. M. (2022). Kayalık v pamyatnikah numizmatiki Çingizidov. *Maiasp*, 14, 369-381.
- Petrov, P. N., Baypakov, K. M. ve Boyakin, D. A. (2014). *Monetnoye delo i denezhnoye obraşeniye v velikoy mongolskoy imperii, gosudarstvah çagataidov i cuçidov ha territorii kazahstana*. Almatı.
- Petrushevskiy, I. P. (1968). The socio-economic condition of Iran under the Il-khans. J. A. Boyle (Ed.). *The Cambridge History of Iran V*. London: Cambridge University Press.

- Plano Carpinili Johannes. (2022). *Tatarlar olarak andığımız Moğolların tarihi*. (Çev: A. T. Özcan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pochekaev, R. Y. (2014). Tamgha and struggle against it: on the history of medieval Turkic taxation system. *Golden Horde Review*, 6 (6), 77-95.
- Poppe, N. (1955). The Turkic loan words in middle Mongolian. *Central Asiatic Journal*, 1 (1), 36-42.
- Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Rahmatova, D. J. (2024). Ostadkidravtsa mongolskogo hana Kebeka. *Arheologika Evraziyskiy Stepey*, 2, 399-404.
- Rashid-al-Din. (1971). *The successor of Genghis Khan*. (Çev: J. A. Boyle). New York-London: Columbia University Press.
- Raşid ad-din. (2019). *Şuab-ı pancgana*. İ. Mirgaliyev (Ed.). Kazan: İstitut İstorii İm. Ş. Marcani.
- Raşid al-Din Fazlullah. (1957). *Cami-at-tavarih*. Bakü: İzdatel'stvo Akademii Nauk Azerbaycanskii SSR.
- Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedanî. (1373). *Camiu't-tevarih I*. (Nşr. M. Ruşen, M. Musevi). Tahran: Neşr-i Elbruz.
- Rossabi, M. (2015). *Kubilay Han*. (Çev: Ö. Özol). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya & tarih ve uygarlık*. (Çev: L. Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J.P. (2000). *Moğol İmparatorluğu tarihi*. (Çev: A. Kazancıgil, A. Bereket). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ruy Gonzales de Clavijo. (2016). *Timur devrinde Cadis'ten Semerkand'a seyahat*. (Çev. Ö. R. Doğrul). İstanbul: Köprü Yayınları.
- Ruysbroeckli Willem. (2010). *Mengü Han'ın sarayına yolculuk*. (Çev: Z. Kılıç). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ryan, J. (1998). Preaching christianity along the Silk Route: missionary outposts in the tartar "Middle Kingdom" in the fourteenth century. *Journal of Early Modern History*, 2 (4), 350-373.
- Schafer, E. H. (2020). *Semerkand'ın altın şeftalileri*. (Çev: S. Acar). İstanbul: Selenge Yayınları.

- Schamiloglu, U. (2005). Karışımın güzellikleri. V. Fourniau (Der.). *Semerikand 1400-1500 & Timur'un vaha kenti: bir imparatorluğun ve bir rönesansın kalbi içinde*. (Çev: Ali Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Scott, J. C. (2020). *Tahula karşı & ilk devletlerin derin tarihi*. (Çv. A. E. Pilgir). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (1995). Eski Türk kültüründe at. E. Gürsoy Naskali (Ed.). *Türk kültüründe at ve çağdaş atçılık içinde*. İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü.
- Seyf b. Muhammed b. Yakub el-Herevî (1362). *Tarihname-i Herat*. (Nşr. Muhammed Zübeyir es-Sadıkî). Tahran: Kitabfuruşi Hayyam.
- Sezer, B. (2011). *Asya tarihinde su boyu ovaları ve bozkır uygarlıkları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Shim, H. (2014). The postal roads of the great khans in Central Asia under the Mongol-Yuan Empire. *Journal of Song-Yuan Studies*, 44, 405-469.
- Shim, H. (2022). The jam system: the Mongol institution for communication and transportation. T. May, M. Hope (Ed.). *The Mongol World içinde*. New York: Routledge
- Silverstein, A. J. (2007). *Postal systems in the pre-modern Islamic world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slavin, P. (2023). From the Tian-Shan to Crimea: dynamics of plague spread during the early stages of the Black Death, 1338-46. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 66, 513-627.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları*. (Çev: Cemal Köprülü). Ankara: TTK.
- Subaşı, Ö. (2021). *Moğollarda kadın, evlilik ve dış siyaset*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sultaniyeli Johannes. (2020). *Timur'un sarayında & Fransa'ya gönderdiği elçinin kaleminden Emir Timur'un hayatı, devleti ve halkı*. (Çev. A. D. Altunbaş). İstanbul: Kronik Kitap.
- Sümer, F. (2019). *Eski Türklerde şehircilik*. Ankara: TTK.
- Şahin, M. (2013). *Orta çağda Herât bölgesi (Gaznelilerin kuruluşundan Timurluların yıkılışına kadar)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, A. (2004). *Uigurische Sprachdenkmaler'den seçme Uygur hukuk belgeleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

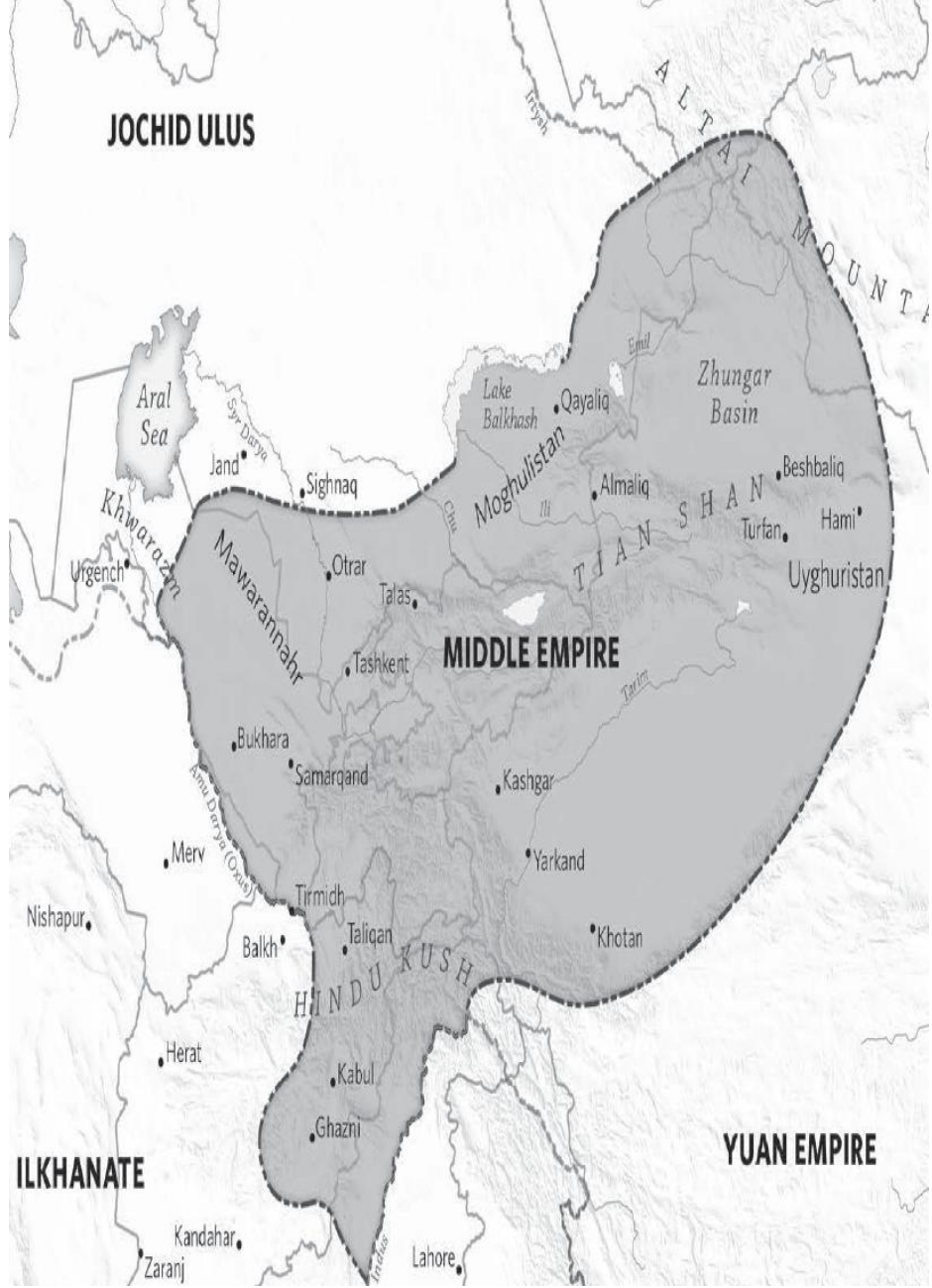
- Şeşen, R. (1985). *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Ankara: TKAE.
- Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed. (2020). *Tarih-i selatîn-i Tatar han*. (Haz: M. A. Erdoğan, A. Değerli). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). *Mesalikü'l-ebzar & Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım*. (Çev: A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Taşagıl, A. (2008). İpek Yolu'nun tarihi temelleri. E. Kefeli vd. (Ed.). *Dünden Bugüne İpek Yolu & Beklentiler ve Gerçekler* içinde. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Taşagıl, A. (2012). Turfan. *TDVİA*, 41, 414-416.
- Tekin, O. (2004). Meskûkât. *TDVİA*, 29, 317-318.
- Temizsu, H. (2018). *Yasak & Cengiz Han yasası ve Moğol devletleri tarihinde yaşadığı değişim*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tezcan, M. (1990). *Eski Türklerde tamga*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tezcan, M. (2009). Türk-Moğol hakimiyeti döneminde Karadeniz'de ticaret. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 24 (1), 151-194.
- Tezcan, M. (2014). İpek Yolu'nun İran güzergahı ve İpek Yolu ticaretine İran engellemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3 (1), 96-123.
- Togan, İ. (1984). Moğollar devrinde Çin'de ticaret ve ortak tüccarları. *Toplum ve Bilim*, 25-26, 71-90.
- Togan, Z. V. (2019). *Umumi Türk tarihine giriş*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Togan, Z. V. (1954). Reşideddin'in mektuplarında Anadolu'nun iktisadî ve medenî hayatına ait kayıtlar. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 (1-4), 33-50.
- Tombuloğlu, T. (2022). Türklerde şehircilik. K. Yıldırım (Ed.). *Genel Türk tarihi el kitabı* içinde. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Türkmen, İ. (2020). *Kadim Türk yurdu Fergana vadisi ve büyük güçlerin hâkimiyet mücadelesi*. (2. Baskı). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Uyar, M. (2017). Vahşi hayvanlar üzerinde savaş pratiği: Ortaçağ Moğol ordularının süreklilik avları. M. Ş. Yüksel (Ed.). *Timurlu tarihine adanmış bir ömür & doğumunun 75. yılında prof. dr. İsmail Aka armağanı* içinde. Ankara: TKAE.

- Uzunkaya, U. (2014). Uygur sivil belgelerinden hareketle Uygurlarda yerleşik yaşam ve bununla ilgili söz varlığı. *Türkbilig*, 27, 41-58.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Var, U. (2021). *Süryani tarih yazıcılığında Türkler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Vásary, I. (1976). The Golden Horde term daruga and its survival in Russia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30 (2), s.187-197.
- Vassaf. (1346). *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*. (Nşr. A. M. Ayeti). Tahran: İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran.
- Veit, V. (2006). Atla yayın üstünlüğü: savaşta ve barışta Moğollar için atın önemi. S. Rifat (Ed.). *Cengiz Han ve mirasçılar* içinde. İstanbul: Sabancı Müzesi.
- Ver, M. (2016). *The postal system of the Mongol Empire in northeastern Turkestan*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Szeged: Szeged University.
- Vernadsky, G. (2007). *Moğollar ve Ruslar*. (Çev. E. B. Özbilen). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların içtimaî teşkilâtı*. (Çev: A. İnan). Ankara: TTK
- Weber, M. (2018). *Şehir & modern kentin oluşumu*. (Çev: M. Ceylan). Ankara: Yarm Yayınları.
- Weiers, M. (2006). Çağatay Hanlığı. S. Rifat (Ed.). *Cengiz Han ve mirasçıları* içinde. İstanbul: Sabancı Müzesi.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuchdes Altuigurischen & eski Uygurcanın el sözlüğü*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Yaltkaya, Ş. (1939). İlhanîler devri idari teşkilatına dair Nasîr-ed-dini Tûsî'nin bir eseri. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 2, 7-16.
- Yazıcı, T. (1993). Çav. *TDVİA*, 8, 235.
- Yel, A. M. (2003). Lane-Poole, Stanley. *TDVİA*, 27, 100.
- Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın tarihi coğrafyası*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yıldırım, K. (2016). İpek Yolu mefhumundaki doğrular ve yanlışlar. F. Atasoy (Ed.). *Yükselen İpek Yolu II* içinde. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Yıldırım, K. (2020). Bozkır, şehir ve orman mekanlarının eski Türk kültür ve medeniyetine etkilerine dair bazı düşünceler. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 249, 255-280.

- Yıldırım, K. ve Yıldırım, E. (2022). Yeşim Taşı üzerine birkaç not. T. Karaimamoğlu (Ed.). *Orta Çağ'da ticaret içinde*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Yılmaz Vurgun, S. (2019). Buhara ve Semerkand şehirlerinin Türkiye coğrafyası ile kültür bağları. F. Solak (Ed.). *Zamanını aşan medeniyet Özbekistan içinde*. İstanbul.
- Yılmaz, B. (2020a). *Moğolların Türkistan fethi*. Ankara: Astana Yayınları.
- Yılmaz, B. (2020b). Uygur sivil belgelerinin Moğol tarihi araştırmalarındaki önemi. *Türkbilig*, 40, 251-260.
- Yorulmaz Kahve, M. (2023). Çağatay Türkçesi eserlerinde 'Türkistan' adı ve kavramı. B. Bayram, C. Tomar (Ed.). *Tarihi ve edebi metinlerde Türkistan II içinde*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Yuvalı, A. (1993). Çağatay Hanlığı. *TDVİA*, 8, 177-178.
- Yuvalı, A. (1993). Daruga. *TDVİA*, 8, 505-506.
- Yuvalı, A. (2017). *İlhanlı tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Zarcone, T. (2021). *Yasak kent Buhara 1830-1888*. (Çev: A. Berktay). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ziyaeddin Bereni. (1862). *Tarih-i Firuz Şahi*. Nşr. S. A. Han. Kalküta.
- Zoldasbayev, S. ve Aldabergenova, M. (2013). Medieval town of Kazakhstan. *Asian Social Science*, 9 (5), 73-82.
- Zurndorfer, H. T. (2009). The resistan fibre: cotton textiles in imperial China. G. Riello and P. Parthasarathi (Ed.). *A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850*. Oxford-New York: Oxford University Press.

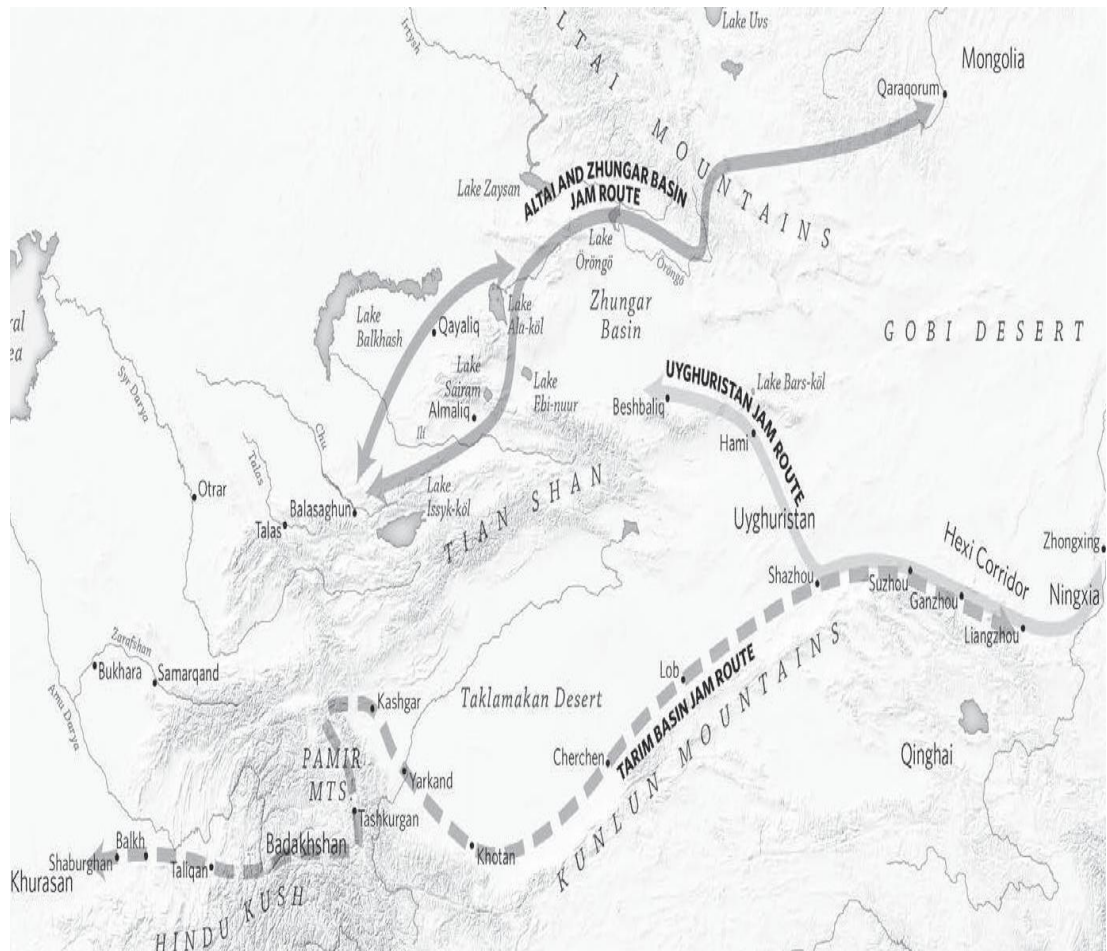
EKLER

Ek 1: Çağatay Hanlığı Haritası

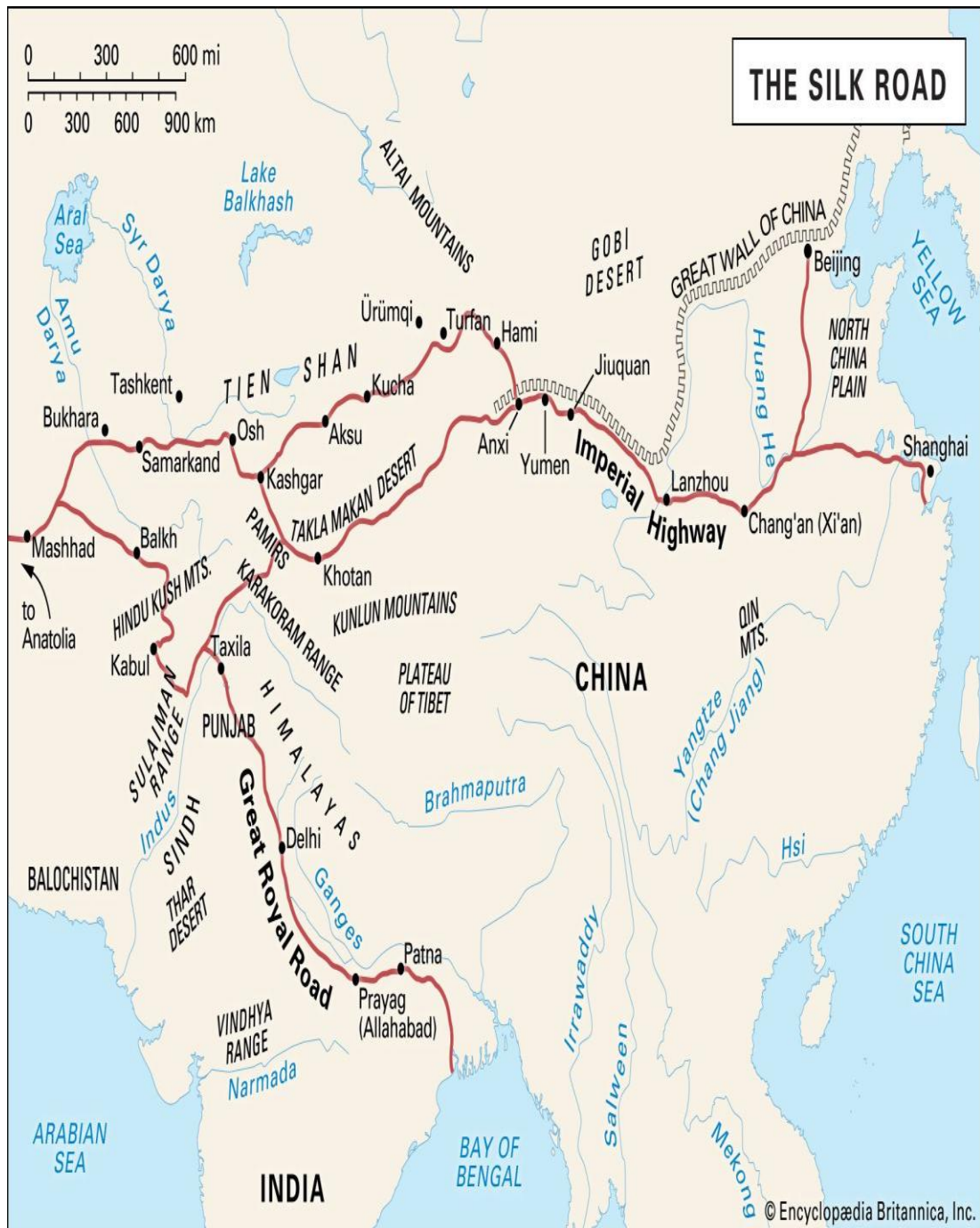
(Hope, 2022, s. 306)

Ek 2: Yam Rotasi

(Shim, 2022, s. 385)

Ek 3: İpek Yolu Haritası

(<https://cdn.britannica.com/83/193183-050-A10F4603/Silk-Road.jpg>)

Ek 4: Çağatay Hanları Listesi

Çağatay Han	1218-1242
Kara Hülagü Han	1242-1246
YisunMöngke	1246-1251
Kara Hülagü Han	1251
Organa Hatun (Niyabet)	1251-1261
Algu Han	1261-1264
Mübarekşah Han	1264-1265
Barak Han	1265-1271
Nikbay Han	1271-1273
BukaTemür Han	1273-1277
Duva Han	1207-1307
Könçek Han	1307-1308
Naliku Han	1308-1309
İsen Buka Han	1309-1318
Kebek Han	1318-1326
Elçigidey Han	1326
Tarmaşirin Han	1326-1334
Cenkşi Han	1336-1337
Buzan Han	1337-1338
YisunTemür Han	1338-1342
Ali Sultan	1342
Kazan Halil Han	1342-1345

Ek 5: Doğu ağatay Hanlığı Hükümdarları

Tuğluk Temür	1347-1362
İlyas Hoca	1362-1389
Hızır Hoca	1389-1399
Şem-i Cihan	1399-1408
Muhammed	1408-1416
Nakş-ı Cihan	1416-1418
Veys Han	1418-1429
Esen Buka	1429-1462
Dost Muhammed	1462-1469
Yunus Han	1469-1487
Mahmud Han	1487-1508
Alaça Ahmed Han	1487-1504
Mansur Han	1504-1544

Ek 6: Çağatay Hanlığı'na Ait Para Örnekleri

1239-40'ta Almalık'ta Çağatay Han'ın adına darp edilen sikke

(http://mongoliancoins.com/coins_of_mongol_empire_chakhatayid.html)

Almalık'ta 1255 yılında Organa Hatun adına kesilen sikke

(<http://en.numista.com/catalogue/pieces388761.html>)

Otrar'da basılan ve 1333-1334 yılına tarihlenen Tarmaşirin Han'a ait sikke

(<http://bactrianumis.com/product-category/islamic-coins/chaghatayid/>)

1338-1339 yılında Tirmiz'de Yesün Temür adına darp edilen sikke

(Nyamaa, 2005, s. 186)

1354-1355 yılında Bayan Kulı Han adına Buhara'da darp edilen sikke

(Nyamaa, 2005, s. 189)

